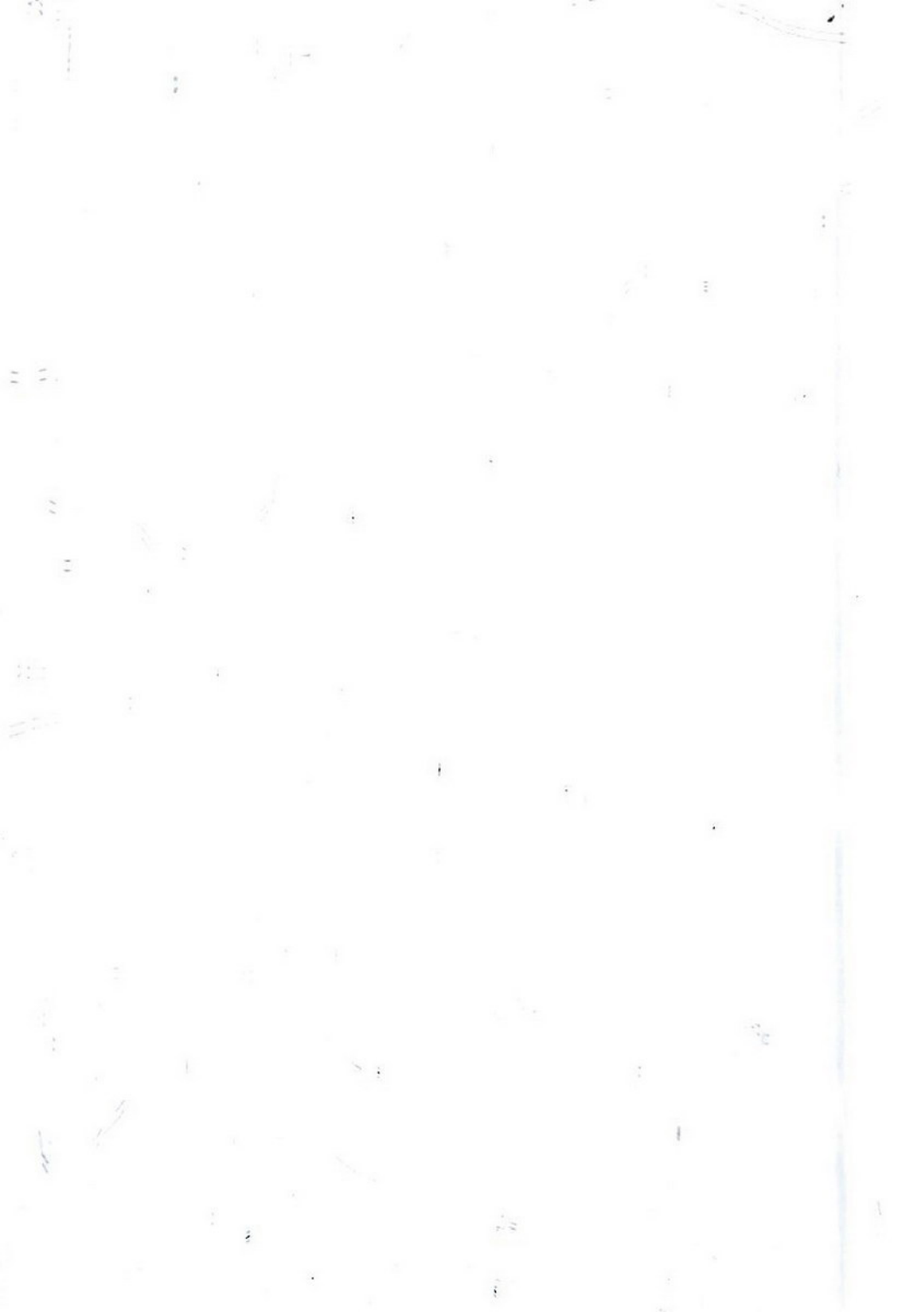

ՀԱՄՈ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԳՅՈՒՂԻՑ
ՄԻՆՉԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ
ՍԻԼԻԿՅԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍ

947.925-25 ✓

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՄՈ ԿԱՐԵՆԻ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԵՐՐՈՐԴ ԳՅՈՒՂԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ԵՐԵՎԱՆԻ ՄԻԼԻԿՅԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍ

(պատմության, տնտեսության, մշակույթի էջեր)

ՄԵՍՐՈՊ ԱՐՔ. ԱՇԽԵԱՆ
ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
85

ARCH. MESROB ASHJIAN
BOOK SERIES
85

Sp. Ashjian

ԵՐԵՎԱՆ
Պատմության ինստիտուտ
2012

ՀՏԴ 941(479.25):330(479.25):008
ԳՄԴ 63.3(2Հ)+65.9(2Հ)+71
Ս 982

Աշխատանքը կատարվել է ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտում:

*Գիրքը հրատարակվում է Երրորդ գյուղի բնակիչ,
տնտեսագետ, բարերար Ռադիկ Վանունցի հովանավորությամբ:*

Խմբագիր՝

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր **Աշոտ Մելքոնյան**

Սուբիասյան Հ. Կ.

Ս 982 Երրորդ գյուղից մինչև Երևանի Սիլիկյան թաղամաս. պատմության, տնտեսության, մշակույթի էջեր / Հ. Կ. Սուբիասյան: Խմբ.՝ Ա. Մելքոնյան.— Եր.: ՀՀ ԳԱԱ պատմ. ինստիտուտ, 2012.— 208 էջ:

Ներկա ակնարկը նվիրված է Երևանի Սիլիկյան թաղամասի (նախկինում՝ Երրորդ գյուղ, Սպանդարյան) ամփոփ պատմությանը: Առավել մանրամասնորեն ներկայացված է բնակավայրի հիմնադրման ընթացքը, Հայրենական պատերազմի և հետպատերազմյան տարիների պատմությունը, Երևան քաղաքի թաղամասի վերածվելը: Բնակավայրի պատմությունը լուսաբանվում է Հայկական ԽՍՀ Շահումյանի (Բերիայի անվան) շրջանի, Երևան քաղաքի, հաճախ նաև Խորհրդային Հայաստանի պատմության համայնապատկերի վրա:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, Երևան քաղաքի ու նրա թաղամասերի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն հասարակության համար:

ISBN 978–99941–73–70–9

© Պատմության ինստիտուտ, 2012

© Սուբիասյան Հ. Կ., 2012

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Երևան քաղաքի Աջափնյակ վարչական շրջանի մեջ մտնող Սիլիկյան թաղամասն առավել հայտնի է հիմնադրման շրջանում ստացած անունով՝ Երրորդ գյուղ: Հետաքրքրական է այն հանգամանքը, որ 1939-1940 թթ. Երևանի մերձակայքում հիմնադրված չորս գյուղերից (Առաջին գյուղ կամ Դավիթաշեն, Երկրորդ գյուղ կամ Անաստասավան, Երրորդ գյուղ կամ Սպանդարյան (Սիլիկյան թաղամաս), Չորրորդ գյուղ կամ Հաղթանակ) հիմնադրման թվահամարով առավել հաճախ հիշատակվում է հենց Երրորդ գյուղը: Մասնավորապես մեր օրերում Դավիթաշեն անվանը զուգահեռ գրեթե չի գործածվում «Առաջին գյուղ», իսկ Անաստասավանի պարագայում՝ «Երկրորդ գյուղ» բնորոշումը, Հաղթանակի դեպքում հազվադեպ է «Չորրորդ գյուղ» նշվում: Դժվար է միանշանակ կերպով բացատրել այս իրողության պատճառը: Գուցե ամենից հավանականն այն է, որ հենց Երրորդ գյուղի բնակիչների շրջանում արմատացած ընկալման շնորհիվ է հիմնադիր անվան անխափան գործածումը. այն պարագայում, երբ վեց տասնամյակից ավելի այդ անունը պաշտոնապես չի օգտագործվում: Ակնհայտ է, որ ինչպես հայտնի հեղափոխական գործիչ Սուրեն Սպանդարյանի, այնպես էլ տաղանդաշատ գեներալ Մովսես Սիլիկյանի անուններով անվանակոչումը Երևանցիներին ընդհանրապես և տարածքի բնակիչներին մասնավորապես մոռացնել չի տվել հիմնադիր անունը:

Բնակիչների երկարամյա ստեղծագործ աշխատանքի շնորհիվ նախկին ավագուտները խորհրդային տարիներին վերածվեցին փարթամ այգիների, իսկ վերջին տարիներին Երրորդ գյուղն առավելապես հանգստի և ժամանցի գոտու է վերածվել: Բնակավայրն աչքի է ընկնում իր կուռ համայնքով: Սա այն դեպքում, երբ վերջին տասնամյակներում այստեղ բնակություն են հաստատել Երևանի

տարբեր թաղամասերից ու հանրապետության այլ բնակավայրերից տեղափոխված տասնյակ ընտանիքներ: Այն կարծես առանձնացած տարածք լինի Երևանի Աջափնյակ վարչական շրջանի կազմում:

Ձեռնամուխ լինելով Երրորդ գյուղի պատմության ուսումնասիրմանը՝ օգտվել ենք անցած յոթ տասնամյակների ընթացքում բնակավայրի և նրա բնակիչների մասին ստեղծված ամենատարբեր նյութերից: Մատնանշենք, որ շարադրանքում օգտագործված նյութերի գերակշիռ մասը Հայաստանի ազգային արխիվի ու նրա մասնաճյուղերի ֆոնդերում պահվող վավերագրերն են, որոնց հիմնական մասը շրջանառության մեջ է դրվում առաջին անգամ: Առանձնապես օգտակար և անփոխարինելի են եղել արխիվի թիվ 1 (ՀԿԿ կենտրոն), 113 (ՀՀ կառավարություն), 123 (ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարություն), 207 (ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահություն), 401 (ՀԿԿ Շահումյանի (Գյուղական, Բերիայի անվան) շրջկոմ), 1463 (Երևան քաղաքի Շահումյանի շրջանի կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունների սկզբներ), Երևանի քաղաքային մասնաճյուղի թիվ 10 (Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմ), 81 (Հաղթանակի գյուղ-սովետ) ֆոնդերի փաստաթղթերը: Օգտագործել ենք նաև ՀԱԱ այլ ֆոնդերում պահվող ամենատարբեր վավերագրեր:

Արխիվային նյութերից միայն գյուղի սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների ու գյուղխորհրդի նիստերի արձանագրություններն են, որոնք լուսաբանում են միայն բնակավայրի պատմությանն առնչվող հարցերը: Իսկ օգտագործված արխիվային վավերագրերի հիմնական մասը ողջ հանրապետությանը կամ էլ Բերիայի (Շահումյանի) շրջանին առնչվող նյութեր են: Սրանցից առանձնացված են մեր ուսումնասիրության խնդիրը հանդիսացող բնակավայրին վերաբերող փաստերը:

Օգտվել ենք նաև բնակավայրին այս կամ այն կերպ առնչվող հրատարակված աղբյուրներից, որոնց շարքում առանցքային նշանակություն ունեն Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագրերը, ուր հրատարակված են ԳԽ ընդունած օրենքներն ու կարգադրությունները:

Ծարադրանքի ընթացքում մեզ համար սկզբնաղբյուրային նշանակություն է ունեցել ՀԿԿ Բերիայի (Ծահումյանի) շրջկոմի և շրջխորհրդի գործկոմի «Նոր Կյանք» պաշտոնաթերթը: Պարբերականը հրատարակվել է 1940 թ. նոյեմբերի 7-ից մինչև 1959 թ. հունիսի 18-ը: Այս տարիների ընթացքում լույս է ընծայվել թերթի 1310 համար: Հիմնադրման օրվանից թերթի պատասխանատու խմբագրի պարտականությունները կատարել է ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի առաջին քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանը: 1941-1947 թթ. թերթի խմբագիրը Վաչագան Ենգիբարյանն էր, իսկ 1947-1959 թթ.՝ Հովհաննես Մերկյանը: Թերթի հավաքածուն առկա է միայն Հայաստանի ազգային գրադարանում՝ այն էլ ոչ ամբողջական (բացակայում են 1940 և 1945 թթ. համարները, իսկ մնացած տարիների համարները պակասավոր են): Ծահումյանի շրջանը Երևան քաղաքին միանալուց հետո թերթի հրատարակությունը դադարեցվել է:

Մի քանի խոսք էլ գրքի կառուցվածքի մասին: Հաշվի առնելով Երրորդ գյուղի պատմության առանձնահատկությունները՝ չենք կիրառել տարբեր բնակավայրերին նվիրված գրքերի «դասական» դարձած կառուցվածքը, երբ ենթամասերի տեսքով շարադրված է բնակավայրի անվան ծագման, պատմաճարտարապետական հուշարձանների, միջնադարում և նոր շրջանում բնակավայրի հիշատակումների, հոգևորականների մասին: Իսկ վերջին մասում թռուցիկ անդրադարձ է կատարվում (սա էլ հիմնականում սեփական հիշողությունների կամ էլ բնակավայրի տարեց բնակիչների պատմածների հիման վրա) բնակավայրի վերջին հարյուրամյակի պատմությանը: Սրա պատճառը հասկանալի է: Առավել աշխատատար է որևէ բնակավայրի վերջին տասնամյակների պատմությունը շարադրելը, ինչը պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ շատ ու նաև ցրված են առկա նյութերը:

Մեր պարագայում այլընտրանք չէր էլ կարող լինել, քանի որ խնդրո առարկա բնակավայրն ընդամենը յոթ տասնամյակի պատմություն ունի: Ուստի փորձել ենք առկա նյութերի համակողմանի ուսումնասիրման, տարաբնույթ փաստերի համադրման ճանապարհով ամբողջական աշխատանք ստեղծել Երրորդ գյուղի անցած յո-

թանասունամյա ուղու վերաբերյալ՝ կենտրոնանալով ինքնուրույն բնակավայր հանդիսանալու տարիների պատմության վրա:

Ինչպես և յուրաքանչյուր կատարված աշխատանք, ներկայացվող գիրքը ևս չի կարող զերծ լինել թերություններից: Որքան էլ համակողմանի փորձեինք ներկայացնել բնակավայրի անցած ուղին, հնարավոր չէր լինի անդրադառնալ յուրաքանչյուր բնակչի, նրա ծնողների կամ զավակների կատարած գործերին: Ավելին՝ նման խնդիր մեր առջև չենք էլ դրել: Աշխատանքի նպատակը միմիայն հայրենի երկրի պատմության համայնապատկերի վրա գյուղի ամփոփ պատմության ներկայացումն է:

ԳՅՈՒՂԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ

1928 թվականից սկսած՝ Խորհրդային Միության տնտեսության զարգացումն ընթանում էր հնգամյակներով՝ յուրաքանչյուր հնգամյակում Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության (ՀամԿ(բ)Կ) կողմից պետության ղեկավարության առջև դրված առաջնային խնդիրների լուծման ճանապարհով: Մոսկվայում հնգամյակների համար նախանշված սկզբունքների հիման վրա միութենական հանրապետությունները մշակում էին իրենց ընթացիկ ծրագրերը:

ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման երրորդ հնգամյա պլանի (1938–1942 թթ.) հրահանգները վերջնականապես հաստատվեցին 1939 թ. մարտին տեղի ունեցած ՀամԿ(բ)Կ 18-րդ համագումարի կողմից: Երրորդ հնգամյակում ծրագրվում էր հիմնավոր քայլեր ձեռնարկել ԽՍՀՄ արդյունաբերության և գյուղատնտեսության համընդհանուր զարգացման ուղղությամբ: Առանձնապես կարևորվում էր ծանր և ռազմական արդյունաբերության զարգացումը: Գյուղատնտեսության բնագավառում հացահատիկային մշակաբույսերի, կարտոֆիլի բարձր բերքատվության ապահովման, անասունների գլխաքանակի ավելացման ու մթերատվության բարձրացման, մեքենա-տրակտորային կայանները նոր տեխնիկայով համալրելուն զուգահեռ՝ նախատեսվում էր Հայկական ԽՍՀ-ում խոշոր ջրանցքներ կառուցել, որոնց հիման վրա պետք է զարկ տրվեր այգեգործությանը, պտղաբուծությանը և բանջարաբոստանային մշակաբույսերի աճեցմանը¹:

Այգեգործությունը զարգացնելու և խաղողի այգիների տարածությունն ընդարձակելու որոշման կենսագործումը պարարտ հող

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան, ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1967, էջ 393–395:

գտավ Հայկական ԽՍՀ-ում: Սա մեծ չափով պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ Հայաստանը խաղողագործության նախահայրենիքներից մեկն է: Ժողովրդական ավանդույթներում մի սերնդից մյուսին է փոխանցվում համաշխարհային ջրհեղեղից հետո Նոյ նահապետի կողմից Արարատ լեռան ստորոտում՝ Արարատյան դաշտում, խաղողի որթեր տնկելու մասին տեղեկությունը: Հնագիտական պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հազարամյակներ առաջ Հայաստանում խաղողագործության տարածման մասին վկայող բազմաթիվ իրեղեն ապացույցներ: Միջնադարյան հայ պատմիչների գործերում Հայաստանում խաղողի մշակման ու հատկապես գինեգործության մասին բազում վկայություններ են պահպանվել: Արշակունյաց Հայաստանի արքունիքում մինչև անգամ գոյություն ուներ մատռվակի պաշտոն: Պատմահայր Մովսես Խորենացու (5-րդ դար) հաղորդմամբ՝ Հայոց Վաղարշակ թագավորը Գնունի տոհմից Գինին տվեց այդ պաշտոնը, որը «թագավորին ընպելիքներ էր պատրաստում ընտիր և համեղ գինիներից»²:

Ցարական Ռուսաստանի տիրապետության շրջանում (1828-1917 թթ.) Արևելյան Հայաստանում նոր թափ ստացավ խաղողի այգիների ընդարձակումը, ինչը պայմանավորված էր հայկական կոնյակի արտադրության ծավալների ավելացմամբ: Հայաստանի Հանրապետության տարածքում խաղողագործության ծավալների զգալի աճ արձանագրվեց հատկապես խորհրդային տարիներին: Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ եթե 1913 թ. ՀՀ տարածքում խաղողի այգիների տարածությունը կազմում էր 9200 հեկտար, երրորդ հնգամյակի նախօրեին՝ 1937 թ., այն հասավ 12400 հեկտարի³:

Հանրապետությունում խաղողի այգիների ընդարձակման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ խաղողագործությունն ու պտղաբուծությունը զարգացնելու վերաբերյալ Հայկական ԽՍՀ կառավարության՝ Ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի (Ժողկոմ-

² Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968, էջ 136:

³ Советская Армения за 40 лет. Статистический сборник, Ереван, 1960, с. 94.

խորհ) և Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության (ՀԿ(Բ)Կ) կենտրոնական կոմիտեի (կենտկոմ) 1938 թ. մարտի 31-ի համատեղ որոշումը, որով նախատեսվում էր հանրապետությունում զգալիորեն ընդարձակել պտղատու և խաղողի այգիները: Այս տեսակետից կարևոր խնդիրներ լուծելուն էր ուղղված ՀամԿ(Բ)Կ կենտկոմի և ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի 1940 թ. սեպտեմբերի 6-ի «Հայկական ԽՍՀ-ում պտղաբուծությունը, խաղողագործությունը և տեխնիկական մշակաբույսերը զարգացնելու ձեռնարկումների մասին» հայտնի որոշումը⁴: Այն հանրապետության գյուղատնտեսության էական զարգացում էր նախատեսում:

1940 թ. մարտի 11-ին ՀԿ(Բ)Կ 13-րդ համագումարում ունեցած ելույթում ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանը նշեց, որ եթե նախորդ երկու հնգամյակներում (1928-1932 թթ. և 1933-1937 թթ.) տնկվել էր 2300 հա խաղողի այգի, ապա միայն 1938-1939 թթ.⁵ 3100 հա նոր խաղողի այգի, իսկ 1940 թ. ընթացքում նախատեսվում էր խաղողի այգիներն ընդարձակել ևս 2000 հեկտարով: Հիշատակելով, որ խաղողագործությունը մեծ զարգացում է ստանում նախալեռնային շրջաններում՝ կենտկոմի առաջին քարտուղարը նշեց. «խաղողագործությունը լայնորեն զարգանում է նաև Երևանի գյուղական շրջանում: Դալմաթի ոռոգվող նոր հողերը հատկացվում են բարձր տեսակի խաղողի այգիներ և պտղատու ծառեր տնկելու համար»⁶: ՀԿ(Բ)Կ 13-րդ համագումարի բանաձևում մասնավորապես նշվում էր. «Ընդարձակել խաղողի այգիների տարածությունը և մինչև 1943 թիվը հասցնել 26700 հեկտարի»⁶:

Սակայն 1941 թ. հունիսին սկսված խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմը, հանրապետության գյուղատնտեսության մյուս ծյուղերի աշխատանքը խոչընդոտելուն զուգահեռ, ընդհատեց նաև խաղողի այգիների ընդարձակումը: Պաշտոնական վի-

⁴ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, էջ 402:

⁵ Հարությունյան Գ., Հայաստանի Կ(Բ)Կ կենտրոնական կոմիտեի հաշվետվությունը ՀԿ(Բ)Կ XIII համագումարում, Երևան, 1940, էջ 44:

⁶ Նույն տեղում, էջ 108:

ձակագրության համաձայն՝ նախապատերազմյան (1940 թ.) 16300 հեկտարի դիմաց խաղողի այգիների տարածությունը 1950 թ. հասավ միայն 19200 հեկտարի⁷:

Նոր այգիների ստեղծման համար կարևոր նախապայման էր ոռոգման համակարգի բարելավումը և նոր ջրանցքների կառուցումը: Խորհրդային Հայաստանի իշխանություններն ուշադրության կենտրոնում էին պահում այս խնդիրը: ՀԿ(Բ)Կ 13-րդ համագումարում ունեցած ելույթում, խոսելով ոռոգման համակարգի բարելավման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերի մասին, Գրիգոր Հարությունյանն առանձնապես կարևորեց Դալմայի նոր ջրանցքի կառուցումը: Ջրանցքի շինարարական աշխատանքները սկսվել էին 1939 թ. մարտին՝ 2 մլն ռուբլի պետական ներդրումների հաշվին: Նախատեսվում էր ջրանցքի գործարկումով ոռոգելի դարձնել խաղողի և պտղատու այգիների համար պիտանի 2000 հա տարածություն⁸: Դալմայի ջրանցքը շահագործման հանձնվեց 1939 թ. դեկտեմբերի սկզբին: Այն սկիզբ էր առնում Քանաքեռի էկի ջրանցքից: Ջրանցքի գործարկումը հարյուրամյակներ շարունակ անմշակ մնացած հողերը ոռոգելու և Դալմայի «ղըռերում» նոր բնակավայրեր հիմնադրելու հնարավորություն տվեց: Այստեղ բնակություն հաստատեցին հանրապետության լեռնային շրջանների ոչ բերրի հողեր ունեցող գյուղերի բնակիչները՝ ձեռնամուխ լինելով խաղողագործության ու պտղաբուծության մշակությանը⁹:

Գյուղատնտեսության բնագավառում խորհրդային պետության համար արդիական համարվող նոր հողերի յուրացումը մեծ մասամբ տեղի էր ունենում գյուղացիության պլանային վերաբնակեցումների միջոցով: Հայկական ԽՍՀ-ում նոր այգիներ ստեղծելը համընկավ հանրապետության սակավահող, ոչ բերրի շրջաններից գյուղացիներին ավելի հողառատ, բերրի տարածքներ (մեծամասամբ՝ Արա-

⁷ Советская Армения за 40 лет. Статистический сборник, с. 94.

⁸ Հարությունյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 61:

⁹ Վիրաբյան Ս. Ա., Ուրվագծեր Հայաստանի ոռոգման պատմության, Երևան, 1986, էջ 164, Ղազախեցյան Վ. Ն., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006, էջ 453-454:

րատյան դաշտ) տեղափոխելու նախկինից շարունակվող պետական քաղաքականության հետ:

Խորհրդային Չայաստանում տեղի ունեցող գյուղացիական տնտեսությունների վերաբնակեցման գործընթացն այս ասպարեզում համամիութենական գործողությունների շղթայի մի օղակն էր: ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմի 1939 թ. մայիսյան պլենումում մանրամասն քննարկվեց կոլտնտեսային հողօգտագործման, խտտորային բնակավայրերի հարցը: Պլենումի որոշմամբ՝ «ավելցուկ» կոլտնտեսականներին թերի բնակեցված շրջաններում վերաբնակեցնելու աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու համար ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին կից կազմավորվեցին վերաբնակեցման վարչություն և միութենական, ինքնավար հանրապետություններում, մարզերում ու երկրամասերում՝ նրա մարմիններ: Ըստ այդմ՝ 1939 թ. հուլիսի 23-ին լուծարվեցին ԽՍՀՄ հողագործության ժողովրդական կոմիսարիատի (ժողկոմատ) վերաբնակեցման բյուրոն և ներքին գործերի ժողկոմատի վերաբնակեցման բաժինը: Վերջինների ունեցած կադրերը, գույքը և լիազորությունները փոխանցվեցին նորաստեղծ վարչությանը¹⁰: 1939 թ. հունիսից մինչև 1941 թ. ապրիլը վերաբնակեցման վարչության պետը Եվգենիա Չեկմենևն էր:

ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի վերաբնակեցման վարչության տեղական մարմինները պահվելու էին միութենական բյուջեի հաշվին: 1939 թ. սեպտեմբերի 14-ին ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի հաստատած սակավահող շրջաններից հողառատ շրջաններ տեղափոխվողների ժամանակավոր հրահանգների համաձայն՝ վերաբնակեցման աշխատանքները պետք է տեղի ունենային վերաբնակեցման վարչության և նրա տեղական մասնաժյուղերի կողմից՝ ժողկոմխորհի հաստատած պլանի համաձայն: Սահմանվեց նաև վերաբնակվել ցանկացողների ընտրության, գրանցման, տեղափոխման, տեղավորման, բժշկասանիտարական սպասարկման, նրանց գույքի, անասունների տեղափոխման

¹⁰ Бугай Н. Ф., 20–50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР, “Отечественная история”, 1993, N 4, с. 178.

պայմանները, վերաբնակեցման միջոցառումների ֆինանսավորման կարգը¹¹:

ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի և ՀամԿ(բ)Կ կենտկոմի հրահանգով ՀԿ(բ) Կ կենտկոմի բյուրոն և Հայկական ԽՍՀ ժողկոմխորհը համապատասխանաբար 1939 թ. սեպտեմբերի 25-ին և 27-ին որոշումներ ընդունեցին հանրապետության հողագործության ժողկոմատի վերաբնակեցման բյուրոն լուծարելու և նրա հիմքի վրա ժողկոմխորհին առընթեր վերաբնակեցման բաժին կազմավորելու մասին: Բաժնի վարիչ նշանակվեց մինչ այդ Հայկական ԽՍՀ մթերումների ժողկոմատի լիազոր հանդիսացող Գրիգոր Բաղդասարյանը, իսկ նրա տեղակալ՝ Ստեփան Խուդգարյանը: Կոմպլեկտավորումից հետո հոկտեմբերի 1-ից բաժինն անցավ իր վրա դրված պարտականությունների կատարմանը¹²: Հանրապետությունում տեղի ունեցող վերաբնակեցման բոլոր աշխատանքները կոորդինացնում էր ժողկոմխորհի վերաբնակեցման բաժինը: Այն հանդիսանում էր ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի վերաբնակեցման վարչության ստորադասը:

Դալմայի նոր ջրանցքի կառուցմամբ պայմանավորված՝ առաջ էր գալիս ոռոգելի դարձող Երևանին մերձակա (Աշտարակի և Էջմիածնի ձանապարհին) Դալմայի ամայի, «ղռռ» հողերի յուրացման խնդիրը: Հանրապետության իշխանությունները նախատեսում էին այստեղ խաղողի և պտղատու այգիներ հիմնել: Նշյալ տարածքների յուրացման համար թիրախային էին համարվում հատկապես Ապարանի շրջանի լեռնային սակավահող գյուղերի բնակիչները: 1939 թ. գարնանը Հայկոմկուսի ղեկավար Գրիգոր Հարությունյանը եղել էր Ապարանի բնակավայրերում և վարելահողի պակասի վերաբերյալ լսել մի շարք գյուղերի բնակիչների դժգոհությունները: Պատմաբան Վլադիմիր Պետրոսյանի վկայությամբ՝ այստեղից էլ Գ. Հարությունյանի մոտ միտք էր հղացել Ապարանի հողասակավ գյուղերի բնա-

¹¹ Абхазия: документы свидетельствуют. 1937–1953, Сухум, 1992, с. 22–32.

¹² Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետ՝ ՀԱԱ), ֆ. 1, ց. 19, գ. 40, թ. 113–114, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2700, թ. 4:

կիչներին վերաբնակեցնել նոր յուրացվող Դալմալի «ղըռերում»¹³: Ապարանի շրջանի Ածնկալ, Ղուշչի (վերաբնակեցման հետևանքով ապաբնակեցվել է, հետագայում Ապարանի ջրամբարի տակ է մնացել), Նորաշեն (վերաբնակեցման հետևանքով ապաբնակեցվել է), Ջովունի (հետագայում Ապարանի ջրամբարի տակ է մնացել), Մռավյան (ներկայումս՝ Եղիպատրուշ), Գյուլափիլու (ներկայումս՝ Չորագլուխ), Ղազնաֆար (ներկայումս՝ Արագած), Սամադարվիշ (ներկայումս՝ Չքնաղ), Չաջիբաղը (ներկայումս՝ Սարալանջ), Տանագիրմազ (ներկայումս՝ Նիգավան) գյուղերի զգալի թվով ընտանիքներ դիմումներ էին ներկայացնում շրջխորհրդի գործկոմին՝ ցանկություն հայտնելով «Աշտարակի շրջանի զղռեր փոխադրվելու և նոր գյուղեր հիմնելու»: 1939 թ. մայիսի 15-ին Ապարանի շրջխորհրդի գործկոմը թույլատրեց զղռերում ամբողջովին վերաբնակվել Ածնկալ, Ղուշչի և Նորաշեն գյուղերի բնակիչներին: Մասնակի կերպով փոխադրվելու էին նաև Ջովունիից՝ 30, Մռավյանից՝ 40, Գյուլափիլուից՝ 30, Ղազնաֆարից՝ 30, Սամադարվիշից՝ 40, Չաջիբաղից՝ 30, Թաքառլուից՝ 10, իսկ Տանագիրմազից՝ 26 տնտեսություն (ընդամենը՝ 401 տնտեսություն): Շրջխորհրդի գործկոմը հանրապետության Ժողկոմխորհին միջնորդեց՝ հաստատելու որոշումը¹⁴: 1939 թ. հունիսի 6-ին Ապարանի շրջխորհրդի գործկոմի կողմից պատրաստված ամբողջովին կամ մասամբ տեղափոխվող գյուղերի և տնտեսությունների ցանկի համաձայն՝ ամբողջովին փոխադրվող Ածնկալ, Ղուշչի և Նորաշեն գյուղերն ունեին համապատասխանաբար 58, 81 և 26 տնտեսություն¹⁵:

Հայկական ԽՍՀ Ժողկոմխորհի նախագահ Արամ Փիրուզյանի ներկայացմամբ՝ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն 1939 թ. հուլիսի 13-ին որոշում ընդունեց Ապարանի շրջանից կոլտնտեսականներին Դալմալի բնակավայրեր վերաբնակեցնելու միջոցառումների մասին: Ընդունված որոշմամբ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն հանրապետության

¹³ Պետրոսյան Վ. Գ., Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը, գիրք առաջին, Երևան, 2008, էջ 236–237:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 1, գ. 241, թ. 38:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 125, թ. 1:

ժողկոմխորհին և հողագործության ժողկոմատին հանձնարարեց քայլեր ձեռնարկել Դալմալի ջրանցքի կառուցումը ժամանակին ավարտելու նպատակով: Նախատեսվում էր Ապարանի շրջանից Դալմալի հողեր տեղափոխել 1000 տնտեսություն՝ այդ նպատակով հիմնելով 4 ավաններ: Դրանցից երկուսում 400 տնտեսության տեղավորումը տեղի էր ունենալու 1939 թ. ընթացքում: Հողագործության ժողկոմատին հանձնարարվեց մինչև 1939 թ. հուլիսի 20-ը ՀԿ(Բ)Կ Ապարանի շրջկոմի հետ համատեղ վերջնականապես հաստատել վերաբնակվող տնտեսությունների ցանկը և ձևակերպել նրանց վերաբնակեցումը: Հողագործության ժողկոմատի ջրային տնտեսության վարչությանը հանձնարարվեց շինարարական հրապարակն ապահովել ջրով: Վերաբնակեցման և բնակավայրերի շինարարության պատասխանատու նշանակվեց Վաղինակ Գևորգյանը¹⁶:

Ղեկավարվելով ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի 1939 թ. հուլիսի 13-ի որոշման դրույթներով՝ հուլիսի 15-ին Հայկական ԽՍՀ ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց կոլտնտեսականներին Ապարանի շրջանից Դալմալի բնակավայրեր վերաբնակեցնելու միջոցառումների մասին, որով առավել գործնական հողի վրա դրվեցին վերաբնակեցման աշխատանքները: Տարբեր գերատեսչություններ հանձնարարականներ ստացան Դալմալի ջրանցքի շինարարական աշխատանքներն ավարտելու, ներքին ոռոգման ցանցի շինարարություն իրականացնելու, վերաբնակեցման աշխատանքները ֆինանսավորելու վերաբերյալ: Նախատեսվում էր վերաբնակվող յուրաքանչյուր տնտեսությանը տրամադրել 6800 ռուբլի գումար¹⁷:

Մինչև 1939 թ. Դալմալի 4 գյուղերի (հետագայի՝ Դավիթաշենը, Անաստասավանը, Սպանդարյանը և Հաղթանակը) զբաղեցրած տարածքն ամալի, կիսաանապատային վայր էր: Ամռան ամիսներին մարդիկ դժվարությամբ էին անցնում այդ վայրերով, որովհետև կիզիչ արևից անջրդի, «ղըռ» հողը տաքանում էր: Այդ անմարդաբնակ ու քարքարոտ տարածքներում կենդանության նշաններ էին միայն վաղ

¹⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 19, գ. 38; թ. 36, 63-64:

¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2653, թ. 8-10:

գարնանն ու ուշ աշնանը, երբ անձրևներից ձորակներում գոյացող ջրի փոքրիկ լճակները հովիվներին հնարավորություն էին տալիս ոչ-խարների հոտը մեկ-երկու ամսով փոխադրելու այդ վայրերը: Գյուղերի հիմնադրմանը նախորդող շրջանում «Դալմայի դըռներն» այսպես է նկարագրում Ծափունյանի շրջանի «Նոր Կյանք» պաշտոնաթերթը¹⁸: Ահա այսպիսի տարածքներում 1939-1940 թթ. բնակություն հաստատեցին Ապարանի, Մարտունու և հանրապետության այլ շրջաններից տեղափոխված վերաբնակիչները:

Նախատեսված 400-ի փոխարեն 1939 թ. աշնանն Առաջին և Երկրորդ գյուղերում Ապարանի շրջանից վերաբնակեցվեց 371 տնտեսություն: Առաջին գյուղում հաստատվեց 171 տնտեսություն. Ղուշիից՝ 82 (ամբողջը), Ղազնաֆարից՝ 33, Տանագիրմազից՝ 23, Թաքառլուից (ներկայումս՝ Ծաղկաշեն)՝ 11, Սաչլուից (հետագայում՝ Նորաշեն, ներկայումս՝ Ծողակն)՝ 22 տնտեսություն: Երկրորդ գյուղում հաստատվեց 200 տնտեսություն, այդ թվում՝ Ածնկալից՝ 56 (ամբողջը), Մռավյանից՝ 45, Նորաշենից՝ 25, Զովունիից՝ 42, Գյուլափլուից՝ 32 տնտեսություն¹⁹:

1939 թ. ամռանը Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունները որոշում կայացրին Երևանին մերձակա գյուղական բնակավայրերի միավորմամբ նոր շրջան կազմակերպել: 1939 թ. օգոստոսի 28-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն որոշեց նոր կազմավորվող Երևանի գյուղական շրջանում կազմակերպական կոմիտե նշանակել: Վերջինս մեջ մտան Քրիստափոր Գալստյանը, Արտեմ Գրիգորյանը, Զաքար Հարությունյանը²⁰: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի սեպտեմբերի 2-ի հրամանագրով վավերացվեց Երևանի քաղաքամերձ գյուղերից գյուղական շրջանի ստեղծումը: Նորաստեղծ շրջանի մեջ մտան Վերին Զարբախ, Ներքին Զարբախ, Ներքին Ծենգավիթ, Նոր Կողբ, Նոր Արեշ, Նոր Կյանք, Սովետաշեն, Նոր Սեբաստիա, Նոր Մալաթիա գյուղերը, Երևան քաղաքի Նորք արվարձանը, Հայկոնսերվտորես-

¹⁸ «Նոր Կյանք», 1957 թ., N 88, 1959 թ., N 6:

¹⁹ ՀԱՍ, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 27, թ. 141, Արագածոտնի մարզային մասնաձյուղ, ֆ. 135 գ. 1, գ. 201, թ. 8-9:

²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 19, գ. 39, թ. 115:

տի խորհտնտեսությունը, ՀամԿ(Բ)Կ 18-րդ համագումարի անվան կոլտնտեսությունը, ներքին գործերի ժողկոմատի և ուղղիչ աշխատանքային գաղութի քաղաքամերձ տնտեսությունները, զոնալային փորձարարական կայանը, ԽՍՀՄ Գիտությունների ակադեմիայի հայկական մասնաճյուղի (ԱրմՖԱՆ) բուսաբանական այգու տարածքը, Ղամարուլի շրջանից՝ Շորբուլաղ, Կոտայքի շրջանից՝ Ջրվեժ և Ավան, Հանգիբասարի շրջանից՝ Նորագավիթ գյուղերը²¹: 1939 թ. աշնանը շրջանի մեջ մտան նաև նորաստեղծ Առաջին ու Երկրորդ գյուղերը, իսկ 1940 թ.՝ Երրորդ և Չորրորդ գյուղերը:

Նորաստեղծ շրջանը զբաղվելու էր գյուղատնտեսական մթերքների արտադրությամբ, ինչի արդյունքում նախատեսվում էր, որ հանրապետության մայրաքաղաքի ազգաբնակչությունը կապահովվեր թարմ մրգերով, բանջարեղենով ու կաթնամթերքով:

1939 թ. սեպտեմբերի 25-ին Երևան քաղաքին մերձակա Վերին Չարբախ գյուղում տեղի ունեցավ ՀԿ(Բ)Կ Երևանի գյուղական շրջանի նորաստեղծ կուսակցական կազմակերպության անդրանիկ կոնֆերանսը: Իսկ հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 26-ին, նույն Վերին Չարբախում 17 անդամների մասնակցությամբ գումարվեց ՀԿ(Բ)Կ Երևանի գյուղական շրջկոմի առաջին պլենումը, որին մասնակցում էր նաև կուսակցության Երևանի քաղաքային կոմիտեի քարտուղար Շմավոն Առուշանյանը: Պլենումը միաձայն շրջկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Քրիստափոր Գալստյանին, երկրորդ քարտուղար՝ Հաքար Հարությունյանին, երրորդ քարտուղար՝ Բագրատ Խաչունցին: Ընտրվեց նաև շրջկոմի բյուրո՝ Քրիստափոր Գալստյան, Արտեմ Գրիգորյան (շրջանային խորհրդի գործադիր կոմիտեի կազմկոմիտեի նախագահը), Հախար Հարությունյան, Բագրատ Խաչունց կազմով, բյուրոյի թեկնածու՝ Հակոբ Մելոյան: Սեպտեմբերի 29-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն վավերացրեց կատարված ընտրությունը²²: Շրջանի կենտրոնը Վերին Չարբախ գյուղն էր:

²¹ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 56:

²² Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 1ա, թ. 1-2, ֆ. 1, ց. 19, գ. 40, թ. 154:

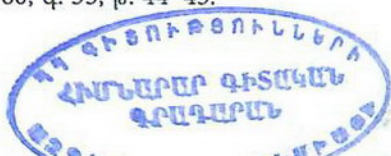
ՀԿ(Բ)Կ ԵՐԼԱՆԻ գյուղական շրջկոմի առաջին քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանը փորձառու կուսակցական գործիչ էր: Պատահական չէր, որ նրան էր վստահվել նորաստեղծ շրջանը ղեկավարելու պատասխանատու գործը, երբ շրջանի բնակավայրերի զգալի մասը նոր էր ստեղծվում: Բ. Գալստյանը ծնվել էր 1899 թ. Նախիջևանի Վերին Ազա գյուղում: Մինչև ՀԿ(Բ)Կ ԵՐԼԱՆԻ գյուղական շրջկոմի առաջին քարտուղար նշանակվելը տարբեր պատասխանատու ղեկավար պաշտոններ էր վարել. 1926-1927 թթ.՝ Թալինի, 1927-1929 թթ.՝ Դուզբենդի (Ախուրյան) շրջկոմների առաջին քարտուղար, 1933-1937 թթ.՝ Բասարգեչարի (Վարդենիս), Մարտունու, Ապարանի շրջկոմների երկրորդ քարտուղար, իսկ 1937-1939 թթ.՝ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի կուսակցական կոլեգիայի անդամ էր²³: Զգալի է նրա ներդրումը շրջանի կազմակերպման, նոր բնակավայրերի հիմնադրման, հարյուրավոր հեկտարներով անմշակ հողերի յուրացման գործում:

Ստեղծումից շուրջ մեկ տարի անց Երևանի գյուղական շրջանն անվանափոխվեց: 1940 թ. հունիսի 1-ին շրջկենտրոնը Վերին Ջարբախից տեղափոխվեց Նոր Սեբաստիա: Համարելով, որ շրջկենտրոնի տեղափոխությունից հետո շրջանին չի համապատասխանում «Երևանի գյուղական շրջան» անվանումը՝ 1940 թ. հունիսի 13-ին ՀԿ(Բ)Կ Երևանի գյուղական շրջկոմի բյուրոն միջնորդեց ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ շրջանն անվանակոչելու ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ, «Ստալինի մերձավորագույն զինակից» Լավրենտի Բերիայի անվամբ՝ Բերիայի շրջան: Առաջարկվում էր նաև միավորել Նոր Սեբաստիա և Նոր Մալաթիա ավանները և կազմել միացյալ ավանային խորհուրդ՝ կրկին անվանակոչելով Լ. Բերիայի անունով²⁴: ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի 1940 թ. հունիսի 15-ի որոշմամբ և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1940 թ. սեպտեմբերի 28-ի հրամանագրերով հաստատվեցին կուսշրջկոմի որոշումները²⁵: 1940 թ. հունիսի 23-ին ՀԿ(Բ)Կ Երևանի

²³ Նույն տեղում, ֆ. 4, ց. 2, գ. 1595, թ. 3-4: «Նոր Կյանք», 1947 թ., N 6:

²⁴ ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 48, ֆ. 401, ց. 1, գ. 33, թ. 210:

²⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 20, գ. 48, թ. 23, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 44-45:

գյուղական շրջկոմի բյուրոն Դալմայի՝ կուսակցության 18-րդ համագումարի անվան կոլտնտեսության կոլտնտեսականներին որպես գյուղատեղ տրամադրեց Մալաթիա և Սեբաստիա ավանների միջև ընկած 40 հա տարածքը²⁶։ Սրանով Բերիա ավանն ունեցավ 3 միլիոնատեր կոլտնտեսություն՝ Ստալինի անվան, Շահումյանի անվան և կուսակցության 18-րդ համագումարի անվան կոլտնտեսությունները։

Հիմնադրումից մեկ տարի անց Առաջին և Երկրորդ գյուղերը ստացան իրենց անունները։ Հետաքրքրական է, որ Երևանի գյուղական շրջանի գործադիր կոմիտեն 1940 թ. սկզբին առաջարկել էր Առաջին գյուղը կոչել Պողաշատ, իսկ Երկրորդը՝ Այգեշատ։ 1940 թ. հունվար-փետրվարով թվագրվող որոշ փաստաթղթերում գյուղերն այս անուններով են հիշատակվում²⁷։ ՀԿ(Բ)Կ Երևանի գյուղական շրջկոմի բյուրոն 1940 թ. հունիսի 13-ին միջնորդեց ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսի պատվին (1939 թ. Խորհրդային Հայաստանում մեծ շուքով տոնվում էր Հայոց հերոսական էպոսի ստեղծման 1000-ամյակը) Առաջին գյուղը Դավիթաշեն, իսկ հայազգի նշանավոր կոմունիստ, պետական-քաղաքական գործիչ Անաստաս Միկոյանի անունով Երկրորդ գյուղը Անաստասավան վերանվանելու մասին²⁸։ Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1940 թ. հուլիսի 24-ի հրամանագրով Առաջին գյուղը վերանվանվեց Դավիթաշեն, իսկ Երկրորդ գյուղը՝ Անաստասավան²⁹։ Այդ նույն օրերին արդեն Դալմայի «ղըռեր» էին գալիս Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի ապագա բնակիչները։

²⁶ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 33, թ. 218-219:

²⁷ Նույն տեղում, Երևանի քաղաքային մասնաճյուղ (այսուհետ՝ ԵՔՄ), ֆ. 10, ց. 1, գ. 1, թ. 19, գ. 2, թ. 27:

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 33, թ. 209:

²⁹ Նույն տեղում, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 47:

ԳՅՈՒՂԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆ

Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցող գյուղացիական վերաբնակեցումները կոորդինացվում էր ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի վերաբնակեցման վարչության կազմում գործող Ոսկրահնայի, Հյուսիսային Կովկասի և Անդրկովկասի բաժնի կողմից: 1940 թ. տարեկան վերաբնակեցման պլանը կազմելու գործում ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի վերաբնակեցման բաժնին օժանդակելու, համապատասխան հրահանգներ կատարելու նպատակով ԽՍՀՄ Ժողկոմխորհի վերաբնակեցման վարչությունը 1939 թ. նոյեմբերի 12-20-ը առանձին աշխատանքային խումբ գործուղեց Երևան: Խմբում ընդգրկված էին նշյալ բաժնի ղեկավարի պաշտոնակատար Վ. Պոնոմարյովը, բաժնի ավագ տնտեսագետ-գյուղատնտես Ի. Վոեյկովը և բաժնի հրահանգիչ Ծ. Ասադովը:

Նոյեմբերի 14-ին և 17-ին աշխատանքային խմբի անդամները ծանոթացան Աշտարակի «ղըռերում» հիմնադրվող չորս գյուղերի տարածքին (որից երկուսի դեպքում նրանց ուղեկցել էր հողագործության ժողկոմ Հայկազ Մարջանյանը), նոյեմբերի 18-19-ին եղան Ապարանի շրջանում, հանդիպեցին շրջանի ղեկավարությանը, զրուցեցին Հաջիբադր, Ղարաքիլիսա գյուղերի բնակիչների հետ, իսկ ամսի 19-20-ին Ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանին, նրա տեղակալ Լ. Օսիպյանին և վերաբնակեցման բաժնի պետ Գ. Բաղդասարյանին ներկայացրին իրենց եզրահանգումներն ու առաջարկները¹:

Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում ՀՍԽՍՀ Ժողկոմխորհի վերաբնակեցման բաժինը կատարեց ներկայացված դիտողությունները, իսկ 1940 թ. հունվարի 4-ին Ժողկոմխորհը որոշում ընդունեց Մոսկվայից ուղարկված աշխատանքային խմբի առաջարկների կատարման

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2710, թ. 1-12:

ընթացքի մասին՝ հանրապետության պետական պլանային հանձնաժողովին, հողագործության ժողկոմատին և վերաբնակեցման բաժնին հանձնարարելով ավարտին հասցնել աշխատանքային խմբի առաջարկների կատարումը²:

ԽՍՀՄ ժողկոմխորհի վերաբնակեցման վարչության կողմից ուղարկված աշխատանքային խմբի օգնությամբ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի վերաբնակեցման բաժինը կազմեց և 1939 թ. նոյեմբերի 29-ին հանրապետության ժողկոմխորհի հաստատմանը ներկայացրեց 1940 թ. ներհանրապետական գյուղատնտեսական վերաբնակեցումների, ինչպես նաև վերաբնակեցման միջոցառումների ֆինանսավորման և վարկավորման նախագիծը: Նախատեսվում էր 1940 թ. ընթացքում վերաբնակեցնել 1955 տնտեսություն, որից 800-ը սակավահող շրջաններից տեղափոխվելու էին տեխնիկական մշակաբույսեր աճեցնող և աշխատող ձեռքերի կարիք ունեցող շրջաններ, իսկ 1155 տնտեսություն հաստատվելու էր նոր ոռոգվող հողերում: Դալմայի ջրանցքի հաշվին ոռոգելի դարձող Աշտարակի «ղըռերում» վերաբնակվելու էր 1000 տնտեսություն: Սրանցից 400-ի տեղափոխությունը տեղի էր ունեցել 1939 թ. աշնանը (Առաջին և Երկրորդ գյուղերը), իսկ 600 տնտեսություն տեղափոխվելու էր 1940 թ. ընթացքում՝ հաստատվելով նոր հիմնվող Երրորդ և Չորրորդ գյուղերում: 155 տնտեսություն էլ փոխադրվելու էր Ղաճարլուի շրջանի հարավարևելյան «ղըռերի» նոր ոռոգելի հողերում 1938 թ. կառուցվող Ջրաշեն և Բիթլիջա գյուղերը: Ներկայացվում էր նաև վերաբնակեցման միջոցառումների, գյուղերի հիմնադրման աշխատանքների, անհրաժեշտ շինանյութերի ֆինանսատնտեսական հաշվարկը: Հաշվի առնելով, որ նորաստեղծ բնակավայրերի կոլտնտեսություններն այգեգործությունից և պտղաբուծությունից եկամուտ էին ստանալու միայն 4-5 տարի անց, վերաբնակվող տնտեսություններին օգնելու նպատակով ԽՍՀՄ ժողկոմխորհին առաջարկվեց նրանց համապատասխան արտոնություններ տրամադրել՝ համաձայն ԽՍՀՄ կենտգործկոմի և ժողկոմխորհի 1937 թ.

² Նույն տեղում, թ. 15 և շրջ.:

նույնների 17-ի՝ վերաբնակվող գյուղացիներին տրվող արտոնությունների մասին որոշման³:

Հայկական ԽՍՀ ժողկոմխորից 1939 թ. դեկտեմբերի 1-ին քննարկեց վերաբնակեցման բաժնի ներկայացրած սակավահող շրջաններից հողառատ շրջաններ կոտնտեսականների վերաբնակեցման 1940 թ. ներհանրապետական պլանը: Ներկայացված տարբերակը համարվեց անբավարար մշակված և առաջարկվեց վերամշակելուց հետո միայն ներկայացնել ժողկոմխորի հաստատմանը⁴:

1940 թ. հունվարի 31-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն հաստատեց 1940 թ. ներհանրապետական գյուղատնտեսական վերաբնակեցման պլանը⁵: Նշյալ որոշման դրույթներն արտացոլվեցին ժողկոմխորի փետրվարի 5-ի «1940 թ. Հայկական ԽՍՀ-ում ներհանրապետական գյուղատնտեսական վերաբնակեցման պլանի մասին» որոշման մեջ: Ըստ այդմ՝ սահմանվում էր գյուղացիական տնտեսությունների վերաբնակեցման կարգը, վերաբնակիչների համար կենցաղսպասարկման շինությունների և բնակավայրերի կառուցման համար անհրաժեշտ շինանյութերի հաշվարկը: 1940 թ. վերաբնակվող 1815 տնտեսությունների մեկ երրորդից ավելին (660 տնտեսություն) տեղափոխվելու էր Ապարանի շրջանից, որոնք հաստատվելու էին Առաջին, Երկրորդ և Երրորդ գյուղերում (Զորրորդ գյուղում հաստատվելու էին Մարտունու (200 տնտեսություն) և Նոր Բայազետի (100 տնտեսություն) շրջաններից եկած վերաբնակիչները): Հանրապետության տարբեր գերատեսչությունների հանձնարարվեց իրենց լատահված ոլորտների մասով մասնակցություն ունենալ վերաբնակեցման գործին և օժանդակել վերաբնակեցման բաժնին: Նախատեսվում էր մինչև շինարարական աշխատանքների սկիզբն Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Զորրորդ գյուղերում կազմակերպել բանվորական ճաշարաններ, բացել առևտրական ու բուժապասարկման կետեր: Բնակելի և տնտեսական կառույցների շինարարությունն իրականացվելու էր

³ Նույն տեղում, գ. 2670, թ. 220, 222-226:

⁴ Նույն տեղում, գ. 2711, թ. 1, ֆ. 123, ց. 5, գ. 1003, թ. 19:

⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 20, գ. 40, թ. 29, 49-51:

բնակավայրերի կոլտնտեսությունների կողմից: Կատարվող աշխատանքների ղեկավարումը և շինարարական նյութերի մատակարարումը կատարելու էր վերաբնակեցման բաժինը⁶:

Մասնավորապես Երրորդ գյուղում բնակեցվելու էր 300 տնտեսություն: Նրանց համար կառուցվող 300 տներից յուրաքանչյուրի համար նախատեսվում էր ծախսել 10000 ռուբլի, այսինքն՝ ողջ գյուղի բնակավայրերի շինարարության համար օգտագործվելու էր 3000000 ռուբլի: Գյուղում հիմնվելու էր նաև մեկ բաղնիք և մեկ հրշեջ կետ⁷:

Արդեն 1940 թ. փետրվարի 26-ին հանրապետության ժողովո՜խորհի նախագահին ուղղված զեկուցագրում վերաբնակեցման բաժնի վարիչ Գրիգոր Բաղդասարյանը տեղեկացնում էր, որ Դալմայի ջրանցքի շնորհիվ նոր ոռոգվող հողերում ձևավորվող Երրորդ և Չորրորդ գյուղերում վերաբնակվող կոլտնտեսականների համար նախատեսված 600 տների կառուցումը ծրագրվում է սկսել մարտի 1-ից: Նա կարծիք էր հայտնում, թե աշխատավորների և վերաբնակիչ-կոլտնտեսականների ընտանիքների տեղափոխումը հնարավոր է միայն ապրիլ ամսին՝ նրանց համար համապատասխան բնակարանային պայմաններ ստեղծելուց հետո: Գյուղերի կառուցման համար նախատեսված ֆինանսական միջոցները հատկացվելու էին կոլտնտեսությունների վարչություններին: Նախատեսվում էր կոլտնտեսությունները կազմակերպել 1940 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին: Գ. Բաղդասարյանն առաջարկում էր մինչև կոլտնտեսությունների ստեղծումը յուրաքանչյուր բնակավայրի կառուցման համար վերաբնակեցման բաժնին տրամադրել 300 000 ռուբլի: Նա պատրաստակամություն էր հայտնում գյուղերի կոլտնտեսությունների վարչությունների ստեղծումից հետո կատարված ծախսերի վերաբերյալ հաշվետվություններ կայացնել նրանց⁸:

1940 թ. մարտի 1-ին տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Կ Ապարանի շրջանային կազմակերպության 7-րդ կոնֆերանսը ողջունեց 1940 թ. ընթաց-

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2633, թ. 10-13:

⁷ Նույն տեղում, թ. 26-28:

⁸ Նույն տեղում, գ. 2630, թ. 14:

քում շրջանից 660 տնտեսություն վերաբնակեցնելու հանրապետության բարձրագույն իշխանությունների որոշումը, «որը զգալի չափով մեղմում է շրջանի մի շարք գյուղերի հողասակավությունը»: Ավելին՝ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին առաջարկվեց մինչև փոխադրվող տնտեսությունների թիվը հասցնել 1500-ի⁹:

Սակայն Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի շինարարական աշխատանքները հանրապետության ղեկավարության նախատեսած արդյունավետությամբ չէին ընթանում: 1940 թ. մարտի 12-ին ՀԿ(Բ)Կ 13-րդ համագումարում ունեցած ելույթում համագումարի պատգամավոր, ՀԿ(Բ)Կ Երևանի գյուղական շրջկոմի քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանն իր ներկայացրած շրջանի գյուղերի շինարարության առնչությամբ մասնավորապես նշեց. «Մեզ քիչ է օգնում Հողժողկոմատը, մինչև այժմ չի փոխադրված վերաբնակվող կոլտնտեսականների արտադրական միջոցները՝ եզները, սայլերը, որը խիստ անհրաժեշտ է դռների, դաշտերի քարերը դուրս տանելու համար: Մյուս կողմից՝ դեռ սարքավորված չէ ջրային ցանցը»¹⁰: Այդուհանդերձ փաստենք, որ գերատեսչություններից ոմանք ջանքեր էին գործադրում՝ իրենց վրա դրված պարտականությունները կատարելու համար: Այսպես՝ առողջապահության ժողկոմատը մասամբ կատարել էր բուժսպասարկման մասով իրեն վերապահված հանձնարարությունը: Վերաբնակիչներին սպասարկելու համար 1940 թ. մարտի սկզբին Երրորդ գյուղի տարածքում ֆելդշերական կետ էր բացվել¹¹:

Արխիվային վավերագրերից երևում է, որ նախատեսված աշխատանքների դանդաղ ընթացքն առավելապես մտահոգում էր վերաբնակեցման աշխատանքների անմիջական պատասխանատու, ժողկոմխորհի վերաբնակեցման բաժնի վարիչ Գրիգոր Բաղդասարյանին: Ապրիլի 5-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին և ժողկոմխորհին հասցեագրված ընդարձակ զեկուցագրում վերջինս մանրամասն ներկայացրեց

⁹ Նույն տեղում, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 23, թ. 54:

¹⁰ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 20, գ. 7, թ. 68:

¹¹ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2633, թ. 20:

շինարարության ընթացքը, այս ասպարեզում տեղ գտած թերություններն ու բացթողումները:

Պարզվում է, որ հողագործության ժողկոմատը մինչև անգամ շինարարության համար անհրաժեշտ ջրով չէր ապահովել Երրորդ և Չորրորդ գյուղերին, առևտրի ժողկոմատը գյուղերում բուֆետ ու ծաշարան չէր հիմնել, կրթալուսավորական բնույթի աշխատանքներ չէին իրականացվել: Իսկ առողջապահության ժողկոմատը քննադատվում էր երկու գյուղին մեկ ֆելդշեր նշանակելու համար: Անբավարար էր կատարվել շինարարության համար անհրաժեշտ նյութերի կուտակումը: Մատնանշվում էր. «Անտառանյութի բացակայությունը դանդաղեցնում է նոր կառուցվող N 3 և 4 ավանների շինարարությունը սկսելու համար (ժամանակավոր բարաքներ, շինարարական նյութերի պահեստներ և այլն) նախապատրաստական աշխատանքների կատարումը»: Գյուղամիջյան ծանապարհների բացակայությունը դանդաղեցնում էր գյուղերի շինարարությունը: Բանն այն է, որ այդ աշխատանքների համար պատասխանատու նշանակված Երևանի գյուղական շրջանի գործադիր կոմիտեն ծանապարհների կառուցման գործին փաստացի ձեռնամուխ չէր եղել: Ծինարարական աշխատանքների սկսմանը խոչընդոտում էր նաև հատկացված ավտոմեքենաների անբավարար քանակը, հողագործության ժողկոմատի կողմից գյուղերի գլխավոր հատակագծերի կազմման աշխատանքների ձգձգումը, որը հնարավորություն չէր տալիս ձեռնամուխ լինելու հողաբաժանման ու տների հիմքերի փորման աշխատանքներին: Գ. Բաղդասարյանը նշված խնդիրները շուտափույթ կերպով լուծելով էր պայմանավորում շինարարական աշխատանքների մեկնարկը¹²: Փաստորեն հանրապետական և տեղական իշխանությունները չէին կատարել ժողկոմխորհի 1940 թ. փետրվարի 5-ի որոշման դրույթները: Նախատեսվածից մեկ ամիս անց շինարարական աշխատանքները դեռ չէին էլ սկսվել:

Հանրապետության ղեկավարությունը ձեռնամուխ եղավ Գ. Բաղդասարյանի զեկուցագրում նշված բացթողումների վերացմանը:

¹² Նույն տեղում, գ. 2634, թ. 1-6:

Ապրիլի 11-ին ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանը հողագործության ժողկոմին կարգադրեց մինչև ապրիլի 15-ն ավարտել Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի գլխավոր հատակագծերը, մինչև ապրիլի 20-ը՝ տեղերում հատակագծի բաժանումը, մինչև 1940 թ. երրորդ եռամսյակի վերջը՝ Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի համար խմելու ջրագծերի կառուցումը: Մինչև ապրիլի 20-ը Երրորդ և Չորրորդ գյուղերը պետք է ապահովվեին շինարարության համար անհրաժեշտ ջրով¹³:

Չնայած Ապարանի շրջանային կուսկազմակերպության կոնֆերանսը ողջունեց 1940 թ. ընթացքում շրջանից վերաբնակեցում կատարելու հանգամանքը, այնուամենայնիվ Ապարանի շրջանի ղեկավարներն այս ուղղությամբ կազմակերպված արդյունավետ աշխատանք չէին իրականացնում: ՀԿ(բ)Կ Ապարանի շրջկոմի բյուրոն 1940 թ. ապրիլի 15-ին քննարկեց շրջանից կատարվելիք վերաբնակեցումների հարցը: Սահմանված պլանի համաձայն՝ 1940 թ. պետք է ամբողջությամբ վերաբնակվեին շրջանի Թաքառլու, Ղոյթուր (վերաբնակեցման հետևանքով ապաբնակեցվել է), Հաջիբաղր և Սաչլու գյուղերի բնակիչները՝ յուրաքանչյուրից համապատասխանաբար 113, 65, 66, 69 տնտեսություն: Շրջկոմի բյուրոն ՀԿ(բ)Կ կենտկոմին խնդրեց ապահովել միայն համապատասխան թույլտվություն ունեցող կոլտնտեսականների վերաբնակեցումը, իսկ Ապարանի շրջխորհրդի գործկոմին հանձնարարեց «լայն պարզաբանում տալ ազգաբնակչությանը, որ սույն որոշումից դուրս ուրիշ անձինք և ավել քանակի տնտեսություններ չեն վերաբնակեցվելու»¹⁴: Բանն այն է, որ 1939 թ. ընթացքում շրջանից վերաբնակված կոլտնտեսականների որոշ մասը փաստացի սեփական նախաձեռնությամբ էր տեղափոխվել:

Դալմայի գյուղերի շինարարական աշխատանքները «տեղից շարժելու» նպատակով ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի բյուրոն և Հայկական ԽՍՀ ժողկոմխորհը համապատասխանաբար ապրիլի 27-ին և 28-ին քննարկեցին բնակավայրերի շինարարության հարցը: Տար-

¹³ Նույն տեղում, գ. 2630, թ. 37:

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 27, թ. 123, 141-142:

բեր գերատեսչություններ գյուղերի շինարարության, գյուղացիների վերաբնակեցման առնչությամբ հանձնարարականներ ստացան: Հողագործության ժողկոմ Յ. Մարջանյանին հանձնարարվեց հնգօրյա ժամկետում գրանցել Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի կոլտնտեսությունները, ավարտել և հաստատել գյուղերի հատակագծերը, ձեռնամուխ լինել ջրային ցանցի շինարարությանը՝ առաջին հերթին կազմակերպելով շինարարության համար անհրաժեշտ ջրի մատակարարումը: Մինչև տարեվերջ նախատեսվում էր ավարտել գյուղերի խմելու ջրագծերի կառուցումը: Երևանի գյուղական շրջանի գործկոմի նախագահ Արտեմ Գրիգորյանը պարտավորեցվեց մինչև օգոստոսի 1-ն ավարտել Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի միջգյուղային ճանապարհի կառուցումը, գյուղատնտեսական աշխատանքներում օժանդակել կոլտնտեսություններին: Հայկոոպին հանձնարարվեց վերաբնակեցված բնակավայրերում կանոնավոր առևտրական կետեր հիմնել, իսկ առողջապահության ժողկոմատին՝ կազմակերպել վերաբնակիչների բուժսպասարկումը՝ նրանց ապահովելով անհրաժեշտ բժշկական պարագաներով: Ապարանի, Նոր Բայազետի, Մարտունու շրջխորհուրդների գործկոմներին հանձնարարվեց օժանդակել իրենց շրջաններից վերաբնակվող տնտեսություններին՝ ապահովելով նաև փոխադրամիջոցով¹⁵:

Միայն մայիսի 15-ին Ապարանի շրջխորհրդի գործկոմը կոնկրետացրեց շրջանից վերաբնակվողների հարցը: Ընդունված որոշմամբ սահմանվում էր, որ 1940 թ. Ապարանի 4 գյուղերից Երրորդ գյուղ պետք է տեղափոխվեր 313 տնտեսություն. Թաքառլուից՝ 113, Ղոյթուրից՝ 65, Հաջիբաղրից՝ 66, Սաչլուից՝ 69 տնտեսություն: Սաչլուից ևս 29 տնտեսություն տեղափոխվելու էր Առաջին գյուղ¹⁶: Փաստորեն ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի սահմանած 660 տնտեսության փոխարեն նախատեսվում էր Ապարանի շրջանից Երևանի գյուղական շրջան վերաբնակեցնել ընդամենը 342 տնտեսություն:

¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 20, գ. 44, թ. 133-134 շրջ., ֆ. 113, ց. 4, գ. 2634, թ. 12-14:

¹⁶ Նույն տեղում, գ. 249, թ. 108-109, Արագածոտնի մարզային մասնաճյուղ, ֆ. 135, ց. 1, գ. 201, թ. 8-9:

Սա առաջին հերթին վկայում էր շրջանի գյուղացիության՝ հայրենի բնակավայրերին կառչած լինելու ցանկության և հայրենի օջախները չթողնելու մտադրության մասին:

1940 թ. մայիսին ներկայիս Երևան քաղաքի Սիլիկյան թաղամասի տարածքում հաստատվեցին Ապարանի շրջանից եկած առաջին վերաբնակիչները¹⁷: Սկզբում հիմնականում գալիս էին ընտանիքների գլխավորները՝ բնակության նոր վայրին ծանոթանալու և տնատեղ ընտրելու նպատակով: Որոշ վերաբնակիչների վախեցնում էին անհրապույր տափաստանի տպավորություն թողնող «ղռները»: Որոշ թվով գյուղացիներ չէին ցանկանում լքել հարազատ օջախները: Նրանց մի մասի կարծիքով՝ իրենց համագյուղացիների որոշ մասի՝ նոր բնակավայրեր տեղափոխվելուց հետո փակվում էր հայրենի գյուղի հողասակավության հարցը: Այսպես էին մտածում Ղոյթուր, Թաքառուլ, Հաջիբաղը և Սաչլու գյուղերի բնակիչների մեծ մասը: Նշյալ գյուղերի զգալի թվով բնակիչներ հրաժարվում էին նոր բնակավայր տեղափոխվելուց կամ էլ գալիս էին Երևանի գյուղական շրջան և ցանկություն հայտնում շրջանի այլ բնակավայրերում հաստատվելու: Այսպես՝ Թաքառուլ գյուղի բնակիչները ցանկություն հայտնեցին վերաբնակվելու Նոր Սեբաստիա գյուղում, ինչը և տեղի ունեցավ: Ժողկոմխորհի վերաբնակեցման բաժնի թույլտվությամբ 1940 թ. նոյեմբերին գյուղի մնացած 55 տնտեսությունները տեղափոխվեցին Նոր Սեբաստիա¹⁸: Փաստորեն զուտ թղթի վրա մնաց Ապարանի շրջխորհրդի գործկոմի 1940 թ. մայիսի 15-ի որոշումը:

Երրորդ գյուղի բնակիչների կյանքում կարևոր դեր էր վերապահված կոլտնտեսությանը: Այն ստեղծվել էր գյուղի հիմնադրման հետ միաժամանակ՝ 1940 թ. մայիս-հունիսին: Գյուղի շինարարական աշխատանքներում չափազանց էական էր կոլտնտեսության դերակատարությունը: Արդեն նշել ենք, որ բնակավայրի կառուցման համար վարկային միջոցները հատկացվում էին կոլվարչությանը: Կոլտնտեսության առաջին նախագահը Գառնիկ Մարտիրոսյանն էր:

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 43, թ. 47:

¹⁸ Նույն տեղում, Արագածոտնի մարզային մասնաճյուղ, ֆ. 135, ց. 1, գ. 209, թ. 1-2:

Մինչ այդ նա Ապարանի Ղարանլուղ գյուղի կոլվարչության նախագահ էր աշխատել¹⁹:

Կանոնադրային տեսակետից կոլտնտեսությունը հետևում էր գյուղատնտեսական արտելի կանոնադրությանը²⁰: ԽՍՀՄ-ում կոլտնտեսությունների կազմակերպումից հետո գոյություն ունեին կոլտնտեսության 3 հիմնական ձևեր՝ արտել, կոմունա և հողը համատեղ մշակող ընկերություն: Հետագայում սրանցից առավել կենսունակ գտնվեց արտելը, իսկ կոլտնտեսություն ասելով՝ հասկացվեց նրա արտելային ձևը: Համարվում էր, որ արտելն առավել լավ է համատեղում պետության և կոլտնտեսականների շահերը: Ըստ այդմ էլ գյուղատնտեսական արտելի օրինակելի կանոնադրությունը «կոլտնտեսային կյանքի ու գործունեության հիմնական ու բարձրագույն օրենքն էր»²¹:

Վերաբնակեցման աշխատանքները և նոր բնակավայրերի շինարարությունը դանդաղ էր ընթանում: Հունիսի 1-ի դրությամբ՝ վերաբնակվող տնտեսությունների համար նախատեսված 1815 բնակարանից միայն 742-ի շինարարությունն էր սկսվել: Ծրագրված շինարարական աշխատանքների դանդաղումն առաջին հերթին պայմանավորված էր հապշտապությամբ, աշխատանքի վատ կազմակերպվածությամբ, ինչի արդյունքում շինարարական նյութերը բավարար չափով չէին մատակարարվում: Նույնիսկ 1939 թ. հիմնադրված Առաջին և Երկրորդ գյուղերում դեռևս որևէ բնակելի տուն չափագործման չէր հանձնվել: Այս տեսակետից ամենից անբարենպաստ վիճակում գտնվողը Երրորդ գյուղն էր: Նախատեսված 300 բնակելի տնից այստեղ միայն 4-ի շինարարությունն էր սկսվել²²: Վերջին հանգամանքը պայմանավորված էր նաև այն իրողությամբ, որ, ինչպես վերը նշվեց, Ապարանի 4 գյուղերի բնակիչների հիմնական մասը, չնայած տեղական ղեկավարության հրահանգին, չէր ցանկանում Երրորդ գյուղ տեղափոխվել:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 6, գ. 1275, թ. 59 շրջ.:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 5160, թ. 73:

²¹ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010, էջ 495:

²² ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2630, թ. 63-64:

Հաջորդ շաբաթներին ևս Դալմայի 4 գյուղերի շինարարական աշխատանքներում էական բեկում տեղի չունեցավ: Դանդաղ էր ըսթանում ճանապարհների կառուցման գործը, վատ վիճակում էր Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի շինարարության համար անհրաժեշտ ջրային ցանցի շինարարությունը: Հունիսի վերջի դրությամբ՝ անբավարար էր հացի և սննդամթերքի վաճառքը, իսկ խմելու ջրով բնակավայրերն ապահովված էին ընդամենը 20 %-ով: Շինարարական աշխատանքներին խոչընդոտում էր փայտանյութի, կրի պակասը, նաև Ապարանի, Մարտունու, Նոր Բայազետի շրջանների ղեկավարության կողմից յուրաքանչյուր 10 վերաբնակվող տնտեսությանը մեկ ամիս ժամկետով իր եզներով ու անասնակերով մեկ սալ տրամադրելու մասին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի համապատասխան որոշումը չկատարելը²³:

Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի կառուցման պլանը չձախողելու համար հանրապետության իշխանությունները կտրուկ միջոցներ ձեռնարկեցին: Վերաբնակեցման պլանը և շինարարական աշխատանքները ժամանակին կատարելու նպատակով ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն 1940 թ. հուլիսի 5-ին հողագործության, առողջապահության ժողկոմատներին, Հայկոպին, Երևանի գյուղական, Ապարանի, Մարտունու, Նոր Բայազետի շրջխորհուրդներին հանձնարարեց կարճ ժամկետում կատարել Դալմայի բնակավայրերի շինարարության վերաբերյալ կենտկոմի բյուրոյի 1940 թ. ապրիլի 27-ի որոշումը: Վերաբնակվող տնտեսությունները մինչև հուլիսի վերջը պետք է փոխադրվեին նոր բնակավայրեր: Հողժողկոմ Հ. Սարջանյանին և Երևանի գյուղական շրջանի շրջխորհրդի գործկոմի նախագահ Ա. Գրիգորյանին հանձնարարվեց գրանցել Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի նորաստեղծ կոլտնտեսությունները, նշյալ գյուղերում ժամանակին ապահովել հողի հիմնաշրջումը և խաղողի որթերի ու պտղատու ծառատեսակների տնկումը²⁴: Խաղողի որթը տնկելուն նախապատրաստվելու համար

²³ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 33, թ. 217 և շրջ.:

²⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 20, գ. 49, թ. 90-91 շրջ.:

նախօրոք հողի հիմնաշրջում (պլանտաժ) էր կատարվում, ինչն աշխատատար գործողություն էր:

Երրորդ գյուղի հիմնադրման աշխատանքներում հանրապետության իշխանությունների բացթողումներին ավելանում էր նաև Թաքառլու, Ղոյթուր, Յաջիբաղը, Սաչլու գյուղերի բնակիչների՝ Երրորդ գյուղ տեղափոխվելուց հրաժարվելը: Սակայն կային նաև Ապարանի այլ գյուղերի բնակիչներ, որոնք Երևանին մերձակա նոր բնակավայր տեղափոխվելու պատրաստակամություն էին հայտնում: Սրանց մի մասին հրապուրում էր նորաստեղծ բնակավայրի՝ մայրաքաղաքին մոտիկ լինելու հանգամանքը, քաղաքային աշխատանք ձեռք բերելու, բարվոք կենցաղային պայմաններ ունենալու հեռանկարը: Որոշ գյուղացիներ, առանց համապատասխան օրինական թույլտվության, փորձեր էին կատարում բնակություն հաստատելու Երրորդ գյուղում: Այս իրողությունը տեղական իշխանություններին հնարավորություն տվեց ընդամենը մեկ որոշումով խուսափելու ձախողումից: Քննարկելով ՅԿ(բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի 1940 թ. հուլիսի 5-ի որոշման կատարման հարցը՝ ՅԿ(բ)Կ Ապարանի շրջկոմի բյուրոն հուլիսի 17-ին որոշեց Երևանի գյուղական շրջան տեղափոխվելու լրացուցիչ թույլտվություն տալ շրջանի 6 այլ գյուղերի բնակիչների՝ Չամբուլից (հետագայում՝ Քասախ, Ապարանի ջրամբարի տակ է մնացել)՝ 30, Գյուլլուջայից (ներկայումս՝ Վարդենիս)՝ 40, Ղարանլուղից (ներկայումս՝ Լուսագյուղ)՝ 20, Իմրլուից (ներկայումս՝ Թթուջուր)՝ 20, Քուչակից՝ 30, Մուլքիից՝ 18 տնտեսության (ընդամենը՝ 158 տնտեսություն): Տեղափոխման աշխատանքները հաջող կազմակերպելու նպատակով Ապարանի շրջխորհրդի գործկոմին և նշյալ գյուղերի տեղական ղեկավարությանը հանձնարարվեց տեղափոխվող տնտեսություններին ապահովել փոխադրական միջոցներով և այլ անհրաժեշտ պարագաներով²⁵:

Չամբուլից, Գյուլլուջայից, Ղարանլուղից, Իմրլուից, Քուչակից, Մուլքիից Երրորդ գյուղ տեղափոխված բնակիչները միացան Թաքառլու, Ղոյթուր, Յաջիբաղը, Սաչլու գյուղերից այստեղ եկածներին՝

²⁵ Նույն տեղում, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 29, թ. 66, 79-80:

համատեղ ձեռնամուխ լինելով գյուղի հիմնադրման աշխատանքներին: Բնակավայրի տնտեսությունների թիվը մոտենում էր պլանով նախատեսված 300-ին: Հանրապետության իշխանությունները օժանդակություն էին ցուցաբերում ինչպես Երրորդ գյուղին, այնպես էլ վերաբնակեցված մյուս գյուղերին: Գյուղացիները նախկին բնակավայրերից իրենց հետ բերել էին որոշ անհրաժեշտ գյուղատնտեսական պարագաներ (սալլեր, գութաններ, գերանդիներ, փոցխեր, բահեր և այլն), լծկաններ, ընտանի կենդանիներ, սերմացու, անհրաժեշտ այլ իրեր: Պետությունից ստացված երկարաժամկետ վարկերի հաշվին նրանք ձեռնամուխ եղան նոր տների շինարարական աշխատանքներին: Հաջորդ տարիներին անհատապես Երրորդ գյուղում հաստատվեցին նաև Ապարանի շրջանի այլ գյուղերից եկած տասնյակ ընտանիքներ:

Այդուհանդերձ, անբավարար էր ընթանում Դալմայի 4 գյուղերի շինարարությունը: 1940 թ. օգոստոսի 1-ի դրությամբ՝ նախատեսված 1000 տնից կառուցվել էր ընդամենը 360 նկուղային հարկ և 80 վերնահարկ: Դեռ չէին ավարտվել Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի ոռոգման ցանցի շինարարական աշխատանքները: Ծինարարությունն առանձնապես հետ էր մնում Երրորդ գյուղում, ուր որևէ նկուղային հարկ դեռևս չէր կառուցվել, չէր սկսվել անասնագոմերի և հասարակական շենքերի (բաղնիք, խանութ և այլն) շինարարությունը: Գյուղերի շինարարության համար նախատեսված ավտոպարկի 22 բեռնատար մեքենայից փաստացի աշխատում էր 9-10-ը: Չափազանց ծանր էին վերաբնակիչների կենցաղային պայմանները: Մասնավորապես Երրորդ գյուղում տևական ժամանակ ամբողջ ազգաբնակչությունը տեղավորված էր մեկ բարաքի մեջ: Ելնելով այս իրողությունից՝ ՀԿ(Բ)Կ Երևանի գյուղական շրջկոմի բյուրոն 1940 թ. օգոստոսի 6-ին կոլտնտեսության նախագահին հանձնարարեց գյուղացիներին տեղավորելու նպատակով 15 օրվա ընթացքում կառուցել և ծածկել համապատասխան քանակությամբ նկուղային հարկեր²⁶:

²⁶ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 34, թ. 33-36:

Ցանկալի դրության մեջ չէր նաև նոր կառուցվող բնակավայրերի շինարարության վրա աշխատողներին առաջին անհրաժեշտության մթերքների մատակարարումը: Այս խնդիրը քննարկվեց օգոստոսի 8-ին ժողկոմխորհի նախագահ Ա. Փիրուզյանի մոտ տեղի ունեցած խորհրդակցության ընթացքում, որին մասնակցում էին ոլորտի պատասխանատուները: Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի ոռոգման ցանցի շինարարության շուտափույթ ավարտման պատասխանատվությունը դրվեց հողագործության ժողկոմատի ջրային վարչության ղեկավար Գ. Աղախանյանի վրա: Հայկոոպին հանձնարարվեց շինարարներին ապահովել հացով և անհրաժեշտ մթերքներով (մակարոն, ձավար, բանջարեղեն և այլն): Գ. Դովլաթյանին հանձնարարվեց հետևել որոշման կատարմանը²⁷: Օգոստոսի 21-ին Ա. Փիրուզյանին ուղղված գրությամբ վերջինս տեղեկացնում էր գյուղերի շինարարական աշխատանքների կատարման, ոռոգման ցանցի կառուցման դանդաղ ընթացքի, Հայկոոպի կազմակերպած առևտրի կետերի անբավարար աշխատանքի (բացի հացից՝ այլ մթերք չէր վաճառվում), բուժսպասարկման աշխատանքների ոչ բարվոք վիճակի մասին²⁸:

Ինչպես տեսնում ենք, Երրորդ գյուղի կառուցումն ընթանում էր նախանշվածից դանդաղ ընթացքով: Նախանձելի չէր գյուղացիների դրությունը, կենցաղային պայմանները՝ թեկուզ հենց խմելու ջրի հարցը (1940 թ. աշնանը գյուղի բնակիչներն ապահովված չէին խմելու ջրով), մթերքների ձեռքբերման խնդիրը, ժամանակավոր բարաքներում բնակվելու հանգամանքը: Դանդաղ էր ընթանում գյուղը շրջկենտրոնին և հարակից գյուղերին կապող ճանապարհային ցանցի շինարարությունը, ավարտված չին առուների փորման աշխատանքները, որը հանձնարարված էր գյուղի կոլտնտեսությանը: Ահա այսպիսի ծանր պայմաններում վերաբնակիչները հերոսական աշխատանք էին կատարում ամօրյա խնդիրների լուծման ուղղությամբ:

Հանրապետության բարձրագույն իշխանություններն ու Երևանի գյուղական շրջանի ղեկավարությունը քայլեր էին կատարում բնա-

²⁷ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2636, թ. 44-45:

²⁸ Նույն տեղում, թ. 43 և շրջ.:

կիչների կենցաղսպասարկման կարիքները բարելավելու ուղղությամբ: 1940 թ. նոյեմբերի 20-ին ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհը հաստատեց 1940 թ. չորրորդ եռամսյակում ներհանրապետական գյուղատնտեսական վերաբնակեցման աշխատանքները ֆինանսավորելու պլանը (2 140 000 ռուբլի): Եռամսյակի ընթացքում Երրորդ գյուղի շինարարական աշխատանքները շարունակելու համար հատկացվեց 330 000 ռուբլի գումար²⁹:

Նորաստեղծ շրջանի բնակավայրերի համար կարևոր խնդիր էր դպրոցաշինությունը: 1940 թ. աշնանը շրջանի շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեն զբաղվեց շրջանում դպրոցների կազմակերպման խնդրով: Սեպտեմբերի 3-ին շրջխորհրդի գործկոմը հանրապետության Ժողկոմխորհին միջնորդեց 1941 թ. ընթացքում դպրոցների շենքեր կառուցել շրջանի մի շարք բնակավայրերում: Առաջարկվում էր միջնակարգ դպրոցի շենք կառուցել մաս Երրորդ գյուղում, ուր կար 195 դպրոցահասակ երեխա: Իսկ նոյեմբերի 4-ին շրջխորհրդի գործկոմը դիմեց լուսավորության ժողկոմատին՝ Երրորդ գյուղում թերի միջնակարգ դպրոց (1-7 դասարաններ) բացելու խնդրանքով: Այդ նպատակով Ժողկոմխորհը 20 000 ռ. հատկացրեց: Սակայն շրջխորհրդի գործկոմը ղեկավարների 3-ին որոշեց այդ գումարն օգտագործել Չորրորդ գյուղի դպրոցի շինարարության նպատակով: Սա հիմնավորվում էր այդ գյուղի բնակիչների թվի մեծաքանակությամբ: Փոխարենը՝ շրջխորհրդի գործկոմը կրկին դիմեց Ժողկոմխորհին և լուսավորության խնդրելով գումար հատկացնել 1941 թ. Երրորդ գյուղում միջնակարգ դպրոց կառուցելու համար³⁰: Դպրոցի կառուցման աշխատանքները սկսվեցին 1941 թ. գարնանը:

Նույնիսկ դպրոցի շենք չլինելու պայմաններում 1940-1941 ուսումնական տարվա ընթացքում գյուղում երեխաների ուսուցում էր իրականացվում: Դպրոցի վարիչ էր նշանակվել Վահան Հակոբյանը: Բերիայի շրջանի ղեկավարության կողմից քայլեր էին ձեռնարկվում գյուղացիների շրջանում անգրագիտությունը վերացնելու ուղ-

²⁹ Նույն տեղում, գ. 2651, թ. 1, 4:

³⁰ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 4, թ. 3, 80, գ. 5, թ. 22:

ղությամբ: Գործում էր անգրագիտության վերացման խմբակ: 1941 թ. մարտի սկզբի դրությամբ՝ գյուղում եղած 146 անգրագետ-կիսագրագետներից 24-ը խմբակ էր հաճախում: Ծրջխորհրդի գործկոմի ժողովրդական կրթության բաժինը նրանց տրամադրում էր տետրեր, այլ անհրաժեշտ գրենական պիտույքներ, գրականություն³¹:

1940 թ. աշնանը Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության համար առաջնային խնդիրներից էր գյուղատնտեսական աշխատանքների հաջող կազմակերպումը: Երևանի գյուղական շրջանի գործադիր կոմիտեն 1940 թ. օգոստոսի 23-ին Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության համար 50 հա աշնանացան կատարելու պլան սահմանեց: Աշնանացանը կատարելու համար ժողկոմխորհը 1940 թ. սեպտեմբերի 24-ին 300 ցենտներ սերմացու տրամադրեց Առաջին, Երկրորդ, Երրորդ և Չորրորդ գյուղերին³²:

Չնայած իրականացվող քայլերին՝ Դալմայի նորաստեղծ գյուղերում անբավարար էր ընթանում 1940 թ. աշնանը նախատեսված խաղողի և պտղատու այգիների տնկման, հացահատիկային մշակաբույսերի ցանքի պլանի կատարման աշխատանքները: Նոյեմբերի առաջին կեսին Երրորդ գյուղում դեռևս աշնանացան չէր կատարվել, կոլտնտեսությունը չէր ավարտել սերմացուի փոխադրումը, վարի աշխատանքները: Չէին կատարվել նաև խաղողի այգիների հիմնաշրջման աշխատանքները, պլանով նախատեսված խաղողի և պտղատու այգիների 75 հա տարածությունից ոչ մի հա չէր տնկվել: Նշյալ հարցերը քննարկվեցին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի 1940 թ. նոյեմբերի 4-ի և 15-ի նիստերին: Գործկոմը գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գառնիկ Մարտիրոսյանին հպձնարարեց իր անձնական պատասխանատվությամբ մինչև նոյեմբերի 20-ն ավարտել այգետնկման աշխատանքները՝ հակառակ դեպքում նրա հարցը քննարկել «որպես պլանները չկատարողի»: Ծրջանի մեքենատրակտորային կայանին (ՄՏԿ) հանձնարարվեց հնգօրյա

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 43, թ. 55 շրջ., ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 6, թ. 67:

³² Նույն տեղում, գ. 3, թ. 133, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2644, թ. 1:

ժամկետում ավարտել կոլտնտեսության այգիների գծային հիմնաշրջման աշխատանքները³³:

Երրորդ գյուղի բնակիչների համար չափազանց ծանր էր 1940-1941 թթ.՝ հիմնադրման առաջին տարին: Կենցաղային չափազանց ծանր պայմաններին, գյուղատնտեսական աշխատանքների համար անհրաժեշտ գործիքների պակասին ավելանում էր նաև մեկ այլ էական խոչընդոտ՝ այգեգործության բնագավառում լեռնային, նախալեռնային շրջաններից տեղափոխված բնակչության անփորձությունը: Իսկ գյուղի կոլտնտեսությունն այգիներ էր հիմնում դարեր շարունակ անմշակ մնացած «դըռ» հողերում: Ամայի տարածքներում պտղատու ծառեր և խաղողի վազեր տնկելն առանձնահատուկ պայմաններ, մասնագիտական հետևողական օգնություն էր պահանջում, քանի որ ագրոտեխնիկական կանոնների անգամ չնչին խախտման պարագայում տնկիները չորանում էին:

Գյուղատնտեսության ասպարեզում պետության կողմից բնակավայրի համար նախանշված պլանների կատարումը վերապահված էր գյուղի կոլտնտեսությանը: Կոլտնտեսային աշխատանքները կազմակերպվում էին 4 դաշտավարական բրիգադների միջոցով: 1940 թ. կոլտնտեսության առաջին բրիգադավարներն են եղել Ղանիել Յունանյանը, Լևոն Կնյազյանը, Սեդրակ Մկրտչյանը և Անթանես Ղարիբյանը: Չնայած գյուղացիների ջանքերին՝ 1940 թ. աշնանը խաղողի այգիների տնկման պլանը թերակատարվեց 23 հա-ով, իսկ աշնանացանի պլանը՝ 25 հա-ով: Առկա թերությունները պայմանավորված էին նաև Բերիայի շրջանի ղեկավարության՝ գյուղացիներին ցուցաբերած թերի մասնագիտական օգնությամբ: Այսպես՝ շրջանի մեքենատրակտորային կայանը բավարար օգնություն ցույց չէր տալիս, իսկ շրջանի 4 գյուղատնտեսները պարբերաբար այցելում էին մինևույն դաշտը և տարբեր խորհուրդներ տալիս՝ «մեկը մյուսին սխալ հանելով»: 1940 թ. տնկված ծառերի տնկիների մեծ մասը չորացավ, քանի որ տնկումն անորակ էր կատարվել, ժամանակին չէր ջրվել: Չծլեց նաև 1940 թ. աշնանը ցանված ցորենը: Բանն այն է, որ

³³ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 4, թ. 82-83, գ. 5, թ. 2-3:

տարբեր բնակավայրերից երրորդ գյուղում հավաքված բնակիչները միասնական չէին և փորձում էին խուսափել կոլտնտեսային աշխատանքից³⁴։ Հենց պլանները թերակատարելու համար 1941 թ. սկզբին աշխատանքից ազատվեցին գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գառնիկ Մարտիրոսյանը և բրիգադավարներ Դանիել Հունանյանն ու Լևոն Կնյազյանը։

Հիմնադրումից կես տարի անց միայն բնակավայրն ունեցավ իր տեղական իշխանությունը։ Բերիայի շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեն 1940 թ. նոյեմբերի 4-ին երրորդ գյուղում գյուղական խորհրդի լիազոր նշանակեց երիտասարդ կոմունիստ Գուրգեն Սարգսյանին³⁵։ Վերջինս ծնվել էր 1912 թ. Ապարանի շրջանի Գյուլլուջա գյուղում։ 1931-1932 թթ. սովորել է Ապարանի կաթնա-անասնապահական տեխնիկումի առաջին կուրսում։ 1934 թ. հունվար-ապրիլին աշխատել է Ապարանի Գյուլափիլու գյուղի գյուղխորհրդի քարտուղար, 1934-1936 թթ.՝ ՆԳԺԿ Ապարանի բաժանմունքի Ջագսի արխիվի վարիչ, 1936 թ.՝ Ջագսի հրահանգիչ։ 1929 թ. ՀամԼԿԵՄ անդամ էր, 1938 թ. մայիսից՝ ՀամԿ(բ)Կ անդամության թեկնածու, իսկ 1939 թ. մայիսից՝ ՀամԿ(բ)Կ անդամ։ Կուսակցական դառնալուց հետո Գ. Սարգսյանն առաջ էր քաշվել իբրև ՆԳԺԿ Ապարանի բաժանմունքի սկզբնական կուսկազմակերպության ագիտ. կոլեկտիվի ղեկավար³⁶։ 1940 թ. ամռանը նա տեղափոխվել էր երրորդ գյուղ։

1940 թ. դեկտեմբերի 23-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը հաստատեց շրջանի գյուղերի գյուղխորհուրդների 1941 թ. բյուջեները։ Մասնավորապես երրորդ գյուղի բյուջեն սահմանվեց 9954 ռուբլի, որից շրջանային կարգավորման ֆոնդից տրամադրվող գումարը լինելու էր 7454 ռ., իսկ տեղական եկամուտները կազմելու էին 2500 ռ.³⁷։ Գյուղխորհրդի բյուջեն գոյանում էր հետևյալ կերպ՝ դոտացիա շրջգործկոմի ֆինանսական բաժնից, ինչպես նաև ազգաբնակ-

³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 43, թ. 41 շրջ.-42, 58 շրջ., 60, 66 և շրջ., գ. 68, թ. 2։

³⁵ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 4, թ. 86։

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1223, ց. 4, գ. 1904, թ. 5, 9 շրջ., «Անասնապահ կոլխոզնիկ», 1939 թ., N 23։

³⁷ ՀԱԱ, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 5, թ. 57ա։

չությունից ստացվող ողջ եկամտահարկը, կոլտնտեսության եկամտահարկի 10 %-ը, գյուղատնտեսական հարկի 10 %-ը, պետական փոխառության 10 %-ը և ամբողջ անգավակության հարկը:

Խորհրդային իրականությունում պետության մեջ առավելապես կարևորվում էր ոչ թե օրենսդիր մարմինը (ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդ) կամ գործադիր մարմինը (Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ, այնուհետև՝ մինիստրների խորհուրդ), այլ իշխող կոմունիստական կուսակցության (ՉամԿ(բ)Կ, այնուհետև՝ ԽՍԿԿ) ու նրա կենտրոնական կոմիտեի դերը: Այս դասակարգումը վերաբերում էր միության պետական կառավարման բոլոր ոլորտներին: Չատկապես ստալինյան բռնապետության պայմաններում կոմկուսը վերահսկում էր պետության բոլոր բնագավառները: 1939 թ. մարտի 10-21-ը տեղի ունեցած ՉամԿ(բ)Կ 18-րդ համագումարի ընդունած բանաձևում հայտարարվում էր, որ կուսակցության հիմքը սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններն (սկկ) էին: Չիմնարկ-ձեռնարկություններում, տարբեր հաստատություններում առնվազն 3 կոմունիստի առկայության դեպքում կարող էր սկկ կազմակերպվել: Կուսակցության անդամության թեկնածուները խորհրդակցական ձայնի իրավունքով մասնակցում էին սկկ ժողովներին³⁸:

ՉԿ(բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոյի որոշմամբ՝ 1940 թ. դեկտեմբերի 21-ին Երրորդ գյուղի կոլտնտեսությանը կից սկզբնական կուսակցական կազմակերպություն կազմակերպվեց³⁹: Սկկ քարտուղարը Գուրգեն Սարգսյանն էր: Չիմնադրման շրջանում կազմակերպությունն ուներ 7 անդամ, իսկ արդեն 1941 թ. մարտին՝ 18 անդամ և 3 անդամության թեկնածու, որոնք եկել էին տարբեր սկկ-ներից⁴⁰: Սկզբնական կուսկազմակերպության խնդիրն էր ղեկավարել ու կազմակերպել գյուղի շինարարության, կոլտնտեսության բրիգադների, ֆերմաների, դպրոցի, գյուղի առջև դրված պլանների կատարման,

³⁸ ՍՄԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերենցիաների և կենտկոմի պլենումների քանաձևերում ու որոշումներում (1898-1954), մաս 3, Երևան, 1955, էջ 496-498:

³⁹ Եթե հատուկ նշված չէ, ապա այսուհետ խոսքը գյուղի կոլտնտեսության (արտադրական) սկզբնական կուսակցական կազմակերպության (սկկ) մասին է:

⁴⁰ ՀԱՍ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 43, թ. 63-64:

ազիտացիոն-մասսայական աշխատանքները: Կարճ ասած՝ այն ամենը, ինչն առնչվում էր գյուղին ու գյուղացիներին: Կուսկազմակերպության առաջին անդամներից էին Գուրգեն Սարգսյանը (Գյուլլուջայից), Սմբատ Յովհաննիսյանը (Ղոյթուրից), Տիգրան Յովհաննիսյանը (Ղոյթուրից), Անթանես Ղարիբյանը (Իմրուլից), Յայրապետ Գրիգորյանը (Քուչակից), Գառնիկ Մարտիրոսյանը (Ղարանլուղից), Երվանդ Յովհաննիսյանը (Ղոյթուրից), Մանուկ Մարգարյանը (Քուչակից), Լևոն Անտոնյանը (Գյուլլուջայից), Արարատ Գալստյանը (Քուչակից), Վարդան Կնյազյանը (Մուլքիից), Ղազար Սարգսյանը (Գյուլլուջայից):

Անբավարար էին ընթանում նորաստեղծ Դավիթաշեն, Անաստասավան, Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի՝ ձմռանը պատրաստվելու աշխատանքները: Յանրապետության իշխանությունները վերաբնակվող տնտեսություններին ամենամանրաժեշտ պարագաներով չէին ապահովել: Գյուղացիների մի մասը բնակվում էր նոր կառուցված տներում (սա Երրորդ գյուղում հաստատվածներին չէր վերաբերում. այստեղ միայն մի քանի տասնյակ նկուղ էր կառուցված), իսկ շատերը՝ կիսակառույցներում: Վերաբնակեցման հետևանքով ստեղծված գյուղերի (Բերիայի շրջանի Դավիթաշեն, Անաստասավան, Երրորդ և Չորրորդ գյուղեր, Ղամարլուի շրջանի Ջրաշեն գյուղ) բնակիչները 1000 երկաթյա վառարանի կարիք ունեին⁴¹: 1940 թ. դեկտեմբերի 2-ին Յայկական ԽՍՀ ժողկոմխորին անդրադարձավ վերաբնակվող ընտանիքների տնտեսական պայմաններին: ՅԽՍՀ պետական պլանային հանձնաժողովին հանձնարարվեց մինչև դեկտեմբերի 3-ը 20 վագոն ցեմենտ տրամադրել գյուղերի շինարարության համար, տեղական արդյունաբերության ժողկոմատին՝ 1940 թ. դեկտեմբեր և 1941 թ. հունվար ամիսների համար վերաբնակիչներին տրամադրել 1000 տոննա տորֆ: Վերաբնակեցման վարչությունը պետք է 3 օրվա ընթացքում գյուղերն ապահովեր դռներով ու պատուհանների շրջանակներով⁴²:

⁴¹ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2636, թ. 78:

⁴² Նույն տեղում, գ. 2652, թ 1 և շրջ.:

Տարբեր բնակավայրերից երրորդ գյուղում հաստատված բնակիչներն ահա այսպիսի պայմաններում դիմավորեցին առաջին ձմեռը: Ծանր պայմաններից ելնելով՝ նրանց մի մասը տեղափոխվել էր նախկին բնակավայրեր՝ գոնե գլխին ծածկ ունենալու համար:

Յուրաքանչյուր տարի գյուղի կոլտնտեսությունը հողագործության ժողկոմատին մանրամասն հաշվետվություն էր ներկայացնում՝ նախորդ տարում կատարած աշխատանքների մասին: Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության մասին անփոխարինելի տեղեկություններ է տալիս 1941 թ. փետրվարի 13-ով թվագրվող կոլտնտեսության 1940 թ. տարեկան հաշվետվությունը: Հաշվետվության համաձայն՝ վերաբնակեցման պլանով նախատեսված 300-ի փոխարեն 1941 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի կոլտնտեսությունում կար 269 տնտեսություն: Բոլոր ընտանիքները պլանային կարգով վերաբնակեցվածներ էին և մտնում էին կոլտնտեսության մեջ: Բնակչության թիվը 1578 էր: Կոլտնտեսությունն ուներ 6 բրիգադ, որից 2-ը՝ անասնապահական, 4-ը՝ այգեխաղողագործական: Հասկանալի պատճառներով, կարևոր ուշադրություն էր դարձվում խաղողագործությանը և պտղաբուծությանը: 1940 թ. տնկված պտղատու ծառերի, խաղողի, հատապտուղների ընդհանուր տարածությունը կազմել էր 139 հա, այդ թվում՝ 45 հա խաղողի այգիներ, 34 հա դեղձենիներ, 10 հա ծիրանենիներ, 12 հա խնձորենիներ, 8 հա տանձենիներ, 10 հա ընկուզենիներ, 18 հա սալորենիներ, 2 հա այլ պտուղներ: Ինչպես տեսնում ենք, ամենից մեծ տեսակարար կշիռը պատկանում էր խաղողի այգիներին (շուրջ 32 %): Կատարվել էր 52 հա աշնանացան (սահմանված պլանն ընդամենը 50 հա էր): Կոլտնտեսության 2 ֆերմաներում (խոշոր և մանր եղջերավոր անասունների) կար 234 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 561 գլուխ ոչխար, 108 գլուխ այծ և այլն: Ի դեպ, սկզբում ֆերման գտնվում էր Ապարանի Ղոյթուր գյուղում, իսկ հացահատիկի պահեստը՝ Հաջիբաղրում: Կոլտնտեսության խոտհարքները ևս Հաջիբաղրում և Ղոյթուրում էին:

1941 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ փաստացի օգտագործվող 642,75 հա հողը դեռևս պետության կողմից իրավական տեսա-

կետից չէր ամրացվել կոլտնտեսությանը: Նշված հողատարածության հիմնական մասն արոտավայրեր և «ղըռեր» էին (435,5 հա), 17,5 հա-ն օգտագործվում էր որպես վարելահող, 143,55 հա կազմում էին այգիները, իսկ 46,5 հա տարածությունը գյուղացիների տնամերձերն էին: Գյուղի կոլտնտեսությունն ուներ 1 բեռնատար ավտոմեքենա, 4 գութան, 2 զիգագ փոցխ, 2 քամիար, 1 տասնորդական կշեռք, 37 ֆուրգոն, 5 սայլ: Կար նաև 1 կովանոց և մեկ ձիանոց: Հաշվետվության «կոլխոզի հիմնական կադրերը» բաժնից տեղեկանում ենք, որ կոլտնտեսությունն ուներ նախագահ, վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ, հաշվապահ, հաշվետար, 4 բրիգադար, 2 ֆերմայի վարիչ, 8 կթվոր, 6 ձիապահ, խոզապահ, վարորդ: 1941 թ. հունվարի 26-ին կոլտնտեսականների ընդհանուր ժողովում հաստատված սույն հաշվետվության վերջում դրված են կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գառնիկ Մարտիրոսյանի, հաշվապահ Ավագ Հարությունյանի և կոլտնտեսության վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ Անթանես Ղարիբյանի ստորագրությունները⁴³:

Չնայած գործադրված ջանքերին՝ Դալմայի 4 գյուղերի շինարարությունը 1939-1940 թթ. թերի կատարվեց: Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի 1941 թ. հունվարի 3-ի նիստում արձանագրվեց այս իրողությունը՝ պայմանավորելով շրջանային կազմակերպությունների և կոլտնտեսությունների անբավարար աշխատանքով ու «օպերատիվ ղեկավարության» բացակայությամբ: Այս տեսակետից շրջխորհրդի գործկոմը կարևորում էր իրենց տների շինարարությանը վերաբնակիչների մասնակցության հանգամանքը⁴⁴:

Գյուղերի շինարարական աշխատանքների սկսումից հետո մեծ թիվ էին կազմում շինարարության ղեկավար աշխատողները: Այսպես՝ Երրորդ գյուղում շինարարության գծով աշխատող անձանց թիվը 12 էր՝ շինարարության պետ, շինարարության պետի տեղակալ, ինժեներ, տեխնիկ, հաշվապահ, հաշվետար, էքսպեդիտոր, պահեստապետ, գանձապահ, քարհանքի վարիչ, էքսպեդիտոր վերաբնա-

⁴³ Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 6, գ. 5160, թ. 73-81:

⁴⁴ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 6, թ. 1-2:

կեցման կոմիտեում, պահակ: Նշյալ աշխատակիցները վարձատրվում էին գյուղի շինարարության համար հատկացված վարկերի հաշվին: Հաշվի առնելով այս՝ ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1941 թ. փետրվարի 6-ին անդրադարձավ խնդրո առարկա հարցին: Նախկին 12 անձի փոխարեն սահմանվեց 7 անձ՝ շինարարության պետ, ինժեներ, հաշվապահ, հաշվետար, էքսպեդիտոր, պահեստապետ-գանձապահ, պահակ⁴⁵: Շինարարության պետի պարտականությունները դրվեցին կոլտնտեսության նախագահի վրա:

Երրորդ գյուղի սկզբնական կուսակցական կազմակերպության 1941 թ. փետրվարի 18-ի դռնփակ նիստում ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի կադրերի գծով քարտուղար Բագրատ Խաչունցի առաջարկով (սա շրջանի ղեկավարության հրահանգն էր) միաձայն որոշվեց Գառնիկ Մարտիրոսյանին ազատել գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահի պարտականություններից և նրա փոխարեն նշանակել Հակոբ Դավոյանին: Վերջինին հանձնարարվեց «կոլխոզի աշխատանքը դնել իր բարձրության վրա»⁴⁶: Մինչ այդ ունեցած ելույթում Բ. Խաչունցը նշեց, որ գյուղում եղած թերությունների, պլանների թերակատարման պատճառն այն է, որ «պարտիականների մեջ չկա կոնտակտ աշխատանք: Յուրաքանչյուր մեկը ցանկանում է ինքը աթոռ գրավել, այնինչ 3-րդ գյուղին հարկավոր է 2-3 պաշտոնյա: Ահա այս պայքարի քողի տակ աչքաթող է արված կոլտնտեսության աշխատանքը և ընդհանուր շահը»: Նա հորդորեց 1941 թ. կատարել և գերակատարել առաջադրված պլանները՝ հակառակ պարագայում մեղավորներն ամենախիստ պատժի կենթարկվեն⁴⁷: Ինչպես այլ առիթներով կտեսնենք, որոշակի ժշմարտություն կար շրջկոմի քարտուղարի խոսքերում:

ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1941 թ. փետրվարի 26-ին հաստատեց Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության ղեկավար կազմը. կոլտնտեսության վարչության նախագահ՝ Հակոբ Դավոյան, գյուղատն-

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 69, թ. 21:

⁴⁶ Նույն տեղում, թ. 32 շրջ.:

⁴⁷ Նույն տեղում, թ. 28-31 շրջ.:

տես (նաև սկկ ագիտկոլեկտիվի ղեկավարն էր)՝ Երվանդ Դավթյան, խոշոր եղջերավոր անասունների ֆերմայի վարիչ՝ Սմբատ Յովհաննիսյան, I բրիգադի բրիգադավար՝ Սեդրակ Մկրտչյան, II բրիգադի բրիգադավար՝ Մանուկ Մարգարյան, III բրիգադի բրիգադավար՝ Արտաշես Վարդանյան, IV բրիգադի բրիգադավար՝ Անթանես Դարիբյան: Գյուղի սկզբնական կուսկազմակերպությունը մարտի 6-ի նիստում հավանության արժանացրեց շրջկոմի բյուրոյի որոշումը⁴⁸:

Սկզբնական կուսկազմակերպության մարտի 6-ի նիստում քննարկվեց նաև 1940-1941 թթ. կատարված շինարարական աշխատանքների հարցը: Պլանով նախատեսված 300-ի փոխարեն՝ 1941 թ. մարտի սկզբին գյուղն ուներ 272 տնտեսություն: Դրանց մեջ կային նաև անօրինական կերպով վերաբնակվածներ: Դեռ պետք է տեղափոխվեին Յաջիբադը գյուղում գտնվող 36 և Ղոյթուրում գտնվող 4 տնտեսությունները: Սրանք դեռևս նկուղային հարկեր չէին փորել: Կառուցված էր 88 նկուղային հարկ, կային 21 կիսավարտ նկուղներ, նաև 167 նկուղային հարկի հիմք էր փորվել: Ծինարարական աշխատանքներին խոչընդոտում էր ջրի բացակայությունը, տուֆ քարի, կրի, ավազի պակասը, տրանսպորտի անբավարար աշխատանքը: Նիստում որոշվեց առաջին հերթին կառուցել լավ աշխատող կոլտնտեսականների տները⁴⁹:

1941 թ. ապրիլի 22-ին կայացած երրորդ գյուղի սկզբնական կուսկազմակերպության հաշվետու-ընտրական նիստում սկկ քարտուղար Գուրգեն Սարգսյանը զեկուցեց նախորդ ամիսներին (1940 թ. դեկտեմբեր-1941 թ. ապրիլ) կազմակերպության կատարած աշխատանքների մասին: Կազմակերպությունը դեռևս ընդունելություն չէր կատարել, քանի որ երաշխավորողներ չկային (ներառյալ մեկ տարուց պակաս էին ճանաչում հավանական թեկնածուին): Նիստում կուսկազմակերպության բյուրոյի անդամներ ընտրվեցին Արարատ Գալստյանը, Յակոբ Դավոյանը, Լևոն Անտոնյանը, Սմբատ Յովհաննիսյանը, Մանուկ Մարգարյանը: Կուսկազմակերպության նոր

⁴⁸ Նույն տեղում, գ. 69, թ. 43-44, գ. 43, թ. 52 և շրջ.:

⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 47-49:

քարտուղար ընտրվեց Արարատ Գալստյանը, քարտուղարի առաջին տեղակալ՝ Սմբատ Յովհաննիսյանը, երկրորդ տեղակալ՝ Մանուկ Մարգարյանը: 1941 թ. մայիսի 16-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն վավերացրեց կատարված ընտրությունը⁵⁰:

Դանդաղում էր գարնանացանի, խաղողի և պտղատու նոր այգիների տնկման աշխատանքները: Ուշացումով կատարվեց բանջարաբոստանային մշակաբույսերի սածիլման աշխատանքները, անասնակերի համար նախատեսված մշակաբույսերի (առվույտ, կորնգալ) ցանքը, թերակատարվեց ծառատնկման պլանը: Բացի վատ կազմակերպումից՝ աշխատանքներին խոչընդոտում էր նաև ոռոգման ջրի պակասը⁵¹: Դալմայի հիմնական ջրանցքի բետոնային աշխատանքները ժամանակին չէին ավարտվել, ինչի հետևանքով գյուղի հողերի ոռոգումը մնացել էր լրացուցիչ կառուցված փոքր տարողությամբ ջրանցքի հույսին:

Ամսխիթար էր գյուղացիների կենցաղային-սանիտարական պայմանները: Կառուցված ներքնահարկերում հաճախ մի քանի ընտանիք էր տեղավորված, ուր երբեմն 30-35 անձ էր բնակվում: Միայն 1941 թ. գարնանը շահագործման հանձնվեց գյուղի խմելու ջրի ջրագիծը: Ծրջանային «Նոր Կյանք» թերթում տպագրված թղթակցությունից տեղեկանում ենք. «N 3 գյուղի աշխատավորները ստացան Արզնու մաքուր, զուլալ խմելու ջուրը, որի փափագը վաղուց էին քաշում»: Իսկապես որ այդպես էր: Ջրագծի շինարարական աշխատանքներում աչքի էին ընկել Սեդրակ Քերոբյանը, Միքայել Միրզոյանը, Արամ Ենգիբարյանը և այլոք⁵²: Սակայն ջրամատակարարումն անկանոն էր տեղի ունենում: Ծառ շուտ ջրագիծը դադարեց բնականոն գործելուց:

Անբավարար կենցաղային պայմանները, խմելու, ինչպես նաև ոռոգման ջրի բացակայությունը վարակիչ տարբեր հիվանդություն-

⁵⁰ Նույն տեղում, թ. 87, գ. 69, թ. 113-114:

⁵¹ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 69, թ. 69-70, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 7, թ. 33, գ. 8, թ. 14, 18, 26 և շրջ.:

⁵² «Նոր Կյանք», 1941 թ., N 30:

ների առաջացման և տարածման պատճառ էին դառնում: 1941 թ. գարնանը Երրորդ գյուղի ազգաբնակչության շրջանում լայնորեն տարածված էր քոս հիվանդությունը: Նաև մալարիայի համաճարակի տարածման վտանգ կար. մաքրված չէին գյուղի ջրատար առուները, որի հետևանքով ձահիճներ էին գոյացել: Նույն խնդիրը գոյություն ուներ նաև Դալմայի մյուս 3 բնակավայրերում: Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը ապրիլի 26-ի նիստում անդրադարձավ այս հարցին: Գործկոմի հանձնարարականի համաձայն՝ մինչև ոռոգման ջրագծի գործարկումը շրջանի առողջապահության բաժինը պետք է գյուղում «կոլեկտիվ լողացումներ» կազմակերպեր, իսկ ջուր լինելուց հետո՝ (նախատեսվում էր մինչև ամսվա վերջ ապահովել ջրամատակարարումը) սանիտարական մշակում և ախտահանում կատարեր: Գյուղի շինարարության պետ, կոլտնտեսության վարչության նախագահ Ջակոբ Դավոյանը հրահանգ ստացավ «արագացնելու շինարարությունը և կառուցելու առաջին հերթին այն շենքերը, որտեղ ապրում են մի քանի ընտանիքներ»⁵³:

Բարվոք չէր նաև Երրորդ գյուղում հաստատված ընտանիքների սոցիալական դրությունը: Այսպիսի անմխիթար իրավիճակով պայմանավորված՝ գյուղացիների որոշ մասի մոտ ցանկություն էր առաջանում վերադառնալու նախկին բնակավայրերը: 1941 թ. գարնանը «նախկին բնակավայրերը փախչող» գյուղացիների թիվը մեծ չափերի էր հասել: Գյուղացիների մի մասն էլ փորձում էր երևան քաղաքում հաստատվել: Չնայած խնդիրը մի քանի անգամ քննարկվեց գյուղի կուսկազմակերպության կողմից, սակայն էական փոփոխություն չեղավ:

Հիմնադրումից հետո Երրորդ գյուղն իր առաջին մեկ տարին նոր էր բոլորել, այստեղ հաստատված ընտանիքները դեռ նոր էին հարմարվել բնակավայրին, ձեռնամուխ եղել առօրյա աշխատանքներին, երբ սկսվեց խորհրդային ժողովուրդների Չայրենական մեծ պատերազմը՝ խաթարելով գյուղի բնակչության խաղաղ, շինարար կյանքը:

⁵³ ՀԱԱ, Ե-ՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 7, թ. 38:

ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Դեռևս վերջնականորեն չհիմնավորված՝ Երրորդ գյուղի բնակիչների կյանքը բարդացավ 1941 թ. հունիսի 22-ին սկսված Հայրենական մեծ պատերազմի պատճառով: Օգտվելով լայնամասշտաբ պատերազմին ԽՍՀՄ-ի անպատրաստ լինելու հանգամանքից՝ գերմանական զինուժն արագ հաջողություններ արձանագրեց: Պատերազմի սկզբնական շրջանում խորհրդային բանակը նահանջում էր՝ գերմանացիներին թողնելով լայնածավալ տարածքներ և տալով զգալի մարդկային կորուստներ: Պատերազմական ավերածությունների ու բնակչության միջին թվին համեմատական զոհերի քանակով ռազմական գործողությունների հիմնական ծանրությունը կրեցին Բելոռուսը, Ուկրաինան և Ռուսաստանը: Զգալիորեն տուժեցին նաև մյուս միութենական հանրապետությունները, այդ թվում՝ Հայկական ԽՍՀ-ն: Հայրենական պատերազմի պատճառով անկատար մնաց 1938-1942 թթ. ընդգրկող Խորհրդային Միության տնտեսական զարգացման Երրորդ հնգամյա պլանը:

Պատերազմի բոթը ԽՍՀՄ բազմազգ բնակչության շրջանում հայրենասիրական և դրանից բխող հակաճադիստական պոռթկում առաջ բերեց: Ինչպես Խորհրդային Միության ողջ տարածքում, այնպես էլ Հայկական ԽՍՀ քաղաքներում, ավաններում ու գյուղերում հունիսի 22-ին և հաջորդ օրերին հակազերմանական կարգախոսներով զանգվածային միտինգներ էին տեղի ունենում: Հունիսի 22-ին գումարված միտինգում գերմանական ֆաշիզմը դատապարտող ելույթներ ունեցան Երրորդ գյուղի բնակիչները: Առանձնապես հուզումնալից էր գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Հակոբ Դավոյանի ելույթը: Ներկաները մեծ ոգևորությամբ ընդունեցին նրա խոսքերը, թե գյուղացիները պատրաստ են սեփական արյան գնով պաշտպանելու հայրենիքը՝ պարտության մատնելով ահեղ թշնամուն:

«Վա՛յ նրան, ով կհանդգնի կասեցնել մեր հաղթական արշավը», — իր ելույթն այսպես եզրափակեց կոլտնտեսության նախագահը¹:

Հայրենական պատերազմի առաջին օրերին ռազմաձակատ մեկնեցին նաև երրորդ գյուղի երիտասարդ բնակիչները: Սկզբում բանակ զորակոչվեցին 1905-1918 թթ. ծնվածները, իսկ հետո նաև հաջորդ տարիներին ծնվածները: Հայաստանի ազգային արխիվում պահվող 1941-1945 թթ. Շահումյանի շրջանից ռազմաձակատ մեկնածների ցուցակներում երրորդ գյուղի մասին տվյալները բացակայում են²: Սա պայմանավորված է այն իրողությամբ, որ երրորդ գյուղում հաստատվածներն իրավական տեսակետից դեռևս իրենց նախկին բնակավայրերի բնակիչներ էին համարվում, ուստի հիմնականում Կարմիր բանակ են զորակոչվել Ապարանի զինվորական կոմիսարիատի կողմից: Ահա այս պատճառով նպատակահարմար չենք համարել ներկա աշխատանքում հիշատակել Մեծ Հայրենականին մասնակցած ու հետագայում երրորդ գյուղի բնակիչ հանդիսացած անձանց:

Հայրենական պատերազմի ընթացքում հորհրդային Միության քաղաքացիները տարբեր ծանապարհներով օժանդակում էին ռազմի դաշտում կռվողներին: Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը ևս անմասն չէր այս գործից: Ռազմաձակատին օգնելու նպատակով 1941 թ. հուլիսին ստեղծվեց հայրենիքի պաշտպանության ֆոնդ: ԽՍՀՄ քաղաքացիները ֆոնդին էին փոխանցում իրենց խնայողությունները, փոխառության պարտատոմսերը, ոսկյա և արծաթյա զարդերը: Կոլտնտեսություններն ու խորհրդայինները հանձնում էին մսացու անասուններ, յուղ, պանիր, հացահատիկ, միրգ, բանջարեղեն և այլ գյուղատնտեսական մթերքներ: Ինչպես մյուս միութենական հանրապետություններում, այնպես էլ Հայկական ԽՍՀ-ում ողջունվեց ֆոնդի ստեղծումը: 1941 թ. օգոստոսի 1-ին և 2-ին այս առթիվ միտինգներ տեղի ունեցան Հայաստանի քաղաքներում ու գյուղերում:

¹ «Նոր Կյանք», 1941 թ., N 42:

² ՀԱԱ, ֆ. 688, ց. 20, գ. 34:

Բնակիչները պատրաստակամություն էին հայտնում իրենց խնայողությունները տրամադրել «Ֆաշիզմի դեմ հաղթանակի համար»³:

Պատերազմի տարիներին Հայաստանի աշխատավորները միլիոնավոր ռուբլիներ մուծեցին պատերազմական կարիքների համար ստեղծված պաշտպանության և Կարմիր բանակի հիմնադրամներին, ռազմաճակատ ուղարկեցին մեկ միլիոն կտորից ավել տաք հագուստ (մուշտակներ, բաձկոններ, ձեռնոցներ, գուլպաներ, գլխարկներ, սպիտակեղեն և այլն), տասնյակ հազարավոր անհատական ծանրոցներ⁴:

Հանրապետության մյուս բնակավայրերի թվում ռազմաճակատում կռվող մարտիկներին համեստ օգնություն (տաք հագուստ, գումարներ, տարբեր իրեր) ուղարկեցին նաև Երրորդ գյուղի բնակիչները: Պատերազմական առաջին ձմռան համար, ոչ լրիվ տվյալներով, գյուղացիները ռազմաճակատ ուղարկեցին 1 ֆուֆայկա, 43 զույգ գուլպա, 7 զույգ ձեռնոց, 1 տելեգրեյկա, 100 կգ բուրդ, 690 ռ.: Նրանք նվիրատվություններ կատարեցին նաև հայրենիքի պաշտպանության ֆոնդին: Կոլտնտեսության ֆերմայի վարիչ Գրիշա Սարգսյանը նվիրեց 715 ռուբլու փոխառության պարտատոմս և 6 աշխօր, գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Գուրգեն Սարգսյանը՝ 150 ռ. պարտատոմս և 8 աշխօր, վարպետ Հայկ Մինասյանը՝ 100 ռ. կանխիկ դրամ, ուսուցիչ Սամվել Մալխասյանը՝ 300 ռ. պարտատոմս, իսկ կոլտնտեսության բրիգադավարներ Ղազար Սարգսյանն ու Պետրոս Պետրոսյանը՝ համապատասխանաբար 8 և 7 աշխօր: Գյուղի այլ բնակիչներ պաշտպանության ֆոնդին նվիրեցին 483 աշխօր, 300 ռ. կանխիկ գումար, 4000 ռ. փոխառության պարտատոմս, իսկ կոլտնտեսությունը նվիրեց 10 խոշոր եղջերավոր անասուն և 500 ռ. գումար: Մեկ այլ առիթով կարմիրբանակայինների համար տաք հագուստ ձեռք բերելու համար գյուղի բնակիչները նվիրեցին 1000 ռ. գումար⁵:

Հաջորդ տարիներին ևս, չնայած ծանր սոցիալական պայմաններին, ունեցած սուղ միջոցներից Երրորդ գյուղի բնակիչները տար-

³ «Անասնապահ կոլխոզնիկ», 1941 թ., N 36:

⁴ Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I, էջ 588:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 78, թ. 122, 66, «Նոր Կյանք», 1941 թ., N 56, 1942 թ., N 5:

բեր ճանապարհներով օժանդակություն էին ցուցաբերում ռազմա-
ճակատում կռվողներին: Օժանդակության ձևերից էր պետական
փոխառության պարտավորությունների ստանձնումը: Բանն այն է, որ
ռազմական պետքերի համար անհրաժեշտ գումարներ հայթայթե-
լու նպատակով ԽՍՀՄ կառավարությունը պետական փոխառության
պարտատոմսեր էր թողարկում: Օրինակ՝ 1942 թ. կոլտնտեսությունը
ստանձնեց 10 000 ռ. փոխառության պարտավորություն, իսկ գյուղի
բնակչությունը՝ 20 000 ռ.⁶: Եվ այսպես յուրաքանչյուր տարի:

Գյուղի բնակիչներին հուզող կարևոր խնդիրներից էր կարմիր-
բանակայինների ընտանիքների անդամներին օգնելու հարցը, որով-
հետև շատ ընտանիքներ զրկվել էին իրենց կերակրողներից: Երրորդ
գյուղի սկզբնական կուսակցական կազմակերպության 1941 թ. հու-
լիսի 26-ի նիստում քննարկվեց կարմիրբանակայինների ընտանիք-
ներին օգնություն ցույց տալու հարցը: Գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի
նախագահ Գուրգեն Սարգսյանին հանձնարարվեց պարբերական
կերպով, առաջին հերթին՝ հացով, օժանդակել Կարմիր բանակ
զորակոչվածների ընտանիքներին, իսկ կոլտնտեսության վարչու-
թյանը և շինարարության պետին հանձնարարվեց շինանյութերով
առաջնահերթ բավարարել կարմիրբանակայինների ընտանիքնե-
րին⁷: Տեղական ղեկավարները տարբեր առիթներով օժանդակում
էին կարմիրբանակայինների ընտանիքներին: Գյուղի սկզբնական
կուսկազմակերպության 1942 թ. փետրվարի 4-ի դռնբաց ժողովում
գյուղխորհրդի նոր նախագահ՝ Սմբատ Յովհաննիսյանը զեկուցում
ներկայացրեց այս առթիվ: Կարևորելով զորակոչվածների ընտանիք-
ներին օգնելու հանգամանքը՝ կոմունիստ Յայրապետ Գրիգորյանն
իր ելույթում նշեց, որ դա կնպաստի նրան, որ օգնություն ստացած
կանայք լավ մամակներ կգրեն իրենց ամուսիններին, ինչը կնպաստի
վերջիններիս լավ կռվելուն: Որոշվեց կոլտնտեսության ունեցած մի-
ջոցների հաշվին 82 տնտեսության օգնել ցորենով և անասնակերով:
Սակայն օգնության կարիք ունեցողների թիվն անհամեմատ մեծ էր,

⁶ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 1, թ. 18 շրջ.-19, ֆ. 401, ց. 1, գ. 128, թ. 32:

⁷ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 105-106 շրջ.:

ուստի կուսկազմակերպությունը դիմեց կուսակցության շրջանային կոմիտեին՝ կարմիրբանակայինների ընտանիքների անասունների համար համապատասխան քանակի անասնակեր տրամադրելու խնդրանքով⁸։ Ինչպես հանրապետության, այնպես էլ Բերիայի շրջանի ղեկավարները կարևորում էին այս խնդիրը։ Ասվածի ապացույց է այն, որ 1943 թ. փետրվարին հիմնվեց կարմիրբանակայինների ընտանիքներին օգնելու գծով շրջխորհրդի գործկոմի նախագահի տեղակալի պաշտոն։ Այդ պաշտոնին նշանակվեց Երվանդ Ներսիսյանը⁹։ Դրանից հետո շրջանի բնակավայրերում (այդ թվում՝ Երրորդ գյուղում) առավել հաստատուն հիմքերի վրա դրվեց կարմիրբանակայինների ընտանիքներին օգնելու գործը։

Հայրենական պատերազմի պայմաններում Հայկական ԽՍՀ-ում իրականացվող տարբեր ծրագրերի թվում մինչև պատերազմի ավարտը հետաձգվեցին նաև Դալմայի գյուղերի շինարարական աշխատանքները։ Սա բխում էր ողջ Միությունում շրջանառվող «ամեն ինչ ռազմաձակատի համար, ամեն ինչ հաղթանակի համար» նշանաբանից։ Ելնելով այս հանգամանքից՝ ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1941 թ. հուլիսի 26-ին որոշեց կրճատել գյուղերի շինարարության հաստիքներն ու աշխատավարձի ֆոնդը։ Երրորդ գյուղի ղեպքում աշխատողների թիվը կրճատվեց մինչև 6-ի՝ շինարարության պետ (համատեղությամբ կոլտնտեսության նախագահին էր), աշխղեկ, հաշվապահ, էքսպեդիտոր, պահեստապետ-գանձապահ, պահակ¹⁰։ 1941 թ. աշնանը՝ շինարարական սեզոնի ավարտին, վերաբնակեցված որոշ գյուղերում (սակայն ոչ Երրորդ գյուղում) շինարարությունը գրեթե ավարտվել էր։ Ուստի կուսշրջկոմի բյուրոն 1941 թ. նոյեմբերի 12-ին վերանայեց շրջանի վերաբնակեցված գյուղերի շինարարության գծով աշխատողների հաստիքները, իսկ կիսատ մնացած շինություններն ավարտելու պատասխանատվությունը դրվեց կոլտնտեսությունների նախագահների վրա՝ առանց վարձատրության։ Մասնավորա-

⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 1, թ. 3 շրջ.-4, ֆ. 401, ց. 1, գ. 128, թ. 12-13:

⁹ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 13, թ. 25:

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 70, թ. 21-23:

պես Երրորդ գյուղում թողնվեց մեկ աշխղեկ՝ 600 ռ. աշխատավարձով, շինարարության պետ՝ 300 ռ. աշխատավարձով, հաշվապահ՝ 500 ռ. աշխատավարձով, ծախսարար, գանձապահ և պահեստապետ՝ 200 ռ. աշխատավարձով (ընդամենը՝ 4 անձ)։ Գյուղի շինարարության պետ, կոլտնտեսության նոր նախագահ Սահակ Մարգարյանին հանձնարարվեց նոյեմբերի 15-ից գյուղի դպրոցի շինարարության համար աշխատավարձ ստացողների թիվը կրճատել, իսկ դպրոցի շինարարությունն ավարտելու պատասխանատվությունը թողնել շինարարության պետի վրա¹¹։

Բանն այն է, որ պատերազմական պայմաններում շրջանի բնակավայրերում ընթացող շինարարական աշխատանքների տեսակետից առաջնությունը տրվեց դպրոցների կառուցմանը։ Սակայն դպրոցաշինությունը ևս չափազանց դանդաղ էր ընթանում։ Այս տեսակետից նույնաման անմխիթար վիճակում էին նորակառույց գյուղերի մեծ մասը (Դավիթաշեն, Նոր Արեշ, Երրորդ գյուղ, Չորրորդ գյուղ և այլն)։ Մասնավորապես Երրորդ գյուղի դպրոցի շենքի կառուցման աշխատանքները սկսվել էին 1941 թ. գարնանը։ Թեև նախատեսվում էր շենքը շահագործման հանձնել մինչև օգոստոսի 25-ը, սակայն շինարարական աշխատանքներն ուղացումներով ու ձգձգումներով էին ընթանում¹²։ Հուլիսի 2-ի դրությամբ դպրոցի շենքի կառուցման աշխատանքները կատարվել էին 25-30 %-ով, այսինքն՝ միայն շենքի առաջին հարկն էր մասամբ կառուցվել։ Իսկ սեպտեմբերին շահագործման հանձնվեց դպրոցի 4 դասասենյակ։ Դպրոցի շինարարության պետը սկզբում գյուղխորհրդի նախագահ Գուրգեն Սարգսյանն էր, այնուհետև՝ կոլտնտեսության վարչության նախագահ Հակոբ Դավոյանը, իսկ հետո՝ Սահակ Մարգարյանը։ Աշխղեկը Վարդգես Հարությունյանն էր։ 1941 թ. հոկտեմբերի 8-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմն անդրադարձավ այս խնդրին՝ գյուղի դպրոցի շինարարության ավարտման վերջնաժամկետ սահմանելով

¹¹ Նույն տեղում, թ. 68։

¹² Նույն տեղում, գ. 68, թ. 11, գ. 69, թ. 121-122։

հոկտեմբերի 30-ը¹³: Չնայած շրջանի ղեկավարության ջանքերին՝ շինարարական աշխատանքները դանդաղ էին ընթանում: Բանն այն է, որ շինարարությունն ապահովված չէր անհրաժեշտ քանակի բանվորական ուժով, տրանսպորտով (միակ բեռնատար ավտոմեքենան հաճախակի խափանվում էր), շինանյութով (տախտակ, գաջ, հեծան, մեխ, ապակի և այլն)¹⁴: Նոյեմբերի 27-ի դրությամբ՝ դպրոցի կառուցումը դեռևս չէր ավարտվել: Մնացել էր շենքի տանիքը, դռների, լուսամուտների ապակիների տեղադրումը¹⁵:

Ծրջանում դպրոցաշինության խնդիրը 1941-1942 թթ. բազմիցս քննարկվեց ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի և շրջխորհրդի գործկոմի նիստերում, սակայն էական առաջընթաց չգրանցվեց: Ծրջխորհրդի գործկոմը հարցին կտրուկ անդրադարձավ 1942 թ. օգոստոսի 18-ի նիստում: Բերիա ավանի, Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի դպրոցաշինական աշխատանքները «հանցավոր կերպով» ձգձգելու համար նկատողություն ստացավ գործկոմի շինարարության բաժնի պետը: Վերջինին, Երրորդ և Չորրորդ գյուղերի գյուղխորհուրդների և կոլտնտեսությունների վարչությունների նախագահներին հանձնարարվեց իրենց անձնական պատասխանատվությամբ դպրոցների շինարարությունն ավարտել մինչև օգոստոսի 30-ը¹⁶: Միայն կտրուկ ջանքերի շնորհիվ Երրորդ գյուղի դպրոցահասակ երեխաները հնարավորություն ստացան 1942-1943 ուսումնական տարին մեկնարկելու նորակառույց յոթամյա դպրոցում:

Հայրենական պատերազմի տարիներին Երրորդ գյուղի դպրոցի տնօրեններ են աշխատել Վահան Հակոբյանը, Հրանուշ Շահվերդյանը, Վարազդատ (Պերժունի) Պետրոսյանը, Ազատ Բաղդասարյանը, Գառնիկ Հովհաննիսյանը:

Պատերազմի պատճառով աշխատող երիտասարդ ձեռքերից զրկվելն առանձնապես խաթարեց գյուղատնտեսության զարգաց-

¹³ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 9, թ. 11-12, 54, գ. 10, թ. 6:

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 114, թ. 26-27, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 11, թ. 14-16, 42, գ. 12, թ. 15 և շրջ.:

¹⁵ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 43, թ. 135:

¹⁶ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 12, թ. 21-22:

մասն ուղղված քայլերը: Ծանր վիճակում հայտնվեցին նաև Բերիայի շրջանի կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսությունները: Կարմիր բանակ զորակոչվածների թվում էին գյուղատնտեսական աշխատանքներում զգալի փորձ կուտակած շատ մասնագետներ: Ամենուր աշխատող ձեռքերի կարիք էր զգացվում: Երրորդ գյուղի պարագայում խնդիրը բարդացնում էր այն հանգամանքը, որ գյուղացիներն իրենց նախկին բնակավայրերում հմտացել էին անասնապահության, հացահատիկային մշակաբույսերի, կարտոֆիլի, կաղամբի մշակության գործում: Տևական ժամանակում մասնագետ գյուղատնտեսների շարունակական օգնության պայմաններում միայն նրանք կարող էին արդյունավետ կերպով զբաղվել այգեգործությամբ ու բանջարաբուծությամբ: 1941 թ. հունիս-հոկտեմբեր ամիսներին գյուղի կոլտնտեսությունը գյուղատնտես չլուներ, ով այգիների մշակության համար համապատասխան ցուցումներ կատարեր գյուղացիներին: Արհեստավարժ մասնագետների բացակայությունն ու գյուղացիների անփորձությունը գյուղատնտեսական աշխատանքներում բացթողումների էր հանգեցնում: Վիճակը փարվոք չէր նաև անասնապահության ճյուղում: Կոլտնտեսային աշխատանքներին խոչընդոտող հանգամանք էր դաշտային աշխատանքներից գյուղացիների զգալի մասի խուսափելու իրողությունը: Նրանցից որոշները փորձում էին ղեկավար պաշտոններ զբաղեցնել գյուղխորհրդում կամ կոլտնտեսությունում, իսկ զգալի մասն էլ, նոր բնակավայրում դեռևս վերջնականապես չհիմնավորված, ձգտում էր աշխատանք գտնելու Երևան քաղաքի հիմնարկ-ձեռնարկություններում¹⁷: Այս վերջին հանգամանքն առավել մեծ ծավալներ ընդունեց հաջորդ տարիներին:

Արխիվային վավերագրերից երևում է, որ գյուղատնտեսական աշխատանքներում եղած թերությունների պատճառներից մեկն էլ հիմնադրմանը հաջորդող առաջին տարիներին գյուղի՝ մեկ միասնական, կոռ համայնք չհանդիսանալու փաստն էր: Այստեղ հավաքվել էին շուրջ մեկ տասնյակ գյուղերի բնակիչներ, ինչը հաճախ միջանձնային և միջխմբային վեճերի, տարակարծությունների առիթ էր

¹⁷ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 68, թ. 33-36:

դառնում: Ասվածի օրինակները բազում են: Հիմնականում սրանով է պայմանավորված նաև 1940-ական թթ. գյուղի ղեկավար գործիչների արագ փոփոխվելու իրողությունը: Գյուղի ղեկավար աշխատողները դժվարությամբ էին «լեզու գտնում» գյուղացիների հետ: Նրանցից մեկը փորձում էր հարմարվել գյուղացիներին, մյուսը՝ նախընտրում հրաժարական ներկայացնել, իսկ մեկ ուրիշը՝ փորձում կոշտ միջոցներով ղեկավարել նրանց:

1941 թ. խուլ և բացահայտ պայքար էր ընթանում գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Հակոբ Դավոյանի և գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի միջև: Վերջինս հաճախակի միջամտում էր կոլտնտեսության նախագահի գործառույթներին: Իսկ կոլտնտեսության սկզբարտուղար Մանուկ Մարգարյանը մեծամասամբ չեզոք դիրք էր գրավում՝ խուսափելով կտրուկ քայլեր կատարելուց: Մանավանդ Հայրենական պատերազմի պայմաններում այդ պայքարն իր բացասական ազդեցությունն էր ունենում կոլտնտեսային աշխատանքների վրա: Խույս տալով կոնֆլիկտային իրավիճակում աշխատելուց՝ Հ. Դավոյանը մի քանի անգամ դիմեց ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմին՝ խնդրելով իրեն ազատել կոլտնտեսության նախագահի պարտականությունից: Սակայն շրջկոմի բյուրոն 1941 թ. հուլիսի 1-ին մերժեց նրա դիմումը և նախազգուշացրեց «վերջ տալու ազատվելու տրամադրությամբ»՝ հակառակ դեպքում «ամենայն խստությամբ» կպատժվի¹⁸:

Սրանով խնդիրը չփակվեց: Գյուղատնտեսության և անասնապահության ասպարեզում եղած թերություններն էլ ավելի խորացան: Անուշադրության և այգեգործության նրբություններին չտիրապետելու պատճառով փչացել էր ավելի քան 62 հա նորատունկ խաղողի և պտղատու այգի, անասունների խնամքի անմխիթար պայմանների հետևանքով սատկել էր 247 գլուխ այծ և ոչխար, իսկ սահմանված 170 հեկտարի փոխարեն կատարվել էր 55 հա աշնանացան, չէր նախապատրաստվել նոր այգիների տնկման գործը: Այս ամենը զարմանալի չէր, որովհետև գյուղում խաթարված էր բարոյահոգեբանական

¹⁸ Նույն տեղում, գ. 70, թ. 9:

մթնոլորտը, իսկ կոլտնտեսականները խուսափում էին աշխատելուց: 200 կոլտնտեսականից դաշտում աշխատում էր 30-40-ը¹⁹:

1941 թ. հոկտեմբերի 9-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի առաջին և երկրորդ քարտուղարներ Բ. Գալստյանին ու Չ. Հարությունյանին ուղղված դիմումում Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության նախագահ Հ. Դավոյանն արդեն չորրորդ անգամ խնդրեց իրեն ազատել աշխատանքից՝ պատճառաբանելով, թե կոլտնտեսային աշխատանքներում գյուղացիներն իրեն չեն աջակցում, դաշտային աշխատանքներին չեն մասնակցում, աշնանային դաշտային աշխատանքը չի կատարվում, տուժում է նաև անասնապահությունը, «քանի որ մարդիկ իրենց պատասխանատու չեն զգում, ամեն ինչ ընթանում է ինքնահոսի կարգով»: Իր ուժերից վեր համարելով նման պայմաններում աշխատելը՝ նա խնդրում էր. «Ինձ ազատե՛ք կոլխոզի նախագահի պարտականությունից, և ես պատվով կհամարեմ ինձ լինել շարքային կոլխոզնիկ, քան թե նման անպատասխանատու շրջապատում լինել պատասխանատու ղեկավար»²⁰: Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 10-ին, Երրորդ գյուղի սկզբնական կուսկազմակերպությանն ուղղված գրությունում Հ. Դավոյանը խնդրում էր իր դիմումը քննարկել կազմակերպության նիստում և իրեն ազատել կոլտնտեսության վարչության նախագահի պաշտոնից: Որպես պատճառ՝ նշվում էր, թե գյուղխորհրդի նախագահը խանգարում է իրեն, միջամտում իր գործառնություններին, գյուղացիներին (հատկապես գյուլլուջեցիներին) հորդորում, որ իրեն չլսեն ու չենթարկվեն²¹:

Գյուղի կուսկազմակերպության հոկտեմբերի 17-ի նիստում քննարկվեց Հ. Դավոյանի դիմումը: Կոլտնտեսության նախագահի ելույթից հետո հանդես եկան Հայրապետ Գրիգորյանը, Գրիշա Սարգսյանը, Պերժ Պետրոսյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Անթանես Ղարիբյանը, Սմբատ Հովհաննիսյանը՝ հայտարարելով, թե Գուրգեն Սարգսյանը խոչընդոտում է կոլտնտե-

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 57:

²⁰ Նույն տեղում, գ. 43, թ. 150 և շրջ.:

²¹ Նույն տեղում, թ. 151 և շրջ.:

սային աշխատանքներին, ցանկանում ամեն տեղ միայն ինքը երևա, վարկաբեկում, վիրավորում է գյուղացիներին՝ գյուղից որոշների հեռանալու պատճառ դառնալով: Նրանք առաջարկեցին Գուրգեն Սարգսյանին հեռացնել աշխատանքից և կուսակցական տույժ տալ: Իր հորեղբորորդուն պաշտպանելու փորձ կատարեց միայն Ղազար Սարգսյանը՝ առաջարկելով երկու ղեկավար գործիչներին (Գուրգեն Սարգսյան և Հակոբ Դավոյան) զգուշացնել և թողնել իրենց աշխատանքին²²: Գուրգեն Սարգսյանի ելույթը բերում ենք ամբողջությամբ. «Ես գտնում եմ, որ ընկեր Դավոյանը ճիշտ է ասել իմ նկատմամբ բոլոր ասածները, և ես անձեռնահաս եմ իմ աշխատանքներին: Ինչ ուզում եք անել, արե՛ք, չեմ վախենում»²³:

Սկզբնական կուսկազմակերպությունը որոշեց Գուրգեն Սարգսյանին նկատողություն տալ և հանել գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահի պաշտոնից՝ շրջկոմին խնդրելով հաստատել որոշումը: Կուսկազմակերպությունը որոշեց նաև հարգել Հակոբ Դավոյանի մի շարք դիմումները և միջնորդել կուսշրջկոմին՝ նրան ազատելու գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահի պարտականությունից²⁴:

Այս որոշումից մեկ օր առաջ՝ հոկտեմբերի 16-ին, ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն արդեն որոշել էր աշխատանքից ազատել Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության նախագահ Հ. Դավոյանին և գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Գ. Սարգսյանին, իսկ կուսկազմակերպության քարտուղար Մ. Սարգսյանը նկատողություն էր ստացել: Առկա թերությունները վերացնելու և աշնանային գյուղատնտեսական աշխատանքները կազմակերպելու համար մեկ ամիս ժամանակով գյուղատնտես էր ուղարկվելու Երրորդ գյուղ²⁵: Նույն նիստում Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ հաստատվեց Սահակ Սարգսյանը: Մինչև այդ նշանակումը վերջինս գյուղի կոլտնտեսության տրանսպորտի վարիչն էր, 1937 թ. Ապարանի Գյուլ-

²² Նույն տեղում, թ. 122ա-127 շրջ.:

²³ Նույն տեղում, թ. 126:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 122 և շրջ.:

²⁵ Նույն տեղում, գ. 70, թ. 58:

լուծա գյուղում կոլտնտեսության նախագահ էր աշխատել: Աշխատանքից ազատված Գուրգեն Սարգսյանի փոխարեն հոկտեմբերի 23-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ նշանակեց Սմբատ Հովհաննիսյանին (տարրական կրթությամբ, ծնված 1900 թ., 1928 թ. կոմկուսի անդամ էր), իսկ կազմկոմիտեի անդամներ՝ Սահակ Մարգարյանին և Մանուկ Մարգարյանին²⁶: Ավանդաբար գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի անդամներ էին նշանակվում կոլտնտեսության նախագահը և սկզբնական կուսկազմակերպության քարտուղարը:

Ինչպես ամենուր, այնպես էլ Երրորդ գյուղում ռազմադաշտ մեկնած տղամարդկանց ամենօրյա աշխատանքներում փոխարինեցին մեծահասակները, կանայք և դեռահասները: Այս տեսակետից փաստենք, որ 1941 թ. ամռանը Երրորդ գյուղի իգական սեռի ներկայացուցիչները կոլտնտեսային աշխատանքներում արժանի կերպով փոխարինեցին ռազմաճակատ մեկնած իրենց ամուսիններին, եղբայրներին, հայրերին ու որդիներին: Շրջանային թերթում տպված մի լրատվությունից տեղեկանում ենք, որ 1941 թ. գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակցում էր 70-ից ավելի կին: Նվիրված աշխատանքով առանձնապես աչքի էին ընկել Սիրանույշ Գալստյանը, Քիշմիշ Գրիգորյանը, Ցուլակ Տոնոյանը, Էլիս Եղիազարյանը, Գյոզալ Մովսիսյանը, Ծաղիկ Տոնոյանը, Անգին Թադևոսյանը և ուրիշներ²⁷:

Դաշտային աշխատանքներին կանանց լիարժեք մասնակցությունն ապահովելու տեսակետից կարևոր էր մանկապարտեզների, մանկամսուրների, մանկական խաղահրապարակների առկայությունը: Հետևելով ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի և Բերիայի շրջկոմի հրահանգներին՝ Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունը 1942 թ. ապրիլի 2-ին որոշեց մանկապարտեզ և մանկամսուր հիմնել՝ ապահովելով համապատասխան աշխատողներով: Մանկապարտեզի վարիչ նշանակվեց Հասմիկ Սարգսյանը (կոլտնտեսության նոր նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի կինը), իսկ

²⁶ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 10, թ. 17:

²⁷ «Նոր Կյանք», 1941 թ., N 58:

մանկամտորի վարիչ՝ Օսան Հովհաննիսյանը: Նշանակվում են նաև դաստիարակներ, ստնտու մայրեր, տեխնիկական աշխատողներ (ընդամենը 5 աշխատող մանկապարտեզում և 8-ը՝ մանկամտորում): Որոշումն ուղարկվեց կոլտնտեսության վարչության հաստատմանը²⁸: Հասմիկ Սարգսյանը մանկապարտեզի վարիչ աշխատեց մինչև 1943 թ. օգոստոսի 21-ը, երբ շրջկոմի բյուրոն նրան ազատեց վարչությունից՝ «որպես այդ աշխատանքի համար անհամապատասխան աշխատողի»²⁹:

Մանկապարտեզի և մանկամտորի ստեղծումով մանկահասակ երեխաներ ունեցող կանայք հնարավորություն էին ստանում շարունակելու աշխատանքը կոլեկտիվ և խորհրդային տնտեսություններում: Ստացած չնչին աշխօրը գյուղացիներին հնարավորություն էր տալիս պահպանելու սեփական գոյությունը՝ սպասելով աշխարհակործան պատերազմի ավարտին:

Բացի ստացիոնար մանկապարտեզից՝ գյուղատնտեսական աշխատանքների սկզբից, ինչպես հանրապետության մյուս բնակավայրերում, Երրորդ գյուղում ևս ամառային մանկահրապարակներ և մանկամտուրներ էին կազմակերպվում՝ խնդիր ունենալով այդտեղ ընդգրկել գյուղի բոլոր մանկահասակ երեխաներին: Սա տեղի էր ունենում կոլտնտեսության միջոցների հաշվին: Ծրջանի ղեկավարությունը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում այս խնդրին: Մանկահրապարակների ու մանկամտուրների սննդի, խնամքի ու բուժսպասարկման անմխիթար վիճակով պայմանավորված՝ հաճախ ծնողներն ավելի նախնտրում էին երեխաներին տանը պահել: Չնայած պատերազմական պայմաններում կանանց աշխատուժը լիարժեք օգտագործելու հրամայականին՝ կոլտնտեսության ղեկավարները հաճախ անուշադրության էին մատնում մանկահրապարակներն ու մանկամտուրները, առանց շրջանի ղեկավարության գիտության փակում դրանք: Այս իրողությունը բնորոշ էր ոչ միայն Երրորդ գյուղին,

²⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 1, թ. 17 և շրջ., ֆ. 401, ց. 1, գ. 128, թ. 30 և շրջ.:

²⁹ Նույն տեղում, գ. 136, թ. 159:

այլև շրջանի մյուս բնակավայրերին³⁰: Հաջորդ տարիներին ևս՝ գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքների շրջանում, յուրաքանչյուր տարի գյուղում սեզոնային մանկապարտեզներ ու մանկահրապարակներ էին կազմակերպվում՝ մանկահասակ երեխաներ ունեցող կանանց հնարավորություն ընձեռելով մասնակցելու դաշտային աշխատանքներին:

Գյուղատնտեսական աշխատանքներին մասնակցում էին նաև գյուղի դեռահաս երեխաներն ու երիտասարդները: Գյուղի ԼԿԵՄ (Լենինյան կոմունիստական երիտասարդական միություն, կոմսոմոլ) կազմակերպությունն օժանդակում էր կոլտնտեսությանը, այդ նպատակով կոմերիտականներից կազմակերպում բարձր բերքի երիտասարդական օղակներ և այլն:

Պատերազմական տարիներին գյուղը զբաղվում էր առօրյա հոգսերով՝ գյուղատնտեսություն, անասնապահություն, աշխօրերի բաշխում, ռազմաճակատին, կարմիրբանակայինների ընտանիքներին օգնելու ջանքեր գործադրում: Յուրաքանչյուր գարնան սկզբում նախապատրաստվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքներին՝ հաշվառում, վերանորոգում գյուղատնտեսական գործիքները, պակաս լինելու դեպքում նորերը ձեռք բերում, հաշվառում աշխատանքի ունակ գյուղացիներին, մոբիլիզացնում եղած աշխատանքային ռեսուրսները: Կոմունիստական քարոզչության կողմից ներկայացվում էր, որ թիկունքում արդյունավետ աշխատանքն ու պետության կողմից առաջադրված պարտավորությունների անշեղ կատարումը, տնտեսության զարգացումը կնպաստի Կարմիր բանակի ռազմական հաջողություններին: Պատահական չէ, որ Երրորդ գյուղի բնակիչները ևս իրապես հավատում էին, որ գյուղատնտեսական աշխատանքների հաջող կատարման պարագայում Կարմիր բանակն ապահովված կլինի սննդամթերքով, ինչը և կմոտեցնի գերմանացիներին պարտության մատնելու և Խորհրդային Միության սահմաններից դուրս քշելու պահը:

³⁰ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 11, թ. 38-41, գ. 12, թ. 41-42:

Հայրենական պատերազմի պայմաններում իշխող կոմունիստական կուսակցության կողմից կարևոր խնդիր էր համարվում քաղաքական-մասսայական աշխատանքները պատերազմի պայմաններին համապատասխան վերակառուցելը, այն է՝ ռազմադաշտում տեղի ունեցած սխրագործությունները և աշխատանքային ոլորտի հաջողությունները «մասնաներին հասցնելը»: Այս տեսակետից կարևոր գործառույթներ էր վերապահված գյուղական ագիտատորներին: 1942 թ. գյուղի ագիտատորներն էին՝ Գուրգեն Սարգսյանը, Լևոն Անտոնյանը, Հայրապետ Գրիգորյանը, Վարազդատ (Պերճունի) Պետրոսյանը, Վոլոդյա Զաքարյանը, Արշակ Վարդանյանը, Սեդա Սահրադյանը, Մնացական Գևորգյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Թորգոմ Մելիքսեթյանը, Մեխակ Հովհաննիսյանը և Պարույր Հովհաննիսյանը: Ագիտկուլեկտիվի ղեկավարը (նաև գյուղի դպրոցի տնօրենն էր) Վ. Պետրոսյանն էր³¹: Հաջորդ տարիներին պարբերաբար փոփոխության էր ենթարկվում գյուղի ագիտատորների կազմը: Կոլտնտեսային աշխատանքները հաջող կազմակերպելու հիմնավորմամբ՝ ագիտատորներ էին կցվում նաև կոլտնտեսության բրիգադներին: Մասնավորապես գյուղի կուսկազմակերպության 1944 թ. հունիսի 25-ի նիստում ագիտկուլեկտիվի ղեկավար նշանակվեց Արարատ Գալստյանը, բրիգադներին ագիտատորներ կցվեցին. առաջին բրիգադին՝ Արարատ Գալստյանը և Սամվել Մալխասյանը, երկրորդին՝ Երվանդ Հովհաննիսյանը և Հասրաթ Զաքարյանը, երրորդին՝ Մարգարիտ Տոնոյանը և Մկրտիչ Պողոսյանը, չորրորդին՝ Դերենիկ Հայրապետյանը և Լևոն Անտոնյանը, իսկ կալերում՝ Մեխակ Հովհաննիսյանը և Գասպար Մելքոնյանը³²:

Պատերազմական պայմաններում չափազանց շատ էր տեղական կադրերի փոփոխությունը: Սա պայմանավորված էր ինչպես ղեկավար աշխատողների մի մասի ռազմադաշտ մեկնելու իրողությամբ, այնպես էլ որոշների՝ արտադրության ծյուղերում կրած ձախողումներով: 1942 թ. մարտի 11-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն կարմիր

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 1, թ. 51 շրջ.-52 շրջ.:

³² Նույն տեղում, գ. 4, թ. 16 և շրջ.:

բանակ կանչվելու կապակցությամբ իրենց զբաղեցրած պաշտոններից ազատեց շրջանի կոլտնտեսությունների և գյուղխորհուրդների մի խումբ նախագահների: Դրանց թվում էին նաև Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Սահակ Մարգարյանը և գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Սմբատ Յովհաննիսյանը: Այսինքն՝ համատարած երևույթ էր ղեկավար աշխատողների՝ ռազմադաշտ մեկնելը: Նույն նիստում շրջկոմի բյուրոն Սմբատ Յովհաննիսյանի փոխարեն գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահի պաշտոնակատար նշանակեց նախկինում գյուղի ԼԿԵՄ կազմակերպության քարտուղար հանդիսացող Մարգարիտ Տոնոյանին, իսկ մարտի 30-ին գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ հաստատվեց գյուղխորհրդի նախկին նախագահ Գուրգեն Սարգսյանը³³:

ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1942 թ. մարտի 16-ին հաստատեց Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության ղեկավար աշխատողներին: Կոլտնտեսության անասնապահական ֆերմայի վարիչ նշանակվեց Թորգոմ Հարությունյանը, ֆերմայի բրիգադավար՝ Աղաբեկ Գասպարյանը, այգեգործական բրիգադավարներ՝ Ղազար Սարգսյանը, Թորգոմ Մելիքսեթյանը, Պետրոս Պետրոսյանը և Անթանես Ղարիբյանը: Նույն նիստում գյուղի սկզբնական կուսակցական կազմակերպության քարտուղար հաստատվեց (սկկ քարտուղար Մանուկ Մարգարյանը ռազմաճակատ էր մեկնել) Լևոն Անտոնյանը, նրա տեղակալ՝ Ղազար Սարգսյանը³⁴: Արդեն 1942 թ. հունիսի 4-ին շրջկոմի բյուրոն «Հայրենական պատերազմի պայմաններում աշխատանքում իրեն չարդարացնելու» հիմնավորմամբ Մարգարիտ Տոնոյանին ազատեց գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահի պաշտոնից և նրա փոխարեն նշանակեց Հայրապետ Գրիգորյանին, ով 1941թ. նոյեմբերից գյուղի շինարարության պահեստապետն էր³⁵: Ի դեպ, պաշտոնավարման կարճատև շրջանում Ս. Տոնոյանը չընդհատվող վեճերի ու փոխադարձ վիրավորանքների մեջ էր գյուղի մանկապարտեզի

³³ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 113, թ. 46, 67:

³⁴ Նույն տեղում, թ. 52, 55:

³⁵ Նույն տեղում, թ. 122, գ. 43, թ. 134 շրջ.:

վարիչ Հասմիկ Սարգսյանի և նրա ամուսին, կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի հետ³⁶:

Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության 1942 թ. տարեկան հաշվետվության համաձայն՝ 1943 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կոլտնտեսությունում հաշվվում էր 201 ընտանիք՝ 893 անձով: Կոլտնտեսությունն ուներ դարբնոց, մեկ բեռնատար ավտոմեքենա, 4 այգեգործական բրիգադ՝ 12 օղակով, ուր աշխատում էր 434 կոլտնտեսական: Դաշտավարական կամ բանջարաբուծական բրիգադ չկար: Կոլտնտեսությունում կար 116 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 1 գլուխ խոզ, 171 գլուխ ոչխար, 76 գլուխ այծ, 46 հավ, 14 փեթակ մեղու, 3 ձի: Կոլտնտեսության պտղատու ծառերի, հատապտուղների և խաղողի այգիների տարածությունը 171 հա էր, որից խաղողի այգի՝ 56 հա, դեղձենիներ՝ 33 հա, ծիրանենիներ՝ 20 հա, խնձորենիներ՝ 20 հա, սալորենիներ՝ 40 հա, բալենիներ և թթենիներ՝ 2 հա: 1942 թ. աշնանը կոլտնտեսությունը կատարել էր 127 հա ցորենի ցանք³⁷:

Բերիայի շրջանի ղեկավարությունը 1943 թ. սկզբին նոր փոխություններ կատարեց գյուղի ղեկավար աշխատողների կազմում: Նախ՝ հունվարի 28-ին կուսըջկոմի բյուրոն հաստատեց կոլտնտեսության ղեկավար կադրերին. կոլտնտեսության հաշվապահ նշանակվեց Վոլոդյա Զաքարյանը, հաշվետար՝ Արշակ Վարդանյանը, ֆերմայի վարիչ՝ Վարդան Կնյազյանը, բրիգադավարներ՝ Թորգոմ Մելիքսեթյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Պետրոս Պետրոսյանը և Թորգոմ Հարությունյանը³⁸: «Պատերազմական պայմաններում հացի շռայլումներ ու խարդախություններ կատարելու» մեղադրանքով ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1943 թ. փետրվարի 28-ին որոշեց աշխատանքից ազատել Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Հայրապետ Գրիգորյանին³⁹: Մարտի 3-ին կուսըջկոմի առաջին քարտուղար Բ. Գալստյանին ուղղված մեղայական նամա-

³⁶ Նույն տեղում, գ. 119, թ. 71-83 շրջ., 99:

³⁷ Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 6, գ. 5180, թ. 1-6 շրջ.:

³⁸ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 135, թ. 15:

³⁹ Նույն տեղում, թ. 34:

կում Յ. Գրիգորյանն ընդունում էր իր մեղքը՝ պատճառաբանելով, որ շրջանից նախատեսվածից ավել ստացած հացը գյուղի կուսկազմակերպության քարտուղար Լևոն Անտոնյանի և կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի համաձայնությամբ բաշխել է չքավոր կարմիրբանակայինների ընտանիքներին և կոլտնտեսությունում աշխատողներին⁴⁰։ Պատերազմի օրերին տարվող քարոզչության պայմաններում, հասկանալի է, նման պատճառաբանությունը հիմնավոր չհամարվեց, որովհետև երկրորդական նշանակություն էր հատկացվում բնակչության սոցիալական դրությանը։

Հայրենական պատերազմի տարիներին Հայաստանի գյուղերի բնակչությունն ապրում էր սոցիալական ծանր պայմաններում, ինչը հաճախ հանգեցնում էր հանրային սեփականությունից կատարվող «գողությունների» և «յուրացումների»։ Այդ տարիներին հանրապետությունում բազում են մանր գողությունների համար (մեկ դույլ կարտոֆիլ, մեկ պարկ ցորեն և այլն) գյուղացիներին բանտարկության դատապարտելու, կոմկուսի անդամ հանդիսանալու պարագայում կուսակցությունից հեռացման դեպքերը։ Այս տեսակետից բացառություն չէր նաև Երրորդ գյուղը։ Հաճախ միանշանակ պարզ չէր լինում, թե տվյալ անհատն իրականում մեղավոր է, թե ոչ։ Նման «հանցանքներում» մեղադրվում էին կոլտնտեսության ղեկավար աշխատողներից շատերը։

Աշխատանքից ազատված Հայրապետ Գրիգորյանի փոխարեն ՅԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1943 թ. ապրիլի 6-ին Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ նշանակեց Մեխակ Յովհաննիսյանին։ Նույն նիստում շրջկոմի բյուրոն հաստատեց նաև Երրորդ գյուղի ագիտացիոն կոլեկտիվի կազմը՝ Գուրգեն Սարգսյան (ագիտկոլեկտիվի ղեկավար), Լևոն Անտոնյան, Հայրապետ Գրիգորյան, Սեդա Սահրադյան, Վոլոդյա Հաքարյան, Արշակ Վարդանյան, Մնացական Գևորգյան, Մեխակ Յովհաննիսյան, Վիկտոր Հարություն-

⁴⁰ Նույն տեղում, գ. 121, թ. 11։

յան, Կատյուշա Չարությունյան, Վարագդատ Պետրոսյան, Վարդան Կնյազյան, Արևհատ Գևորգյան (անդամներ)⁴¹:

Սակայն Մեխակ Յովհաննիսյանը ևս երկար չմնաց գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահի պաշտոնում: Կոլտնտեսականների հետ կոպիտ վարվելու, ինչպես նաև եղբորը զինվորական հաշվառումից թաքցնելու համար շրջկոմի բյուրոն 1943 թ. օգոստոսի 21-ին նրան ազատեց զբաղեցրած պաշտոնից: Օգոստոսի 25-ին Երրորդ գյուղի սկզբնական կուսկազմակերպությունը գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ առաջադրեց վիրավորվելու պատճառով Կարմիր բանակից նոր վերադարձած Զանիբեկ Դավթյանին, ինչը հաստատվեց շրջկոմի բյուրոյի օգոստոսի 26-ի նիստում⁴²:

Գյուղխորհրդի նոր նախագահի առջև ծառացած առաջնային խնդիրը գյուղի պետական պարտավորությունների կատարումն էր: Նշենք, որ նշանակումից հետո երիտասարդ և անփորձ Զ. Դավթյանը վայելում էր կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի և կուսկազմակերպության քարտուղար Լևոն Անտոնյանի օժանդակությունը (նրանց առաջարկով էր գյուղխորհրդի նախագահ դարձել):

Խորհրդային գյուղի հետաքրքիր, հաճախ զվարճալի թվացող իրողություններից էին «սոցիալիստական մրցությունները»: Մրցություններ էին ծավալվում ինչպես տարբեր կոլտնտեսությունների կամ խորհտնտեսությունների, այնպես էլ միևնույն հիմնարկի տարբեր բրիգադների, օղակների ու նույնիսկ առանձին կոլտնտեսականների կամ բանվորների միջև: Պետության կողմից խրախուսվում էր տարբեր ոլորտներում «սոցմրցման ծավալումը», քանի որ այդ պարագայում կարծես թե կոլեկտիվներն ու անհատները պարտավորված էին լինում ժամկետից շուտ, ինչպես նաև որակով կատարել ու գերակատարել բարձր բերք, արտադրանք ստանալու վերաբերյալ իրենց հանձն առած պարտավորությունները: Արդարության համար փաստենք, որ «ժամկետից շուտ պլանները գերակատարելը» հաճախ

⁴¹ Նույն տեղում, գ. 135, թ. 66–67, 70:

⁴² Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 2, թ. 22, ֆ. 401, ց. 1, գ. 136, թ. 159, 163:

խաբուսիկ հանգամանք էր և հեռու էր իրականությունն արտացոլելուց:

Սոցիալիստական մրցություններ էին տեղի ունենում նաև երրորդ գյուղում: Այսպես՝ 1942 թ. հունիսի սկզբին կոլտնտեսության երկրորդ բրիգադը, սոցմրցման մեջ մտնելով կոլտնտեսության մյուս բրիգադների հետ, պարտավորվել էր ժամկետից 10 օր շուտ և անկորուստ կատարել բերքահավաքը, պայքարել աշխօրի պարտադիր մինիմումը կատարելու և գերակատարելու համար⁴³: Երվանդ Յովհաննիսյանի ղեկավարած երկրորդ բրիգադից փորձում էր հետ չմնալ Պետրոս Պետրոսյանի ղեկավարած չորրորդ բրիգադը: Այդ աշխատանքի արդյունք էր, որ այս երկու բրիգադները նախկինում ամայի տարածություններից 1943 թ. յուրաքանչյուր հեկտարից 14 ցենտներ հացահատիկի բերք ստացան⁴⁴: Հաջորդ տարի ևս կոլտնտեսությունը հացահատիկի համեմատաբար առատ բերք ունեցավ:

1943 թվականը երրորդ գյուղի ղեկավար աշխատողների շարունակական փոփոխությունների ժամանակահատված էր: Ինչպես վերը տեսանք, այդ թվականին միմյանց փոխարինեցին գյուղխորհրդի մի քանի նախագահներ, կոլտնտեսության ղեկավար աշխատողներ (հաշվապահ, բրիգադավար), մանկապարտեզի վարիչ և այլն: Սա պայմանավորված էր պատերազմական դժվարությունների շրջանում գյուղի կայացման իրողությամբ: Շատ դժվարությամբ էին գյուղացիները մեկը մյուսի հետ հարմարվում: Այս տեսակետից հետաքրքրական է կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի պարագան:

Վերջինս հայտնի էր իր կոշտ բնավորությամբ, սակայն դժվարությամբ էր կարողանում ղեկավարել կոլտնտեսականներին: 1943 թ. սեպտեմբերի 20-ին շրջկոմի առաջին քարտուղար Զ. Գալստյանին ուղղված դիմումում նա խնդրում էր իրեն այլ աշխատանքի տեղափոխել՝ պատճառաբանելով, թե որոշ գյուղացիներ իր դեմ լարված են և զրպարտում են: «Որպես պարտիական՝ խոստանում եմ՝ ուր

⁴³ «Նոր Կյանք», 1942 թ., N 37:

⁴⁴ Նույն տեղում, 1943 թ., N 36:

ուղարկեք գնամ, բայց ինձ այս գյուղից փոխե՛ք: Եթե գտնում եք, որ այս պոստում ես լավ կարող եմ աշխատել, խնդրում եմ փոխե՛ք մի ուրիշ կոլխոզ, և ես նորից կհամաձայնեմ, միայն խնդրում եմ կրկին ու կրկին ինձ այս գյուղից ազատե՛ք», — իր դիմումը եզրափակում էր Գ. Սարգսյանը⁴⁵: Հավանաբար նշյալ դիմումը գրելիս Գ. Սարգսյանը կանխատեսում էր, որ կոլտնտեսության նախագահի պաշտոնում իր օրերը հաշված են: Եթե նույնիսկ դա այդպես է, այդուհանդերձ նրա խոսքերում ճշմարտության հատիկ կար: ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1943 թ. նոյեմբերի 29-ին որոշեց կոլտնտեսականների հետ կոպիտ վարվելու, ծեծի ենթարկելու համար Գուրգեն Սարգսյանին ազատել Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահի պաշտոնից և թողնել նույն կոլխոզում աշխատելու որպես շարքային կոլտնտեսական⁴⁶:

Կոլտնտեսության վարչության նախագահի պաշտոնից ազատվելուց հետո Գուրգեն Սարգսյանն առժամանակ աշխատեց կոլտնտեսությունում, իսկ 1944 թ. գարնանից աշխատանքի անցավ ԽՍՀՄ գյուղատնտեսական բանկի հայկական գրասենյակի Բերիայի բաժանմունքում՝ սկզբում որպես լիազոր, այնուհետև՝ բաժանմունքի կառավարիչ: Շրջկոմը Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ առաջադրեց շրջանում տարբեր պատասխանատու պաշտոններ զբաղեցրած և վարչակազմակերպչական աշխատանքի զգալի փորձ ունեցող Սկրտիչ Պողոսյանին: Այս անգամ շրջկոմը խուսափեց տեղական գործչի նշանակելուց՝ նախապատվությունը տալով շրջանի կադրին: Գուցե կարծում էին, թե «դրսից եկած» ղեկավարի պարագայում կարելի կլիներ խուսափել գյուղացիների միջխմբային բախումներից ու հակասություններից: Հաջորդ ամիսները ցույց տվեցին այս նշանակման արդյունավետությունը:

1944 թ. գարնանը փոխվեցին նաև Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահը և կոլտնտեսության սկզբնական կուսակցական կազմակերպության քարտուղարը:

⁴⁵ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 121, թ. 25:

⁴⁶ Նույն տեղում, գ. 136, թ. 216:

Ընդառաջելով Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության և սկզբնական կուսկազմակերպության խնդրանքին՝ 1944 թ. ապրիլին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն Ջանիբեկ Դավթյանի փոխարեն գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ նշանակեց նախկինում այդ պաշտոնում աշխատած Մարգարիտ Տոնոյանին⁴⁷: Իսկ մայիսի 23-ին տեղի ունեցած Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության հաշվետու-ընտրական ժողովում Լևոն Անտոնյանի փոխարեն նոր քարտուղար ընտրվեց Երվանդ Հովհաննիսյանը, իսկ քարտուղարի տեղակալ՝ Սմբատ Հովհաննիսյանը: ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն մայիսի 26-ին հաստատեց կատարված ընտրությունը⁴⁸:

Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը 1944 թ. ապրիլի 24-ին պետական վարկին և խնայգործին օժանդակող նոր հանձնաժողովներ և փոխառության լիազորներ նշանակեց: Երջանային օժանդակող հանձնաժողովի մեջ ընդգրկված էին Արտեմ Գրիգորյանը (նախագահ), Իսրայել Հովհաննիսյանը, Ջաքար Հարությունյանը, Գուրգեն Մկրտչյանը, Գերասիմ Ղազարյանը (անդամներ): Երրորդ գյուղի օժանդակող հանձնաժողովն ուներ հետևյալ կազմը՝ Մարգարիտ Տոնոյան (նախագահ), Մկրտիչ Պողոսյան, Լևոն Անտոնյան (անդամներ), լիազորներ էին նշանակվել՝ Թորգոմ Մելիքսեթյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Պետրոս Պետրոսյանը և Թորգոմ Հարությունյանը⁴⁹: Կարծես ավանդաբար փոխառության շրջանային հանձնաժողովի նախագահը հանդիսանում էր շրջխորհրդի գործկոմի նախագահը, իսկ գյուղերի և ավանների դեպքում տեղական խորհուրդների նախագահները:

Արձանագրենք, որ Մկրտիչ Պողոսյանի՝ կոլտնտեսության վարչության նախագահ դառնալուց հետո զգալիորեն բարելավվեց կոլտնտեսության և կոլտնտեսականների դրությունը: Փոխվեց նաև գյուղացիների բարոյահոգեբանական վիճակը: Կոլտնտեսության նոր

⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 165, թ. 117:

⁴⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 4, թ. 12 շրջ., ֆ. 401, ց. 1, գ. 153, թ. 98-99:

⁴⁹ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 19, թ. 10-12:

նախագահի աշխատանքը համակրանքով ընդունվեց գյուղացիների կողմից: Որպես օրինակ՝ ներկայացնենք գյուղի սկզբնական կուսկազմակերպության նախկին ղեկավար Արարատ Գալստյանի վկայությունը. «Ես դեռ բանակում ստացա նամակ, որ մեր գյուղում եկել է մի բարի նախագահ: Իրոք որ, բանակից գալուց հետո ես զգացի, որ աշխատանքները լավ են գնում»⁵⁰:

1944 թ. աշխատանքային բոլոր ուղղություններով կոլտնտեսությունը հաջողություններ գրանցեց. հաջողությամբ մշակվեցին նորատունկայգիները, ժամանակին հավաքվեց հացահատիկի բերքը, կատարվեցին պետական պարտավորությունները, հաջող իրականացվեց աշնանացանը: 1944 թ. կոլտնտեսությունը նոր անասնազոմ կառուցեց: Կուսկազմակերպության 1944 թ. օգոստոսի 24-ի նիստում կոլտնտեսության վարչության առջև խնդիր դրվեց կարճ ժամկետում գյուղում ջրաղաց կառուցել⁵¹, ինչը և աշնանն իրականացվեց: Սա ընդհանուր կոլտնտեսային աշխատանքների մասով:

Որպես շարքային կոլտնտեսականներին օժանդակություն՝ կոլտնտեսության վարչությունը նրանց թույլատրեց մեկ տնամերձից ավել աշնանացան կատարել՝ փորձելով դրանով լուծել գյուղացիների ձմռան հացի խնդիրը: Կոլտնտեսային հաջողությունների համար ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1944 թ. նոյեմբերի 26-ին դրվատանքի արժանացրեց կոլտնտեսության վարչության նախագահ Մկրտիչ Պողոսյանին և սկզբնական կուսկազմակերպության քարտուղար Երվանդ Յովհաննիսյանին, իսկ կոլտնտեսականներին ցուցաբերած արտոնության համար՝ նրանց խիստ նախազգուշացում հայտարարեց՝ «կոլխոզային կանոնադրությունը կոպիտ կարգով խախտելու» համար⁵²: Խորհրդային համակարգի բնորոշ տարրը կազմող ավելորդ վարչարարությունը շատ հաճախ հակոտնյա էր հասարակ քաղաքացու շահերին:

⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 5, թ. 1 շրջ.:

⁵¹ Նույն տեղում, գ. 4, թ. 25 շրջ.-26:

⁵² Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 154, թ. 217-218:

Մկրտիչ Պողոսյանը դեմ էր արտահայտվում կոլտնտեսության այգիների տարածությունը ձևական կերպով, սոսկ թղթի վրա ընդարձակելու քաղաքականությանը, շրջանային ժողովներում բարձրաձայնում գյուղի առջև ծառացած խնդիրների մասին: Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության գյուղատնտեսական աշխատանքների կանոնավոր կազմակերպմանը խոչընդոտող հիմնական պատճառն անհրաժեշտ քանակի ոռոգման ջրի պակասն էր: Ջրի սակավությունն ազդում էր հացահատիկի և բանջարաբոստանային մշակաբույսերի բերքատվության վրա, ինչպես նաև նորատունկ այգիների չորացման պատճառ դառնում: Հաճախ ծառատնկումները սոսկ պլան կատարելու համար էին արվում, որովհետև պարզ էր, որ առանց պարբերաբար ջրվելու դրանք չորացման են դատապարտված: ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջանային կոմիտեի 1944 թ. սեպտեմբերի 20-ի պլենումում, երբ քննարկվում էր աշնանացանի և աշնան տնկումների կազմակերպման հարցը, իր ելույթում Ս. Պողոսյանը նախ տեղեկացրեց կոլտնտեսության այգիների և բանջարանոցների չորացման վտանգի մասին, ապա կտրուկ հայտարարեց. «Ինձ պլան է տված նոր տնկումներ կատարել: Ես բոլորովին համաձայն չեմ նոր առաջադրած պլանը կատարելու, քանի որ ջրի նեղություն եմ կրում: Մեզ մոտ բանվորական ուժը լրիվ չափով չի օգտագործվում, հացի գրքույկ ստանալու համար շատերը կոլխոզի աշխատանքները թողել են, աշխատում են գործարանում»⁵³: Փաստենք՝ հաջորդ շաբաթներին ջրի հարցը չլուծվեց: Նոյեմբերի 13-ի դրությամբ կոլտնտեսության 15 հա նորատունկ այգուց ջրվում էր 2 հա-ն, իսկ 120 հա հացահատիկի ցանքից՝ 40 հա-ն⁵⁴: Փաստորեն, ջրի բացակայության հետևանքով նորատունկ այգիները չորանում էին:

Մարգարիտ Տոնոյանին այս անգամ ևս վիճակված չէր երկար աշխատելու երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահի պաշտոնում: 1944 թ. դեկտեմբերի 12-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն նրան ազատեց աշխատանքից՝ փոխարենը նշանակելով

⁵³ Նույն տեղում, գ. 152, թ. 19:

⁵⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 4, թ. 42:

կարմիր բանակից վերադարձած Մանուկ Մարգարյանին⁵⁵: 1945 թ. հունվարին շրջանի սկզբնական կուսակցական կազմակերպություններում տեղի ունեցած հաշվետու և հաշվետու-ընտրական ժողովներից հետո շրջկոմի բյուրոն հաստատեց Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության հունվարի 30-ի որոշումը՝ Սմբատ Յովհաննիսյանին՝ կազմակերպության քարտուղար, իսկ Լևոն Անտոնյանին՝ քարտուղարի տեղակալ ընտրելու մասին⁵⁶: Ծրջկոմի բյուրոյի 1945 թ. փետրվարի 16-ի նիստում հաստատվեց Երրորդ գյուղի սկզբին կից գործող ագիտկուլեկտիվի կազմը՝ Արշալույս Խաչատրյան (ղեկավար), Մկրտիչ Պողոսյան, Արարատ Գալստյան, Երվանդ Յովհաննիսյան, Դերենիկ Յայրապետյան, Յերիքնազ Վարդանյան, Սմբատ Յովհաննիսյան, Մանուկ Մարգարյան, Գասպար Մելքոնյան (անդամներ)⁵⁷:

Յիմնադրման դժվարությունները, այնուհետև սկսված Յայրենական պատերազմը Բերիայի շրջանի ղեկավարությանը հնարավորություն չընձեռեց զբաղվելու նորաստեղծ գյուղերի սանիտարական, կենցաղային, մշակութային խնդիրներով: Միայն 1945 թ. շրջանում սկսեցին լրջորեն զբաղվել այս հարցերով: Երրորդ գյուղի բնակչության համար առաջնային խնդիր էր էլեկտրիֆիկացումը: Դեռևս 1944 թ. օգոստոսի 24-ին գյուղի կուսակցական կազմակերպությունը գյուղխորհրդի կազմկոմիտեին և կոլտնտեսության վարչությանը հանձնարարել էր քայլեր ձեռնարկել լուծելու գյուղի լուսավորության հարցը: Իսկ կուսկազմակերպության 1945 թ. փետրվարի 8-ի նիստում որոշվեց այդ տարվա ընթացքում գյուղում էլեկտրակա-նություն անցկացնել՝ կոլվարչությանն առաջարկելով այդ նպատակով միջոցներ տրամադրել: Առաջարկվում էր նաև ակումբ-գրասենյակ և աղբյուր կառուցել⁵⁸: Ծրջխորհրդի գործկոմի կողմից 1945 թ. փետրվարի 13-ին հաստատված պլանի համաձայն՝ գյուղացիներ-

⁵⁵ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 154, թ. 230:

⁵⁶ Նույն տեղում, գ. 170, թ. 1-4, 15, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 5, թ. 2:

⁵⁷ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 170, թ. 19-20:

⁵⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 4, թ. 25 շրջ.-26, գ. 5, թ. 4:

րի սանիտարակենցաղային պայմանները բարելավելուն ուղղված աշխատանքներ էին կատարվելու: Նախատեսվում էր նաև կառուցել ծարտարապետական ձևավորմամբ աղբյուր-հուշարձան, տրանսֆորմատորի կետ և գյուղն էլեկտրիֆիկացնել⁵⁹: Արդեն 1946 թ. էլեկտրականությունը գյուղ մտավ:

Խորհրդային Միության և նրա դաշնակիցների օգտին ընթացող պատերազմում Գերմանիան ջախջախիչ պարտություն կրեց, իսկ մայրաքաղաք Բեռլինի գրավումից հետո անձնատուր եղավ: 1945 թ. մայիսի 9-ին ի լուր բոլորի հայտարարվեց Գերմանիայի ջախջախման և խորհրդային ժողովուրդների Հայրենական մեծ պատերազմի ավարտի մասին: Գերմանիայի դաշնակից Ճապոնիայի դեմ ռազմական գործողությունները շարունակվեցին մինչև 1945 թ. սեպտեմբերը: Սեպտեմբերի 2-ին անձնատուր եղավ նաև Ճապոնիան: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմն ավարտվեց ԽՍՀՄ-ի և հակաֆաշիստական խմբավորման մյուս պետությունների (ԱՄՆ, Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Չինաստան և այլն) հաղթանակով:

Հայ ժողովուրդը մարդկային ու նյութական զգալի կորուստներ կրեց և էական ներդրում ունեցավ Գերմանիայի ջախջախման գործում: Հայրենական պատերազմին մասնակցել է շուրջ 500 000 հայ, որից 300 000-ը՝ Խորհրդային Հայաստանից, իսկ շուրջ 200 000-ը՝ միութենական մյուս հանրապետություններից: Պատերազմում զոհվել է շուրջ 200 000 հայ, իսկ տասնյակ հազարավորները՝ դարձել հաշմանդամ: Հայրենական պատերազմի հայ մասնակիցների զգալի մասը մարտնչել է հայկական ազգային 6 դիվիզիաների (76-րդ, 89-րդ, 261-րդ, 390-րդ, 408-րդ և 409-րդ) կազմում: Ռազմադաշտում ցուցաբերած քաջագործությունների, անձնվիրության համար ԽՍՀՄ հերոսի կոչման է արժանացել 101 հայ, 4 հայրորդի էլ այդ կոչմանն արժանացել է խորհրդա-ֆիննական պատերազմի ընթացքում⁶⁰:

⁵⁹ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 22, թ. 35-36:

⁶⁰ Հայրությունյան Կ. Ա., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945 թթ.), Երևան, 2002, էջ 126:

Հայրենական պատերազմում ԽՍՀՄ ժողովուրդների տարած հաղթանակում կարևոր ներդրում ունեցան թիկունքի աշխատողները: Բերիայի շրջանի «Նոր Կյանք» պաշտոնաթերթը մանրամասն լուսաբանում էր ինչպես շրջանի մյուս բնակավայրերում, այնպես էլ Երրորդ գյուղում եղած աշխատանքային հաջողությունները՝ հաճախակի ներկայացնելով գյուղատնտեսության և անասնապահության մեջ աչքի ընկնող աշխատավորներին: Ի մի բերելով առկա տվյալները՝ հիշատակենք Հայրենական պատերազմի տարիներին Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության դաշտային աշխատանքներում զգալի ներդրում ունեցած որոշ կոլտնտեսականների անունները՝ Երվանդ Յովհաննիսյան, Ջերիքնազ Վարդանյան (Ենոքյան), Պետրոս Պետրոսյան, Թորգոմ Մելիքսեթյան, Ջաբել Սարգսյան, Անուշ Գրիգորյան, Հասմիկ Ոսկանյան, Ջարո Յովհաննիսյան, Յեղնար Թադևոսյան, Անդրանիկ Մելիքսեթյան, Օվսաննա Սարգսյան, Արարատ Մարտիրոսյան, Արարատ Յովհաննիսյան, Սուրեն Մարգարյան, Առաքել Պողոսյան և շատ ուրիշներ⁶¹: Նշանակալի է նաև 1943 թ. աշնանից գյուղի կոլտնտեսության նախագահ հանդիսացող Մկրտիչ Պողոսյանի ներդրումը: Այստեղ միանշանակ փաստենք, որ, ինչպես պատերազմի տարիներին, այնպես էլ հետպատերազմյան շրջանում, դաշտային աշխատանքներում առանձնապես աչքի էր ընկնում Երվանդ Յովհաննիսյանի ղեկավարած բրիգադը, իսկ օղակներից՝ Ջերիքնազ Վարդանյանի ղեկավարած օղակը: Գյուղին առնչվող փաստաթղթերում և շրջանային թերթում տպված հոդվածներում տարբեր առիթներով նշվում է այս մասին:

Հայրենական Մեծ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո՝ 1945 թ. մայիսի 23-ին, Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը պատերազմի ընթացքում «գյուղատնտեսական աշխատանքների բնագավառում լավագույն գործունեություն ցուցաբերելու համար» գովասանագրերով պարգևատրեց շրջանի 45 աշխատավորների: Դրանցից 3-ը ներկայացնում էին Երրորդ գյուղը՝ կոլտնտեսության վարչության նախագահ

⁶¹ «Նոր Կյանք», 1943 թ., N 15, 22, 36, 1944 թ., N 25:

Մկրտիչ Պողոսյան, բրիգադավար Երվանդ Հովհաննիսյան, օդակավարուհի Հերիքնազ Վարդանյան⁶²:

Պատերազմի ավարտից հետո Կարմիր բանակի մյուս զինծառայողների թվում 1945-1946 թթ. զորացրվեցին և հայրենի բնակավայր վերադարձան նաև Երրորդ գյուղից ռազմադաշտ մեկնածները՝ ծեռնամուխ լինելով հայրենի գյուղի կայացմանն ու շենացմանը:

⁶² ՀԱԱ, Ե-ՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 24, թ. 3 և շրջ.:

ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Թեպետ Հայկական ԽՍՀ-ի տարածքը ռազմական գործողությունների թատերաբեմ չդարձավ, այնուհանդերձ Հայրենական պատերազմում հանրապետությունն էական կորուստներ ունեցավ: Պատերազմի ավարտին ծանր վիճակում էր խորհրդային Հայաստանի տնտեսությունը: Առանձնապես վատթար դրության մեջ էր գյուղատնտեսությունը: Ուստի օրինաչափ է, որ հետպատերազմյան տարիներին առաջնային խնդիրը պատերազմի հանցրած վերքերը բուժելն ու տնտեսության վերականգնումն էր:

Ինչպես տեսանք, Երրորդ գյուղի բնակիչները ևս դժվարագույն պայմաններում անցկացրին պատերազմական տարիները: Պատերազմի ավարտից հետո ռազմադաշտից հայրենի եզերքները վերադարձած գյուղացիները խաղաղ շինարարական աշխատանքի լծվեցին՝ իրենց փոքր ներդրումն ունենալով հետպատերազմյան Հայաստանի տնտեսության վերականգնման գործում: Գյուղի տնտեսությունը ծանր վիճակից դուրս բերելու աշխատանքում կոլտնտեսականներին օժանդակելուն միտված ակտիվ գործունեություն էր իրականացնում կոլտնտեսության սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունը: Հայտնի իրողություն է, որ խորհրդային իրականության բոլոր ասպարեզներում առանցքային դերակատարություն ունեին կուսակցական մարմինները: Կոմունիստական ամբողջատիրական համակարգում կարևոր օղակ էր սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունը:

1944 թ. վերջին Երրորդ գյուղի կոլտնտեսությունը ֆինանսական տեսակետից զգալիորեն ամրապնդվել էր: 1945 թ. փետրվարին ունեցած միջոցների հաշվին կոլտնտեսությունն անասունների համար խտացրած կեր ձեռք բերեց, շուրջ մեկ տոննա հացահատիկի չափով օժանդակություն ցուցաբերեց կարմիրբանակայինների ընտանիքներին, գյուղի դպրոցի ուսուցիչներին և այլն: Կոլտնտեսա-

հակ՝ Բաղիշ Թորոսյանը, գիշերային պահակ՝ Շահբազ Դավթյանը, սալապան՝ Խաչատուր Յովհաննիսյանը, կալի գիշերային պահակ՝ Յրանտ Յարությունյանը: Երրորդ բրիգադում կալվոր հաստատվեց Եղիշ Մելքոնյանը, դաշտի ցերեկային պահակ՝ Գառնիկ Յովհաննիսյանը, գիշերային պահակ՝ Լիպարիտ Մխիթարյանը, սալապան՝ Յովհաննես Մելքոնյանը, կալի գիշերային պահակ՝ Վոլոդյա Զաքարյանը: Չորրորդ բրիգադում կալվոր հաստատվեց Թորգոմ Յարությունյանը, դաշտի գիշերային պահակ՝ Սեդրակ Սարգսյանը, սալապան՝ Գարսևան Յարությունյանը, իսկ դաշտի ցերեկային պահակի և կալի գիշերային պահակի նշանակումը հետաձգվեց: Ցորենը կալից պահեստ տեղափոխելու համար հսկիչ նշանակվեց Մանուկ Մարգարյանը, կալի հրշեջ՝ Մեխակ Յովհաննիսյանը⁶⁶:

Կոլտնտեսության եկամուտների հիմնական մասը գոյանում էր հացահատիկի բերքից: Անասնապահությունից ստացվող եկամուտն առավել քիչ էր: Սա պայմանավորված էր ինչպես անասնազվաքանակի սակավությամբ (1945 թ. հունվարի դրությամբ կոլտնտեսությունն ուներ 114 խոշոր եղջերավոր անասուն, 256 ոչխար, 51 այծ), այնպես էլ ցածր կաթնատվությամբ ու մթերատվությամբ: Դժվարություն էր հարուցում նաև անասունների՝ Ապարանի շրջանում գտնվելու իրողությունը: Իսկ խաղողի և պտղատու այգիները դեռևս նշանակալի բերք չէին տալիս:

Գյուղի կայացմանը, կոլտնտեսային աշխատանքների հաջող կազմակերպմանը խոչընդոտում էր նաև շուրջ երկու տասնյակ ընտանիքների գյուղից փաստացի բացակայելը: Վերջիններն օգտվում էին վերաբնակված տնտեսություններին տրամադրվող բոլոր տեսակի արտոնություններից, սակայն ապրում էին իրենց նախկին բնակավայրերում, ժամանակ առ ժամանակ՝ գնում-գալիս: Երրորդ գյուղի սկզբնական կուսկազմակերպության 1945 թ. հոկտեմբերի 24-ի նիստում կոլտնտեսության վարչությանը հանձնարարվեց վերջնականապես լուծել նման ընտանիքների խնդիրը, ինչը և իրականացվեց: Արդեն 1946 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի կոլտնտեսությունում

⁶⁶ Նույն տեղում, թ. 10 շրջ.-12:

հաշվվող ընտանիքների թիվը պակասել էր 18-ով և կազմում էր 182 ընտանիք⁶⁷: Մյուս կարևոր խնդիրն այն էր, որ զգալի թվով գյուղացիներ իրենց անասուններին սար չէին ուղարկում, այլ պահում էին գյուղում: Տերերի անփութության պատճառով անասունները փչացնում էին նորատունկ այգիները՝ զգալի վնաս հասցնելով կոլտնտեսությանը: Այս խնդիրը բազում անգամներ քննարկվել է ինչպես գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի ու գործկոմի, այնպես էլ կոլտնտեսային սկզբնական կուսկազմակերպության նիստերում, սակայն դրական արդյունք չի եղել⁶⁸:

1937 թ. դեկտեմբերի 12-ին տեղի էին ունեցել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առաջին ընտրությունները: Հայրենական պատերազմի տարիներին ԽՍՀՄ-ում ընտրություններ չանցկացվեցին: Պատերազմի ավարտից հետո՝ 1945 թ. հոկտեմբերի 9-ին, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հրաման արձակեց 1946 թ. փետրվարի 10-ին խորհրդային Միության ողջ տարածքում երկրորդ գումարման ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրություններ անցկացնելու մասին (միութենական և ինքնավար հանրապետությունների երկրորդ գումարման Գերագույն խորհուրդների ընտրությունները տեղի ունեցան միայն 1947 թ. փետրվարին): Ողջ Միության տարածքում սկսեցին ակտիվորեն պատրաստվել առաջիկա ընտրություններին:

Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության սկզբի 1945 թ. նոյեմբերի 17-ի նիստում քննարկվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների նախապատրաստման և այդ կապակցությամբ գյուղում կազմակերպվող ագիտացիոն-մասսայական աշխատանքների հարցը: Որոշվեց գյուղը բաժանել 9 թաղամասերի և այդ թաղամասերում ագիտատորներ նշանակել: Առաջին թաղամասում ագիտատոր նշանակվեց Արարատ Գալստյանը, երկրորդում՝ Ջախարիկ Արսենյանը, երրորդում՝ Լիպարիտ Մխիթարյանը, չորրորդում՝ Գուրգեն Հովհաննիսյանը, հինգերորդում՝ Մեխակ Հովհաննիսյանը, վեցերորդում՝ Հրանտ Հարությունյանը, յոթերորդում՝ Վոլոդյա Ջաքարյանը, ութերորդում՝

⁶⁷ Նույն տեղում, թ. 17, 22-24, ֆ. 123, ց. 6, գ. 5224, թ. 1-7 շրջ.:

⁶⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 5, թ. 6, 23, գ. 11, թ. 7 և շրջ.:

Արտաշես Վարդանյանը, իններորդում՝ Արշալույս Խաչատրյանը: Ազիտատորները պետք է 5 օրը մեկ անգամ հանձնարարված թաղամասերում պարապմունքներ անցկացնեին⁶⁹:

ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոյի 1945 թ. դեկտեմբերի 11-ի նիստում հաստատվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների Բերիայի շրջանի տեղամասային հանձնաժողովների կազմերը: Երրորդ գյուղն ընդգրկող թիվ 140/10 տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի կազմը հետևյալն էր. Սկրտիչ Պողոսյան (նախագահ), Արշալույս Խաչատրյան (տեղակալ), Գառնիկ Հովհաննիսյան (քարտուղար), Հրանտ Հարությունյան, Արևիկ Գևորգյան, Ռուբեն Ասլանյան, Արարատ Գալստյան, Երվանդ Հովհաննիսյան, Սմբատ Հովհաննիսյան (անդամներ)⁷⁰: 1946 թ. փետրվարի 10-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրություններում ընտրվեց 1339 պատգամավոր, որից 682-ը՝ Միությունների խորհրդում, իսկ 657-ը՝ Ազգությունների խորհրդում:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հենց առաջին նստաշրջանում (1946 թ. մարտ) հաստատվեց կառավարության կողմից ընդունված ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946-1950 թթ. հնգամյա (թվով՝ չորրորդ) պլանը: Հնգամյակի խնդիր հայտարարվեց պատերազմի պատճառով տուժած շրջանների վերականգնումը, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության նախապատերազմյան մակարդակին հասնելն ու նույնիսկ գերազանցելը: Հնգամյակի կենտրոնական հարցը ծանր արդյունաբերության և երկաթուղային տրանսպորտի վերականգնումն ու հետագա զարգացումն էր: Կարևորվում էր նաև գյուղատնտեսության զարգացումը:

1946 թ. հուլիսին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց հանրապետության ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ու զարգացման 1946-1950 թթ. հնգամյա պլանը: Դրանով սահմանվում էր առաջիկա հինգ տարիների ընթացքում հանրապետության տնտեսության ու մշակույթի զարգացման հիմնական խնդիրները: Այն

⁶⁹ Նույն տեղում, գ. 5, թ. 24 և շրջ.:

⁷⁰ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 170, թ. 252, գ. 171, թ. 236:

ամբողջովին բխում էր ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության զարգացման չորրորդ հնգամյա պլանից⁷¹: Առաջ անցնելով՝ փաստենք, որ հնգամյա պլանով նախատեսված առաջընթացը տեղի չունեցավ: Թերություններն առանձնապես ակնառու էին գյուղատնտեսության բնագավառում: Չնայած ձեռնարկված քայլերին՝ գյուղատնտեսությունը շարունակեց հետ մնալ: Չորրորդ հնգամյակի մասին հեղինակած գրքում խորհրդահայ պատմաբանը ստիպված էր ականա փաստել «երկրի զարգացման ընդհանուր տեմպերից» «գյուղատնտեսության շարունակվող հետ մնալու» մասին⁷²: Ասվածը վերաբերվում էր ինչպես ողջ հանրապետությանը, այնպես էլ՝ Երրորդ գյուղին:

1946 թ. փոփոխություններ տեղի ունեցան գյուղի ղեկավար գործիչների կազմում: Յունվարի 8-ին ՅԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն Մանուկ Մարգարյանի փոխարեն Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ հաստատեց Սմբատ Յովհաննիսյանին: Մինչ այդ նշանակումը վերջինս կոլտնտեսության պահեստապետն էր: Յունվարի 26-ին գյուղի ակումբի վարիչ նշանակվեց կոլտնտեսության վարչության նախկին նախագահ Գուրգեն Սարգսյանը՝ փոխարինելով Արարատ Գալստյանին⁷³: Չորս ամիս անց՝ մայիսի 28-ին, կուսշրջկոմի բյուրոն որոշեց Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի նախագահի պաշտոնից ազատել Սմբատ Յովհաննիսյանին՝ նրա փոխարեն նշանակելով Գասպար Մելքոնյանին: Նման որոշում ընդունեց նաև Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը: Այս որոշումները կայացվում էին առանց հաշվի առնելու գյուղի ղեկավարության ու գյուղացիների կարծիքը: 1946 թ. հունիսի 14-ին գյուղի կոմունիստների մասնակցությամբ կայացած Երրորդ գյուղի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նիստում շրջխորհրդի գործկոմի քարտուղար Արմենակ Յամբարձումյանը ներկայացրեց շրջանի ղեկավար մարմինների կայացրած որոշումը: Կոլտնտեսության վարչության նախագահ Սկրտիչ Պողոսյանն

⁷¹ Խարմանդարյան Ս. Վ., Սովետական Հայաստանը չորրորդ հնգամյակի տարիներին (1946–1950), Երևան, 1960, էջ 38–41:

⁷² Նույն տեղում, էջ 165:

⁷³ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 182, թ. 7, 41:

իր անհամաձայնությունը հայտնեց որոշման կապակցությամբ: Նա փաստեց, որ կարճատև աշխատանքի ընթացքում Ս. Յովհաննիսյանը «չի ունեցել ոչ մի թերություն»՝ առաջարկելով նրան աշխատելու հնարավորություն տալ: Այնուամենայնիվ, խորհրդային ժամանակներում տարածված պրակտիկայի համաձայն՝ նիստը միաձայն (այդ թվում՝ Սմբատ Յովհաննիսյանն ու Սկրտիչ Պողոսյանը) որոշեց. «Համաձայն շրջագործկոմի և ռալկոմի որոշման՝ ազատել ընկ. Ս. Յովհաննիսյանին գյուղատնտեսի նախագահության պարտականությունից և նրա տեղը աշխատանքի նշանակել ընկ. Գ. Մելքոնյանին՝ աշխատելու համար»⁷⁴: Գասպար Մելքոնյանը ծնվել էր 1912 թ., ուներ յոթամյա կրթություն, 1944 թ. ՀամԿ(բ)Կ անդամ էր:

Պատերազմական ծանր պայմաններում Երրորդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ դարձած և իր աշխատանքի շնորհիվ գյուղացիների կենսապայմանները զգալիորեն բարելաված Սկրտիչ Պողոսյանը հետպատերազմյան ամիսներին, թերևս, աշխատանքում լճացել էր: Բացի այդ՝ ռազմաճակատից վերադարձած գյուղի կոմունիստները չէին հանդուրժում նրա ղեկավարման մեթոդները և մասնավորապես առանց իրենց հաշվի առնելու և կուսկազմակերպության որոշումներին ենթարկվելու կոլտնտեսությունը ղեկավարելը: 1946 թ. ընթացքում գյուղի կոմունիստները նրան առավել հաճախ էին քննադատում, մեղադրում սրտացավ չաշխատելու մեջ: Փաստենք, որ նույնիսկ Ս. Պողոսյանի ամենաթունդ քննադատներ Մանուկ Մարգարյանն ու Արարատ Գալստյանը խոստովանում էին կոլվարչության նախագահ հանդիսանալու առաջին շրջանում նրա լավ աշխատանքի և գյուղացիների շրջանում վայելած հեղինակության մասին: Նման իրավիճակում մտադրվելով հեռանալ Երրորդ գյուղից՝ հիվանդության պատրվակով Ս. Պողոսյանը չէր փորձում կտրուկ միջոցների դիմել և կարգապահություն մտցնել կոլտնտեսության աշխատանքներում: Նա «ոչ ոքի խաթրին չէր կաչում»՝ ձգտելով պատվով թողնել պաշտոնը⁷⁵:

⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 183, թ. 143–144, ԵԲՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 1, թ. 18 շրջ.–18ա:

⁷⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 5, թ. 1 և շրջ., գ. 6, թ. 14–15, 19–21 շրջ.:

Այս հարցերը մանրամասն քննարկվեցին գյուղի կուսկազմակերպության 1946 թ. օգոստոսի 24-ի նիստում: Կոլվարչության նախագահ Մկրտիչ Պողոսյանին, սկզբարտուղար Ռուբեն Ասլանյանին, գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Գասպար Մելքոնյանին հանձնարարվեց «բոլոր հնարավոր միջոցներով աշխատանքի կարգապահությունը բարձրացնել»: Կոլտնտեսային աշխատանքները լավ կազմակերպելու համար մինչև աշնանացանի վերջը բրիգադներին կուսակցականներ կցվեցին: Առաջին բրիգադին կցվեց Գուրգեն Սարգսյանը, երկրորդին՝ Գասպար Մելքոնյանը, երրորդին՝ Մկրտիչ Պողոսյանը, չորրորդին՝ Սմբատ Հովհաննիսյանը⁷⁶: Սակայն սա միայն հարցի ժամանակավոր լուծում էր:

Չնայած կոլվարչության աշխատանքում առկա թերի կողմերին՝ կոլտնտեսության միջոցների հաշվին կառուցվեց և 1946 թ. աշնանը շահագործման հանձնվեց երկու ծորակներով աղբյուր, գյուղամիջյան երկու կամուրջ, զգալի աշխատանք կատարվեց նաև գյուղի ծանապարհների բարեկարգման ուղղությամբ⁷⁷:

Երրորդ գյուղի արտադրական (կոլտնտեսային) սկզբնական կուսակցական կազմակերպության նիստերի ընթացքում տարբեր կուսակցականների կողմից առաջարկվում էր գյուղում տարածքային սկզբնական կուսակցական կազմակերպություն կազմակերպել: Դա պատճառաբանվում էր նրանով, որ արտադրական կուսկազմակերպության նիստերում կոլտնտեսության հետ կապ չունեցող կուսակցականները միայն խոսելով ու քննադատելով էին զբաղվում՝ իրական օգնություն, օժանդակություն չցուցաբերելով կոլտնտեսային աշխատանքներին: Ստանալով ՀԿ(Բ) Բերիայի շրջկոմի համաձայնությունը՝ 1946 թ. դեկտեմբերի 14-ին 7 անդամի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Երրորդ գյուղի տարածքային սկզբնական կուսակցական կազմակերպության անդրանիկ նիստը: Կուսկազմակերպության քարտուղար ընտրվեց Արարատ Գալստյանը, քարտուղարի տեղա-

⁷⁶ Նույն տեղում, թ. 19-23:

⁷⁷ «Նոր Կյանք», 1946 թ., N 40:

կալ՝ Սմբատ Յովհաննիսյանը⁷⁸: Տարածքային կուսկազմակերպությունը միավորում էր գյուղխորհրդում, դպրոցում, մանկապարտեզում, ակումբում, բուժկետում աշխատող կոմունիստներին: 1947-1949 թթ. գյուղի տարածքային սկզբարտուղարներ եղան Եղիշե Գրիգորյանը, Իսահակ Սկրտչյանը, Գառնիկ Յովհաննիսյանը⁷⁹: Այնուհետև կուսկազմակերպությունը լուծարվեց, իսկ կոմունիստները կցվեցին արտադրական (կոլտնտեսային) սկզբին:

1946 թ. դեկտեմբերի 15-ին գումարված Երրորդ գյուղի արտադրական կուսկազմակերպության հաշվետու-ընտրական նիստում անբավարար գնահատվեց 1946 թ. հունվար-դեկտեմբեր ամիսներին կազմակերպության կատարած աշխատանքը (քարտուղարներ՝ Արշալույս Խաչատրյան, այնուհետև՝ Ռուբեն Ասլանյան): Փակ գաղտնի քվեարկությամբ կուսկազմակերպության քարտուղար ընտրվեց Մանուկ Մարգարյանը, տեղակալ՝ Լևոն Անտոնյանը: Սկզբնորեն քարտուղարին հանձնարարվեց վերացնել կազմակերպության աշխատանքում եղած բացերը⁸⁰: ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոյի 1946 թ. դեկտեմբերի 31-ի նիստում հաստատվեցին Երրորդ գյուղի տարածքային և արտադրական սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների նորընտիր քարտուղարները⁸¹:

Հետպատերազմյան առաջին տարիներին ևս չափազանց ծանր էր Երրորդ գյուղի բնակիչների սոցիալական դրությունը: Օրինակ՝ հաճախակի էին կոլտնտեսության դաշտերից հասկեր գողանալու դեպքերը, որոնց մասնակցում էին նաև երեխաները: Զգալի թվով դպրոցահասակ երեխաներ «տկլոր ու բորիկ» էին, քանի որ նրանց ծնողները մինչև իսկ հագուստ գնելու հնարավորություն չունեին: Ինչպես պատերազմի տարիներին, այնպես էլ հետպատերազմյան առաջին շրջանում գյուղի դպրոցի համար բնորոշ դարձած աշակերտների ցածր հաճախելիության հիմնական պատճառը սոցիալական

⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 6, թ. 32 և շրջ.:

⁷⁹ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 6ա, գ. 159, թ. 9-12, գ. 7, գ. 19, թ. 5-11:

⁸⁰ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 7, թ. 1-7 շրջ.:

⁸¹ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 1, գ. 183ա, թ. 337, 339:

դժվարություններն էին, ինչը ծնողներին ստիպում էր ավել աշխօր վաստակելու նպատակով կոլտնտեսային աշխատանքներին մասնակից դարձնել նաև երեխաներին⁸²:

Գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Սկրտիչ Պողոսյանի կողմից 1946 թ. աշնանը կոլտնտեսային աշխատանքներն աչքաթող անելն էլ ավելի վատթար պայմանների առջև կանգնեցրեց գյուղացիներին: Սա կոլտնտեսականների զգալի մասի դժգոհությունն առաջացրեց: 1947 թ. փետրվարի սկզբին տեղի ունեցած կոլտնտեսության ընդհանուր ժողովում խիստ քննադատվեց կոլտնտեսության վարչության և հատկապես Սկրտիչ Պողոսյանի աշխատանքը: Վերջում վարչության նոր նախագահ ընտրվեց 1942-1943 թթ. այդ պաշտոնը զբաղեցրած Գուրգեն Սարգսյանը⁸³: Փետրվարի 17-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն հաստատեց այդ ընտրությունը, ինչպես նաև հաստատեց գյուղի կոլտնտեսության ղեկավար կազմը: Կոլտնտեսության հաշվապահ հաստատվեց Վոլոդյա Զաքարյանը, պահեստապետ՝ Լևոն Անտոնյանը, ֆերմայի վարիչ՝ Խաչատուր Վարդանյանը, վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ՝ Արարատ Գալստյանը: Կոլտնտեսության I-IV բրիգադների բրիգադավարներ հաստատվեցին համապատասխանաբար՝ Թորգոմ Մելիքսեթյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը, Մանուկ Սարգսյանը, Թորգոմ Հարությունյանը⁸⁴: 1947 թ. հուլիսի 25-ին տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջանային կազմակերպության 5-րդ կոնֆերանսում շրջկոմի առաջին քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանը Սկրտիչ Պողոսյանին աշխատանքից ազատելը պատճառաբանեց «իրեն չարդարացնելու» հանգամանքով⁸⁵: Ի դեպ, 1948 թ. հունիսին Մ. Պողոսյանը նշանակվեց Բերիա ավանի՝ կուսակցության 18-րդ համագումարի անվան կոլտնտեսության վարչության նախագահ:

⁸² Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 6, թ. 16 և շրջ., ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 2, թ. 11, 18 շրջ.:

⁸³ «Նոր Կյանք», 1947 թ., N 8:

⁸⁴ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 191, թ. 44-45:

⁸⁵ Նույն տեղում, գ. 189, թ. 61:

1946-1947 թթ. ձմռանը Երրորդ գյուղի բնակչությունը գրեթե սովահար վիճակում էր: Կոլտնտեսության ղեկավարությունն ընդունելուց մի քանի օր անց՝ փետրվարի 24-ին, Գուրգեն Սարգսյանը, գյուղխորհրդի կազմկոմիտեի նախագահ Գասպար Մելքոնյանը և կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության քարտուղար Մանուկ Սարգսյանը շրջկոմի առաջին քարտուղար Բ. Գալստյանին ուղղված նամակում ներկայացրին գյուղի իրավիճակը՝ խնդրելով շուտափույթ օգնել: Կարծում ենք, նամակն իրական պատկերացում է տալիս գյուղացիների վիճակի մասին, ուստի այն բերում ենք ամբողջությամբ. «N 3-րդ գյուղի աշխատավորության գրեթե 70-80 %-ը այս տարի հունվարի 1-ից ուտելու ոչ մի գրամ հաց չունեն: Նրանք յուրա են գնում բացառապես ժմեխայով, այն էլ ձեռք են բերում չափազանց դժվարությամբ, իսկ նրանց մի մասը գրեթե օրերով քաղցած է մնում: Կոլտնտեսության նախկին ղեկավարությունը ամբողջությամբ ծախսել է բոլոր ֆոնդերը: Այժմ պահեստում ոչ մի գրամ հացահատիկ չունենք, որպեսզի հնարավոր լինի օգնել աշխատող կոլտնտեսականներին (գոմապահներին):

Այս դրությամբ գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքները հաջող կազմակերպել և պլանները կատարել ժամանակին և որակով հնարավոր չէ: Ելնելով դրանից և գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքների կարևորությունից՝ խնդրում ենք ի նկատի ունենալ մեր տնտեսական դրության վատթար վիճակը և միջնորդեք համապատասխան օրգաններին՝ մեզ օգնելու թեկուզ օտրուբով 30-40 տոննայի չափով, իսկ եթե հնարավոր է, շրջանի մյուս կոլխոզներից փոխարինաբար այս տարի բերքահավաքին վերադարձնելու պայմանով մեզ օգնեք 1-2 տոննա հացահատիկով, որպեսզի հնարավոր լինի որոշ չափով օգնել աշխատողներին աշխատելու՝ թեկուզ դաշտային սեղանի կազմակերպման միջոցով:

Հուսով ենք, ընկ. Գալստյան, մեր պահանջի օգտավետությունից ելնելով, կօգնեք մեզ, որպեսզի է՛լ ավելի կազմակերպենք մեր աշխա-

տանքը և բարձրացնենք բերքատվությունը՝ այժմյան վիճակից դուրս գալու համար»⁸⁶:

Երջանի ղեկավարության օգնությամբ ծանրագույն պայմաններում գյուղացիները հաղթահարեցին 1946-1947 թթ. դաժան ձմեռը: Նույնիսկ այդ պայմաններում ձմռանը գյուղում 40 անձի մասնակցությամբ ժամանակավոր մասսայական դպրոց էր գործում, ուր կուլտնտեսականները ծանոթանում էին այգեգործության նրբություններին: Գյուղատնտես Արտաշես Վարդանյանի վկայությամբ՝ մասնակիցներից միայն 17-ն էին որակյալ էտ կատարել սովորել: Բանն այն է, որ այդ տարի կուլտնտեսությունը նորատունկ խաղողի այգիներից առաջին անգամ մասսայական բերք էր սպասում⁸⁷:

1947 թ. գարնանը գյուղի կուլտնտեսությունը կրկին ձեռնամուխ եղավ գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքների նախապատրաստմանը: Արտադրական սկզբնական կուսկազմակերպության մարտի 18-ի և 24-ի նիստերում քննարկվեց գարնանային աշխատանքների նախապատրաստման հարցը: Կուլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի և ագիտկոլեկտիվի նախագահ Մնացական Գևորգյանի ղեկուցումներից հետո գյուղխորհրդի կազմկոմիտեին և կուլտնտեսության վարչությանը հանձնարարվեց «առաջիկա ժողովներում քննել կեղծ եղածների հարցը և ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ»: Կուլտնտեսային աշխատանքներին կուլտնտեսականների մասնակցությունն ակտիվացնելու նպատակով առաջին բրիգադին կցվեց ագիտատոր Վաչիկ Յովհաննիսյանը, երկրորդին՝ Արարատ Գալստյանը, երրորդին՝ Խաչիկ Թորոսյանը, չորրորդին՝ Մեխակ Յովհաննիսյանը, հինգերորդին (Ֆերման)՝ Խաչատուր Վարդանյանը: Ագիտատորները պարտավորվեցին բրիգադներում իլլիչովկաներ հրատարակել⁸⁸:

Գյուղացիները խնամքով ու որակով էին մշակում այգիները: Տարիների չարչարանքների արդյունքում նրանք հմտացել էին խաղողի

⁸⁶ Նույն տեղում, գ. 206, թ. 7:

⁸⁷ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 7, թ. 20, «Նոր Կյանք», 1947 թ., N 15:

⁸⁸ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 7, թ. 23-24 շրջ.:

այգիների մշակության գործում: Կոլտնտեսականներն առանձնահատուկ աշխատանք կատարեցին 1947 թ. գարնանը ցրտահարված այգիները վերականգնելու նպատակով: Հատուկ ոռոգում, լրացուցիչ պարարտացում, սնուցում ու փխրեցում էր կատարվում: Շրջանային թերթում տպագրված մի լրատվությունից տեղեկանում ենք, որ այգիները լավ էին մշակում Թորգոմ Մելիքսեթյանի և Երվանդ Յովհաննիսյանի ղեկավարած բրիգադները: Հատկապես լավ էր աշխատում առաջին բրիգադի բարձր բերքի երիտասարդական օղակը (օղակավար՝ Հայկուշ Արամյան): Այգիների բուժման գործում աչքի էին ընկնում Անուշավան Գասպարյանը, Համբարձում Խաչատրյանը, Արսեն Հայրապետյանը, Կանաչահատման աշխատանքներում՝ Արփիկ Պետրոսյանը, Յողիկ Գրիգորյանը, Քնարիկ Հարությունյանը, Օֆիկ Թորոսյանը⁸⁹: Այգեգործական աշխատանքներն արդյունավետ կատարող կոլտնտեսականները նշվածներով չեն սահմանափակվում:

Հայկուշ Արամյանի ղեկավարած օղակն աչքի էր ընկնում նաև հացահատիկային մշակաբույսերի աճեցման բնագավառում: Յուրաքանչյուր աշխատանքային օրվա վերջում Հ. Արամյանը հետևում էր օղակի անդամների կողմից առաջադրանքների կատարման ընթացքին, նրանց միջև «սոցիալիստական մրցության ճիշտ կազմակերպմանը», ժամանակին և որակով կազմակերպում հողի փխրեցումը, պարարտացումը, օժանդակ սնուցումն ու ջրումը: Այս աշխատանքների շնորհիվ 1947 թ. նրա օղակը ցանքատարածության յուրաքանչյուր հեկտարից նախատեսված պլանից 4 ցենտներ ավելի ցորենի բերք ստացավ: Հ. Արամյանը 1948 թ. փետրվարին մասնակցեց հացահատիկային մշակաբույսերի բարձր բերքի շրջանի առաջավորների խորհրդակցությանը և իր աշխատանքային փորձով կիսվեց մյուս մասնակիցների հետ⁹⁰:

Հիմնադրման օրվանից արդեն 7 տարի էր անցել, սակայն Երրորդ գյուղը հիմնական անուն չունեւ: Չնայած 1941 թ. հունիսի 10-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն, իսկ հունիսի 13-ին Բերիայի

⁸⁹ «Նոր Կյանք», 1947 թ., N 25:

⁹⁰ Նույն տեղում, 1948 թ., N 6:

շրջխորհրդի գործկոմն ընդառաջել էր Երրորդ գյուղի հասարակության ժողովի առաջարկին՝ բնակավայրն անվանակոչելու հայ նշանավոր հեղափոխական գործիչ Սուրեն Սպանդարյանի անունով՝ Սպանդարյան (առաջարկվել էր նաև Չորրորդ գյուղն անվանակոչել Օրջոնիկիձե), սակայն հանրապետության Գերագույն խորհուրդը չէր հաստատել այդ որոշումը⁹¹: 1945 թ. հունիսի 26-ին 220 գյուղացիների մասնակցությամբ տեղի ունեցած Երրորդ գյուղի բնակչության ընդհանուր ժողովը (նախագահ՝ Սկրտիչ Պողոսյան, քարտուղար՝ Յերիքնազ Վարդանյան) կրկին որոշում ընդունեց գյուղն անվանակոչել Սուրեն Սպանդարյանի անվամբ, ինչը հաստատվեց Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի 1945 թ. դեկտեմբերի 3-ի նիստում: Այս որոշումից մեկուկես տարի անց՝ 1947 թ. ապրիլի 10-ին, Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրով բնակավայրն անվանակոչվեց Սպանդարյան⁹²: Գիտնույն հրամանագրով Չորրորդ գյուղը վերանվանվեց Հաղթանակ: 1947 թ. Սպանդարյան գյուղի կոլտնտեսությունը սկսեց կրել Ս. Սպանդարյանի անունը:

Երրորդ և Չորրորդ գյուղերին հիմնական անուններ տալուց հետո շրջանի ղեկավարությունը որոշեց նաև բնակավայրերում ժամանակավոր գործող գյուղխորհուրդների կազմկոմիտեների փոխարեն գյուղխորհուրդների գործադիր կոմիտեներ կազմակերպել: 1947 թ. մայիսի 15-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը դիմեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը՝ «թույլատրելու Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում կազմակերպելու գյուղսովետներ»: Այդ ժամանակ Սպանդարյան գյուղն ուներ 170 տնտեսություն՝ 932 անձով, թերի միջնակարգ դպրոց, ստացիոնար մանկապարտեզ, բուժակային կետ: Գյուղն ուներ 672 հա հողատարածք, որից 156 հա-ն խաղողի և պտղատու այգիներ էին, 62 հա-ն՝ վարելահող⁹³: Գերագույն խորհրդի նախագահության 1947 թ. մայիսի 19-ի հրա-

⁹¹ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 69, թ. 129, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, թ. 80, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 8, թ. 42:

⁹² ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, թ. 76, 79, գ. 35, թ. 41, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 25, թ. 93:

⁹³ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, թ. 71-72:

մանագրով Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում գյուղական խորհուրդներ կազմակերպվեցին⁹⁴:

1947 թ. հունիսի 23-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը հաստատեց Սպանդարյանի կոլտնտեսության ընդհանուր ժողովի 1947 թ. ապրիլի 2-ի որոշումը և փաստացի կոլտնտեսության օգտագործման տակ գտնվող 705,4 հա հողն առհավետ օգտագործելու պետական ակտ տվեց կոլտնտեսությանը: Այդ 705,4 հա տարածությունից 0,45 հեկտարը զբաղեցնում էր միջգյուղական ճանապարհները, 2 հա-ն՝ խճուղին, 2,78 հա-ն՝ ջրանցքը, 1,15 հա-ն՝ գերեզմանոցը, 2 հա-ն՝ բարձրավոլտ հոսանքի ցանցը, 2 հա-ն էլ՝ քարհանքը (ընդամենը՝ 10,38 հա)⁹⁵:

Միութենական մյուս հանրապետությունների օրինակով Խորհրդային Հայաստանում ևս 1947 թ. աշնանը եռանդուն կերպով նախապատրաստվում էին Հոկտեմբերյան հեղափոխության 30-րդ տարեդարձին: Այս իրողությամբ պայմանավորված՝ հանրապետության իշխանությունները քայլեր կատարեցին նաև գյուղերի մշակութային կյանքն ակտիվացնելու նպատակով: Նախատեսվում էր գյուղական մշակութալուսավորական հիմնարկների ստուգատես անցկացնել: Այս տեսակետից տեղերում ուշադրություն էր դարձվում հատկապես գյուղական ակումբների՝ «փառապանծ հոկտեմբերի» 30-ամյակին պատրաստվելու աշխատանքներին: Ակումբներն առաջին հերթին կարևորվում էին իբրև բնակչության շրջանում իշխող կոմունիստական գաղափարների տարածման, «քաղաքական-մասսայական աշխատանք կատարելու» վայր և նոր միայն որպես մշակութային-լուսավորական կենտրոններ:

Բերիայի շրջանի գյուղական ակումբների հիմնական մասը բարվոք էր: Գոհացուցիչ էր նաև Սպանդարյանի ակումբի վիճակը: Այն չափազանց խղճուկ էր. պատերը սվաղած էր, սեղան, նստարաններ չկային: Հարմարություններ չլինելու պատճառով հնարավոր էր ակումբում ինքնագործ խմբակներ կազմակերպել: Գյուղի կոլտնտե-

⁹⁴ Նույն տեղում, թ. 40:

⁹⁵ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 28, թ. 66:

սությունն օգնություն չէր ցուցաբերում ակումբին՝ պատճառաբանելով կոլտնտեսային ակումբ չլինելով: 1947 թ. սեպտեմբերի 4-ի նիստում Սպանդարյանի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեն լրջորեն անդրադարձավ գյուղական ակումբի խնդրին: Որոշվեց կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանի նախագահությամբ մշակութային հիմնարկների ստուգատես անցկացնող հանձնաժողով կազմել: Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում կոլտնտեսության միջոցների հաշվին զգալի աշխատանք կատարվեց ակումբը բարեկարգելու (պատերը սվաղելու, կահավորելու) ուղղությամբ: Այս մասին կազմկոմիտեի հոկտեմբերի 2-ի նիստում զեկուցեց ստուգատես անցկացնող հանձնաժողովի նախագահ Գ. Սարգսյանը: Որոշվեց ակումբին կից բացել թատերական, երգի ու պարի ինքնագործ խմբակներ⁹⁶: Չնայած այդ խմբակները ստեղծվեցին, սակայն բավարար կերպով չէին գործում: Այս իրողությունը բնորոշ էր նաև շրջանի մյուս բնակավայրերին:

Հայկական ԽՍՀ ողջ տարածքում ակտիվորեն պատրաստվում էին 1947 թ. դեկտեմբերի 21-ին կայանալիք աշխատավորների պատգամավորների տեղական խորհուրդների ընտրություններին: Այդ օրն ընտրվելու էին 38 շրջանային, 11 քաղաքային, 711 գյուղական և 24 ավանային պատգամավորների խորհուրդներ⁹⁷: Նման մակարդակի նախորդ ընտրությունները տեղի էին ունեցել 1939 թ. դեկտեմբերի 24-ին:

1947 թ. հոկտեմբերի 25-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը որոշեց շրջանը բաժանել 18 ընտրական տեղամասի: Թիվ 12 ընտրատեղամասն ընդգրկում էր Սպանդարյան գյուղը: Կենտրոնը դպրոցի շենքն էր: Հաստատվեց նաև ընտրատեղամասի հանձնաժողովի կազմը՝ Գառնիկ Հովհաննիսյան (նախագահ), Վիկտորիա Գևորգյան (նախագահի տեղակալ), Արշակ Վարդանյան (քարտուղար), Հաբեյ Մարգարյան, Սաթենիկ Սարգսյան, Համբարձում Խաչատրյան, Սուրեն Եսայան (անդամներ): Շրջխորհրդի գործկոմի նույն օրվա մեկ այլ որոշմամբ հաստատվեց շրջխորհրդի ընտրությունների ընտրական

⁹⁶ Նույն տեղում, ք. 81, ց. 1, գ. 2, թ. 15 շրջ.-18:

⁹⁷ Խարմանդարյան Ս. Վ., նշվ. աշխ., էջ 65:

օկրուզները (թվով 25): Թիվ 20 ընտրական օկրուզն ընդգրկում էր Սպանդարյան գյուղը: Կենտրոնը կոլտնտեսության ակումբն էր: Օկրուզային հանձնաժողովն ուներ հետևյալ կազմը՝ Գուրգեն Սարգսյան (նախագահ), Ծողիկ Վարդանյան (նախագահի տեղակալ), Խահակ Մկրտչյան (քարտուղար), Զրանտ Զարությունյան, Զայկուշ Զովհաննիսյան (անդամներ)⁹⁸:

Տեղական խորհուրդների նախորդ ընտրությունների ժամանակ երրորդ գյուղ-Սպանդարյանը դեռևս կազմակերպված չէր: Զանապետության տարբեր բնակավայրերից այստեղ հաստատված վերաբնակիչները նոր բնակավայրում առաջին անգամ գյուղխորհրդի 9 պատգամավորներ էին ընտրելու: Սպանդարյանի գյուղխորհրդի կազմկոմիտեն 1947 թ. նոյեմբերի 1-ի նիստում հաստատեց գյուղխորհրդի պատգամավորների ընտրությունների 9 օկրուզային ընտրական հանձնաժողովների կազմերը (հոկտեմբերի 24-ին այն արժանացել էր Սպանդարյանի արտադրական կուսկազմակերպության հավանությանը): Գործող կարգի համաձայն՝ հանձնաժողովի անդամներն առաջադրվում էին բնակավայրի կազմակերպությունների, կոլեկտիվների կողմից: Դրանք էին՝ գյուղի արտադրական և տարածքային սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունները, կոլտնտեսականների ընդհանուր ժողովը, կոլտնտեսության ԼԿԵՄ կազմակերպությունը, դպրոցի արհեստակցական կազմակերպությունը: Գյուղի 1-ին ընտրական օկրուզի օկրուզային ընտրական հանձնաժողովի նախագահ հաստատվեց Խորեն Նալբանդյանը, քարտուղար՝ Զերիքնազ Ենոքյանը, անդամ՝ Զամբարծում Բաբայանը, 2-րդ օկրուզի հանձնաժողովի նախագահ՝ Մուխայել Զովհաննիսյանը, քարտուղար՝ Վաչիկ Զովհաննիսյանը, անդամ՝ Ծաղիկ Սիրունյանը, 3-րդ օկրուզի հանձնաժողովի նախագահ՝ Խաչատուր Վարդանյանը, քարտուղար՝ Մեխակ Զովհաննիսյանը, անդամ՝ Վարդ Զովհաննիսյանը, 4-րդ օկրուզի հանձնաժողովի նախագահ՝ Սմբատ Զովհաննիսյանը, քարտուղար՝ Աղունիկ Մարգարյանը, անդամ՝ Զասմիկ Անտոնյանը, 5-րդ օկրուզի հանձնաժողովի նախագահ՝ Լևոն

⁹⁸ «Նոր Կյանք», 1947 թ., N 45-47:

Անտոնյանը, քարտուղար՝ Սառա Ենոքյանը, անդամ՝ Սարգիս Պողոսյանը, 6-րդ օկրուգի հանձնաժողովի նախագահ՝ Յովհաննես Մելքոնյանը, քարտուղար՝ Աղախան Ամիրյանը, անդամ՝ Օֆիկ Թորոսյանը, 7-րդ օկրուգի հանձնաժողովի նախագահ՝ Թորգոմ Մելիքսեթյանը, քարտուղար՝ Նուշիկ Մխիթարյանը, անդամ՝ Վարդան Կնյազյանը, 8-րդ օկրուգի հանձնաժողովի նախագահ՝ Ծախբազ Դավթյանը, քարտուղար՝ Լազար Ավետիսյանը, անդամ՝ Հայկուշ Արամյանը, 9-րդ օկրուգի հանձնաժողովի նախագահ՝ Երվանդ Յովհաննիսյանը, քարտուղար՝ Վաչիկ Արսենյանը, անդամ՝ Առաքել Պողոսյանը⁹⁹:

Համաձայն ստալինյան օրերի «ընտրական ավանդույթի» առաջադրված «կոմունիստների և անկուսակցականների ստալինյան բլոկի» բոլոր թեկանածուները «միաձայն» (99 %-ով) ընտրվում էին, ինչը տեղի ունեցավ նաև Սպանդարյանի պարագայում: Գյուղն ընդգրկող թիվ 20 ընտրական օկրուգից շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց Արմենակ Համբարձումյանը: Վերջինս ծնվել էր Գորիսի Տաթև գյուղում: 1939 թ. աշխատել էր գլավլիտում, իսկ 1945 թ. Բերիայի շրջանի աշխատավորների պատգամավորների շրջանային խորհրդի գործադիր կոմիտեի քարտուղարն էր¹⁰⁰:

Ցավոք, Սպանդարյանի գյուղխորհրդի պատգամավորների առաջին ընտրություններին առնչվող նյութերը և 1948-1949 թթ. նստաշրջանների արձանագրությունները չեն պահպանվել: Ուստի դժվար է միանշանակ ենթադրել, թե ովքեր են եղել Սպանդարյանի գյուղխորհրդի 9 պատգամավորները: 1947 թ. դեկտեմբերի 26-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահի հաստատեց Գասպար Մելքոնյանին: Իսկ 1948 թ. հունվարի սկզբին տեղի ունեցած Սպանդարյանի գյուղխորհրդի առաջին նստաշրջանում վերջինս գործկոմի նախագահ ընտրվեց: Նախագահի տեղակալ ընտրվեց Մանուկ Մարգարյանը, քարտուղար՝ Լազար Ավետիսյանը¹⁰¹: Տրամաբանական է կարծել,

⁹⁹ ՀԱԱ, ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 2, թ. 20-21, ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 7, թ. 70:

¹⁰⁰ «Նոր Կյանք», 1947 թ., N 55, 60:

¹⁰¹ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 193, թ. 158, «Նոր Կյանք», 1948 թ., N 1-2:

որ բացի հիշատակվածներից, գյուղխորհրդի պատգամավոր պետք է ընտրված լիներ՝ նաև կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանը:

1948 թ. գարնանը ևս գյուղացիները ձեռնամուխ եղան գյուղատնտեսական աշխատանքներին նախապատրաստվելուն: Նախորդ տարիների օրինակով՝ կոլտնտեսության (արտադրական) կուսկազմակերպությունը բրիգադներին կոմունիստներ և ագիտատորներ ամրացրեց: Առաջին բրիգադին կցվեց կոմունիստ Գասպար Մելքոնյանը, ագիտատոր Լազար Ավետիսյանը, երկրորդին՝ կոմունիստ Մանուկ Սարգսյանը, ագիտատոր Յերիքնազ Ենոքյանը, երրորդին՝ կոմունիստ Վարդան Կնյազյանը, ագիտատոր Խաչիկ Թորոսյանը, չորրորդին՝ կոմունիստ Գուրգեն Սարգսյանը, ագիտատոր Մուխայել Յովհաննիսյանը, ֆերմային՝ կոմունիստ Խաչատուր Վարդանյանը, ագիտատոր Գուրգեն Սարգսյանը¹⁰²:

Կոլտնտեսությունն ուներ առաջավոր աշխատողներ: Արտադրական կուսկազմակերպության 1948 թ. մարտի 15-ի նիստում լսվեց կոմունիստներ Յերիքնազ Ենոքյանի և Ծախբազ Դավթյանի զեկուցումներն իրենց «ավանգարդային դերի և կատարած աշխատանքների մասին»: Յ. Ենոքյանը ծնվել էր 1926 թ., ուներ թերի միջնակարգ կրթություն, 1946 թ. կոմկուսի անդամ էր: Տարիներ շարունակ նա աչքի էր ընկնում թե՛ իր անհատական աշխատանքով և թե՛ ղեկավարած օղակի աշխատանքների կազմակերպմամբ: Ուստի ամենևին պատահական չէ, որ նա «կոլտնտեսության ամենալավ աշխատողի» համարում ուներ: Կոլտնտեսության արտադրության մեջ լավ էր աշխատում և բարձր ցուցանիշներ արձանագրում նաև Ծախբազ Դավթյանը: Վերջինս ծնվել էր 1908 թ., 1946 թ. կոմկուսի անդամ էր¹⁰³:

1948 թ. ընթացքում դրական տեղաշարժ տեղի ունեցավ գյուղացիների կենցաղում և մշակութային կյանքում: Գյուղխորհրդի նորընտիր գործկոմը 1948 թ. փետրվարի սկզբի դրությամբ զգալի

¹⁰² ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 8, թ. 23 և շրջ., գ. 10, թ. 13 շրջ.—14:

¹⁰³ Նույն տեղում, թ. 19-20 շրջ., ֆ. 401, ց. 1, գ. 182, թ. 5:

աշխատանք էր կատարել գյուղի բարեկարգման և կենցաղային պայմանների բարելավման ուղղությամբ: Մասնավորապես՝ ավելացել էր էլեկտրականության սփռման տարածքը, բարեկարգվել էին գյուղամիջյան ճանապարհներն ու առուները, նախապատրաստական աշխատանքներ էին կատարվել գյուղամիջյան աղբյուր կառուցելու նպատակով¹⁰⁴:

Փաստենք, որ աղբյուր-հուշարձանի կառուցումն անընդհատ ձգձգվում էր: 5 տարի անց՝ 1953 թ., այդ նպատակով Սպանդարյանի գյուղխորհուրդն ինքնահարկի գումարներից 4000 ռուբլի հատկացրեց կոլտնտեսությանը: Կոլտնտեսությունը տարիներ շարունակ հետաձգում էր աղբյուրի շինարարությունը: Չնայած Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհրդի նստաշրջանը 1955 թ. մայիսի 28-ին կոլվարչության նախագահ Մնացական Գևորգյանին հանձնարարեց «անձամբ զբաղվելու գյուղի աղբյուրի կառուցման աշխատանքով», իսկ գյուղի կոմունիստներից Գրիշա Սարգսյանը շրջանային թերթում հանդես եկավ աղբյուր-հուշարձանի կառուցման ձգձգումը քննադատող հոդվածով¹⁰⁵, այնուհանդերձ այն այդպես էլ չկառուցվեց:

Մեխակ Յովհաննիսյանի՝ գյուղի ակումբի վարիչ նշանակվելուց հետո Սպանդարյանում մշակութային կյանքի ակտիվացում տեղի ունեցավ: Եթե նախկինում օրեր շարունակ ակումբը փակ էր լինում և փաստացի անգործության էր մատնված, ապա Մ. Յովհաննիսյանի ակտիվ աշխատանքի շնորհիվ 1948 թ. գարնանից ակումբում զանազան միջոցառումներ՝ զեկույցներ, զրույցներ, գրքերի բարձրաձայն ընթերցանություններ էին կազմակերպվում: Ակումբի աշխատանքներին մասնակցում էին նաև դպրոցի ուսուցիչները: Այս աշխատանքը նկատում էր նաև շրջանի ղեկավարությունը: Հունիսին շրջանային պետական թատրոնը Սպանդարյանում բեմադրեց Զաֆար Զաբարլիի «Սևիլ» պիեսը, գյուղատնտեսական աշխատանքների ընդմիջմանը դաշտում ելույթ ունեցավ շրջանի մշակութալուսավորական բաժնի արևելյան գործիքների նվագախումբը: Իսկ սեպտեմբերին գյուղի

¹⁰⁴ «Նոր Կյանք», 1948 թ., N 5:

¹⁰⁵ ՀԱՍ, ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 23, թ. 7-8, «Նոր Կյանք», 1956 թ., N 4:

ակումբում հայ թատրոնի անցած 2000-ամյա ուղու վերաբերյալ զեկուցումով հանդես եկավ դասախոս Ա. Սարգսյանը: Զեկուցումից հետո գյուղացիների հետ հանդիպեց ու զրուցեց անվանի դերասան Ավետ Ավետիսյանը¹⁰⁶: Նույն 1948 թ. ընթացքում գյուղը ռադիոֆիկացվեց: Մինչ այդ արդեն էլեկտրականություն և հեռախոսագիծ էր անցկացվել: Այդուհանդերձ, խնդրահարույց էր մնում խմելու ջրի հարցը¹⁰⁷:

Գյուղում եղած աղբյուրների սակավությունը գյուղացիների համար լրացուցիչ դժվարություններ էր ստեղծում և դժգոհությունների առիթ դառնում: Իսկ դպրոցն ընդհանրապես զրկված էր ինչպես էլեկտրականությունից, այնպես էլ խմելու ջրից: Աշխատավորների պատգամավորների Բերիայի շրջանային խորհրդի երկրորդ գումարման վեցերորդ նստաշրջանում՝ 1949 թ. մայիսի 12-ին, երբ քննարկվում էր շրջանի 1948 թ. տեղական բյուջեի կատարման արդյունքները և 1949 թ. բյուջեի նախագիծը, Սպանդարյանը ներկայացնող գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ Գասպար Մելքոնյանը և դպրոցի տնօրեն Գառնիկ Յովհաննիսյանը բարձրացրին առաջիկա տարում գյուղի դպրոցը խմելու ջրով ապահովելու, դպրոցի լուսավորության համար գումար հատկացնելու հարցը: Խմելու ջրի բացակայությունը, ըստ նրանց, ուղղակի անդրադառնում էր աշակերտների ուսման որակի վրա: Իրենց ելույթներում շրջկոմի առաջին քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանը և շրջխորհրդի գործկոմի նախագահ Արտաշես Բաբայանն ընդունեցին դպրոցը ջրով և լուսավորությամբ ապահովելու, վերանորոգում կատարելու անհրաժեշտությունը, ուստի նստաշրջանը որոշեց այդ նպատակով հատկացնել 30000 ռ.¹⁰⁸:

Ավելի քան երկու տարի ձգձգվեց դպրոցի ջրամատակարարման խնդիրը: Թեև շրջանի ղեկավարությունը ժամանակին գումար էր փոխանցել ջրմուղին, սակայն վերջինս կիսատ էր թողել սկսած աշխատանքը: Սպանդարյանի տեղական ղեկավարության հետևողա-

¹⁰⁶ Նույն տեղում, 1948 թ., N 14, 25, 36:

¹⁰⁷ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 7, գ. 5, թ. 148, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 10, թ. 54:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 81, թ. 13-21:

կան աշխատանքի շնորհիվ միայն 1951-1952 ուսումնական տարում շահագործվեց դպրոցի ջրագիծը¹⁰⁹:

Հետպատերազմյան գյուղի պատմությունը ներկայացնելիս անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև այստեղ հաստատված հայրենադարձների խնդրին: Բանն այն է, որ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո, ընդառաջելով Հայկական ԽՍՀ ղեկավարության միջնորդությանը և ելնելով միության համար առաջնային դարձող արտաքին քաղաքական խնդիրներից՝ 1945 թ. նոյեմբերի 21-ին ԽՍՀՄ կառավարությունը որոշեց սփյուռքահայերի հայրենադարձություն կազմակերպել դեպի Խորհրդային Հայաստան: 1946 թ. հունիսի վերջին հայրենիք ժամանեց հայրենադարձների առաջին խումբը: 1946-1948 թթ. ընթացքում աշխարհի շուրջ մեկուկես տասնյակ երկրներից հայրենադարձվեց շուրջ 90 հազար հայ: Իր ծավալների պատճառով այն ստացել է «Մեծ հայրենադարձություն»-ը նորոշումը:

Հանրապետության մյուս շրջանների թվում մի քանի հազար հայրենադարձ ընդունելու և տեղավորելու հրահանգ տրվեց նաև Բերիայի շրջանին: Սահմանված պլանի համաձայն՝ շրջանում հաստատվող հայրենադարձների հիմնական մասը տեղավորվելու էր շրջկենտրոն Բերիայում, Սովետաշենում և Նոր Կյանքում: Այդ նպատակով նախատեսվում էր 1947 թ. ընթացքում նշյալ ավաններում կառուցել 300 տուն: Չնայած շրջանի ղեկավարության ջանքերին՝ բնակարանաշինությունը դանդաղում էր, իսկ սահմանված վերջնաժամկետները ժամանակ առ ժամանակ փոխվում էին¹¹⁰: Ծրջանի մյուս բնակավայրերում ևս հայրենադարձների համար բնակարաններ էին կառուցվում: Նման շինարարություն տեղի էր ունենում նաև Երրորդ գյուղում: Գյուղացիների որոշ մասը նախընտրում էր աշխատել շինարարության վրա, քան թե կոլտնտեսությունում: Բացի աշխատավարձից, սա նրանց հնարավորություն էր ընձեռում սեփական

¹⁰⁹ Նույն տեղում, ֆ. 81, ց. 1, գ. 6, թ. 9, ֆ. 10, ց. 1, գ. 82, թ. 23, 28:

¹¹⁰ Նույն տեղում, ֆ. 10, ց. 1, գ. 27, թ. 44 և շրջ., գ. 28, թ. 7:

տների կառուցման համար զարտուղի ծանապարհներով շինանյութ ձեռք բերել¹¹¹:

1947-1948 թթ. մեկ տասնյակից ավելի հայրենադարձների ընտանիքներ հաստատվեցին նաև Երրորդ գյուղ-Սպանդարյանում: Նրանց ծնգրիտ թիվն ու անունները մեզ չհաջողվեց պարզել: Պատճառներից մեկն էլ այն է, որ վերջիններս երկար չեն մնացել այստեղ: Որոշ ժամանակ գյուղում բնակվելուց հետո հայրենադարձները նախընտրել են առավել կայացած, կայուն բնակավայրեր տեղափոխվել: Այսպես՝ 1949 թ. հունվարին Նոյեմբերյանի շրջան տեղափոխվեցին հայրենադարձներ Հազարապետ Գրիգորյանի, Խաչիկ Հակոբյանի, Բարխո Սուրադյանի, Սուրեն Հովսեփյանի, Աղասի Հովսեփյանի, Մանուկ Սուրադյանի, Սուրադ Վարդանյանի, Ամիրխան Ավետիսյանի, Սուրեն Հակոբյանի ընտանիքները՝ Սպանդարյանի յոթամյա դպրոցից հանելով իրենց երեխաներին¹¹²: Խնդիրն այն է, որ Սպանդարյանում գոյություն ունեցող պայմանները նպաստավոր չէր հայրենադարձների համար:

Չնայած շրջանային «Նոր Կյանք» թերթի հետպատերազմյան տարիների համարները լեցուն են Դավայի չորս գյուղերն իբրև «ծաղկող, բարեբեր այգեստաններ» ներկայացնող հրապարակումներով, իրականում նշյալ չորս բնակավայրերը տնտեսապես վատթար վիճակում էին: Ցածր էր գյուղատնտեսական մշակաբույսերի, խաղողի և պտղատու այգիների բերքատվությունը, անասնապահությունից ստացվող եկամուտը: Բանն այն է, որ յուրացվող հողերը վատ որակի էին: Քարքարոտ հողում հաճախ ջարդվում էր գութանի խոփը: Շատ տեղերում հիմնաշրջման խորությունը 50-60 սմ-ի փոխարեն 30-40 սմ էր, որի պատճառով գյուղացիները ստիպված քլունգներով, լոմերով խորացնում էին և միայն դրանից հետո խաղողի որթ տնկում: Այլապես այն չէր աճի: 1948 թ. հոկտեմբերի 2-ին տեղի ունեցած ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջանային կազմակերպության 6-րդ կոնֆերանսում

¹¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 10, թ. 41-42:

¹¹² Երևանի թիվ 108 դպրոցի ընթացիկ արխիվ, աշակերտների 1948-1967 թթ. հրամանագիրք, թ. 3 և շրջ.:

ներկայացրած հաշվետու զեկուցման մեջ այս մասին բարձրաձայնեց շրջկոմի առաջին քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանը¹¹³։ Գյուղերի կոլտնտեսությունները դժվարանում էին մարել բնակարանաշինության համար ժամանակին գյուղատնտեսական բանկից ստացած վարկերի տոկոսները։ Հաշվի առնելով կոլտնտեսությունների անվճարունակությունը՝ ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը 1946 թ. օգոստոսի 17-ին հետաձգել էր նրանց ունեցած վարկերի վճարումը՝ մինչև 1951 թ. ներառյալ մարելու պայմանով։ Սակայն դա էլ չէր օգնել։

Դավիթաշեն, Անաստասավան, Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերի կոլտնտեսությունների տնտեսական վատթար դրության մասին տեղերից դիմումներ էին ուղարկվում նաև ՀԿ(բ)Կ կենտկոմ։ Դիմումները ստուգելուց հետո կենտկոմի բյուրոն 1949 թ. մայիսի 17-ին Բերիայի շրջկոմի բյուրոյին հանձնարարեց միջոցառումներ մշակել նշյալ չորս գյուղերի կոլտնտեսություններն ամրապնդելու համար¹¹⁴։

Հիմք ընդունելով ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի որոշումը՝ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1949 թ. մայիսի 25-ի նիստում ընդարձակ որոշում ընդունեց՝ «Միջոցառումներ վերաբնակեցված Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան, Հաղթանակ գյուղերի կոլխոզները տնտեսապես ամրապնդելու մասին»։ Շրջկոմի բյուրոն փաստում էր, որ նախորդ տարիներին նշյալ 4 գյուղերի կոլտնտեսությունները տնկել էին 826 հեկտար խաղողի և պտղատու այգի, յուրացրել 1210 հեկտար անմշակ հողամաս։ Տրակտորներ չլինելու պատճառով այգիների մշակության ամբողջ աշխատանքը ձեռքով էր կատարվել։ Ոռոգման ջրի պակասի ու հատկապես այգիների մշակության միջոցառումները լիարժեք չկատարելու հետևանքով այգիների բերքատվությունը ցածր էր։ Նշվում էր, որ կոլտնտեսությունները լուրջ ուշադրություն չեն դարձնում բանջարաբուստանային մշակաբույսերի աճեցմանը, անբավարար էր անասունների մթերատվությունը։ Թույլ էր զարգացած թռչնաբուծությունն ու մեղվաբուծությունը։ Նման պայմաններում ցածր էր կոլտնտեսությունների եկամուտները, ուս-

¹¹³ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 7, գ. 1, թ. 50-51։

¹¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 29, գ. 43, թ. 100։

տի այգեգործության համար ստացված վարկերը վերադարձնելու հնարավորություն չունեին:

Ըրջբյուրոն կոլտնտեսությունների վարչություններին և կուսակցական կազմակերպություններին հանձնարարեց քայլեր ձեռնարկել այգիների ու ցանքատարածությունների բերքատվությունը, անասունների մթերատվությունը բարձրացնելու և դրանով իսկ կոլտնտեսությունները տնտեսապես ամրապնդելու համար: Յուրաքանչյուր կոլտնտեսության պարագայում առանձին համալիր հանձնարարականներ տրվեցին: Բյուրոն ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին և Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին միջնորդեց 2-3 տարով հետաձգելու գյուղերի ունեցած վարկերի վերադարձման ժամկետը՝ հետագայում այն 5 տարվա ընթացքում մաս-մաս մարելու պայմանով: Առաջարկվում էր գյուղատնտեսական աշխատանքները հաջող կազմակերպելու համար կոլտնտեսություններից յուրաքանչյուրին 1949 թ. տրամադրել 100000 ռուբլի վարկ, 1 ավտոմեքենա, 15-ական տոննա ազոտական պարարտանյութ և այլն¹¹⁵:

Կայացված որոշման մասին Բերիայի շրջանի ղեկավարները (կուսշրջկոմի քարտուղար Բ. Գալստյանը և շրջխորհրդի գործկոմի նախագահ Ա. Բաբայանը) հատուկ գրությամբ տեղեկացրին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանին և Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ Սահակ Կարապետյանին: Գրության վերջում (ի դեպ՝ շրջկոմի բյուրոյի մայիսի 25-ի որոշման մեջ այս պահանջը չկար) առաջարկվում էր Սպանդարյանի և Հաղթանակի կոլտնտեսությունների աշխատող ձեռքերի պակասը լրացնելու նպատակով հանրապետության այլ շրջաններից 150 տնտեսություն վերաբնակեցնել նշյալ գյուղերում¹¹⁶:

Սպանդարյանի արտադրական սկզբնական կուսակցական կազմակերպության 1949 թ. հունիսի 25-ի նիստում քննարկվեց շրջկոմի բյուրոյի մայիսի 25-ի որոշումը: Այդ մասին զեկուցեց

¹¹⁵ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 7, գ. 68, թ. 200-211: Փաստաթղթի՝ Սպանդարյանի կոլտնտեսությանն առնչվող մանրամասն տվյալները տե՛ս հավելվածում:

¹¹⁶ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 22, գ. 865, թ. 23-26:

անձամբ շրջկոմի առաջին քարտուղար Բ. Գալստյանը, ով մանրամասն բացատրեց կայացված որոշումը և դրա արդյունքում գյուղում իրականացվելիք միջոցառումները: Բանն այն է, որ Սպանդարյանի կոլտնտեսության համեմատաբար բերրի հողերում արդեն այգիներ էին տնկվել, իսկ մնացած հողերում, առանց ազդտական պարտանյութով սնուցման, իրատեսական չէր բարձր բերքատվություն ակնկալելը: Ուռճացված էր ներկայացվում կոլտնտեսության ունեցած այգիների տարածությունը: Կուսկազմակերպությունն ընդունելի համարեց շրջկոմի բյուրոյի որոշման մեջ նշված թերությունները և փաստեց, որ վատ մշակության հետևանքով կոլտնտեսության ունեցած 108 հա խաղողի և 56 հա պտղատու այգուց միայն 25 հա խաղողի և 10 հա պտղատու այգին էր բերք տալիս (այն էլ ոչ բավարար չափով): Լավ չխնամելու և անբավարար կերակրելու պատճառով նախատեսված 900 լիտրի փոխարեն կոլտնտեսության 30–35 կովերը տալիս էին 300–400 լիտր կաթ և այլն: Կուսկազմակերպությունը հանձն առավ կատարելու շրջբյուրոյի որոշման դրույթները՝ պարտավորվելով բարձրացնել բոլոր տեսակի մշակաբույսերի բերքատվությունը: Հանձնարարված միջոցառումների կատարման ամբողջ պատասխանատվությունը դրվեց կուսկազմակերպության և կոլտնտեսության վարչության վրա¹¹⁷:

1949 թ. հուլիսի 13–ին Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ Ս. Կարապետյանին ուղղված հաշվետու զեկույցում ԽՍՀ գյուղատնտեսական բանկի հայկական գրասենյակի կառավարիչ Խ. Զարացյանը փաստում էր, որ, չնայած ձեռնարկված ջանքերին, նախորդ 8 տարիների ընթացքում Դավիթաշենի, Անաստասավանի, Սպանդարյանի և Հաղթանակի կոլտնտեսությունները ցանկալի արդյունք չեն ունեցել, ինչի հետևանքով տնտեսապես թույլ էին մնում: Ծառերն ու խաղողի որթերը չէին կաշում, ցածր էր բերքատվությունը: Այդ հիմնավորմամբ՝ առաջարկվում էր զիջել գյուղբանկին ունեցած նրանց պարտքերը և յուրաքանչյուրին 100000 ռ. երկարաժամկետ նոր վարկ տրամադրել¹¹⁸:

¹¹⁷ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 12, թ. 81–85:

¹¹⁸ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 22, գ. 865, թ. 27–29:

Արձանագրելով, որ խաղողի և պտղատու այգիների, գյուղատնտեսական այլ մշակաբույսերի ցածր բերքատվության, ինչպես նաև անասնապահության թույլ զարգացած լինելու պատճառով նշյալ չորս գյուղերի կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտները ցածր էր (1948 թ. կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտները կազմել էր 923000 ռուբլի, որից Սպանդարյանի կոլտնտեսության բաժինը եղել էր 214000 ռուբլի), Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը 1949 թ. հուլիսի 21-ին հատուկ որոշում ընդունեց Դավիթաշեն, Անաստասավան, Սպանդարյան, Հաղթանակ գյուղերի՝ գյուղբանկին ունեցած պարտքերը զիջելու մասին: Կոլտնտեսությունները ֆինանսատնտեսական տեսակետից ամրապնդելու նպատակով հանրապետության կառավարությունը միջնորդեց ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդին՝ կոլտնտեսություններից ամբողջությամբ դուրս գրելու գյուղբանկից ստացած 6671000 ռ. վարկի գումարը և գյուղբանկի միջոցով 1949 թ. կոլտնտեսություններից յուրաքանչյուրին տրամադրել 100000 ռ. վարկ¹¹⁹:

Սակայն Հայկական ԽՍՀ կառավարության որոշումը կյանքի չկոչվեց: Խնդիրն այն է, որ այն ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի հետ չէր համաձայնեցվել: Օգոստոսի 2-ին ՀԿ(բ)Կ կենտկոմի բյուրոն կառավարության որոշումը սխալ և «կուսակցության հրահանգներին հակասող» համարեց՝ հանձնարարելով վերանայել այն և անհրաժեշտ քայլեր կատարել կոլտնտեսությունները տնտեսապես ամրապնդելու և տրված վարկերի գումարները բռնագանձելու ուղղությամբ: Կոլտնտեսությունները տնտեսապես ամրապնդելու և վարկերի վերադարձն ապահովելու փոխարեն վարկերը զիջելու առաջարկ կատարելու համար քննադատության արժանացավ կուսերջկոմի քարտուղար Բ. Գալստյանը: Նախագգուշացվեց նաև գյուղբանկի հայկական գրասենյակի կառավարիչ Խ. Հարացյանը¹²⁰:

Բնականաբար, 1949 թ. օգոստոսի 5-ին Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը վերանայեց նախորդ որոշումը. գյուղատնտե-

¹¹⁹ Նույն տեղում, թ. 3-4:

¹²⁰ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 29, գ. 48, թ. 46:

սության միմիաստությանը, Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմին և ԽՍՀՄ գյուղատնտեսական բանկի հայկական գրասենյակին հանձնարարվեց համապատասխան միջոցառումներ մշակել՝ նշյալ գյուղերի կոլտնտեսությունների դրամական եկամուտներն ավելացնելու և ունեցած վարկային պարտավորությունները կատարելու նպատակով¹²¹:

Կոլտնտեսության ամրապնդմանն ուղղված քայլերը Սպանդարյանում դանդաղ էր ընթանում: Պատճառներից հիմնականն աշխատող ձեռքերի՝ դաշտային աշխատանքներից խուսափելու իրողությունն էր: Կոլտնտեսությունում ցածր էր աշխատանքային կարգապահությունը: Այսպես՝ 1949 թ. օգոստոսի 22-ի դրությամբ 308 կոլտնտեսականից դաշտում փաստացի աշխատում էր 97-ը (այն էլ՝ ընդհատումներով)¹²²: Վատ մշակության պատճառով կոլտնտեսությունում շարունակում էր ցածր մնալ ինչպես խաղողի, պտղատու այգիների, բանջարաբոստանային, հացահատիկային մշակաբույսերի բերքատվությունը, այնպես էլ անասունների մթերատվությունը: Թերակատարվեց կոլտնտեսությունը տնտեսապես և կազմակերպչական տեսակետից ամրապնդելու վերաբերյալ շրջկոմի բյուրոյի որոշումը: Խաղողի այգիների վերականգնման պլանը թերակատարվեց 9 հա-ով, լրացումը՝ 5 հա-ով, պտղատու այգու տնկումը՝ 11 հա-ով, վերականգնումը՝ 16 հա-ով, լրացումը՝ 21 հա-ով: 1949 թ. կոլտնտեսության կատարելիք գնումները սահմանված պլանից պակաս էր 9 կովով, 20 հավով, 1 ձիով, 14 մեղվաընտանիքով: Այս թերությունները, կարելի է ասել, «օրինաչափ էին», եթե հաշվի առնենք, որ 1949 թ. ընթացքում կոլտնտեսականների 1/3-ը աշխօրի պարտադիր մինիմումը չէր կատարել¹²³:

Գյուղի կոլտնտեսության աշխատողների հիմնական մասը կանայք և աղջիկներ էին: Պատահական չէ, որ 1949 թ. կոլտնտեսության 13 օղակավարից 12-ը կանայք էին: Սոցիալ-կենցաղային պայմանների պատճառով տղամարդիկ ձգտում էին աշխատանք գտնել շրջա-

¹²¹ Նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 22, գ. 927, թ. 2-3:

¹²² Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 12, թ. 89:

¹²³ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 7, գ. 70, թ. 173-174, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 11, թ. 4 շրջ.:

նի հիմնարկ-ձեռնարկություններում՝ խուսափելով կոլտնտեսային աշխատանքից: Սպանդարյանում կարծես «ավանդույթ» էր դարձել, որպեսզի «տնից մեկ աշխատող աշխատի [կոլտնտեսությունում], այն էլ աղջիկ կամ կին, իսկ տղամարդ ձեռքը ուրիշ տեղ՝ գյուղից դուրս»¹²⁴: Նշյալ իրողությունը բնորոշ էր նաև շրջանի վերաբնակեցված մյուս բնակավայրերին: Այս տեսակետից նույնիսկ կոմունիստները բացառություն չէին: Բանն այնտեղ հասավ, որ ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1950 թ. մարտի 16-ին որոշեց. «Ստուգել և կոլխոզներ վերադարձնել նշված գյուղերից (այսինքն՝ Դավիթաշենից, Անաստասավանից, Սպանդարյանից և Հաղթանակից — Յ. Ս.) շրջանի հիմնարկ-ձեռնարկություններում աշխատող կոմունիստներին»¹²⁵: Ահա այս միտումի պատճառով Սպանդարյանի կոլտնտեսությունում աշխատողների թիվը պակասում էր:

ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի առաջին քարտուղար Քրիստափոր Գալստյանը կարծես թե աշխատանքում լծացել էր: Ծրջանում խաթարվել էր նրա հեղինակությունը, ինչը պայմանավորված էր նաև ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի վերը ներկայացված 1949 թ. օգոստոսի 2-ի որոշմամբ: Այս պայմաններում 1949 թ. հոկտեմբերի 27-ին ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն Բերիայի շրջկոմի առաջին քարտուղար երաշխավորեց կենտկոմի կուսակցական, արհմիութենական և կոմերիտիության մարմինների պատասխանատու կազմակերպիչ Դարչո Յովհաննիսյանին¹²⁶: Նույն հոկտեմբերի 27-ին կայացած ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոյի արտակարգ նիստում որոշվեց շրջկոմի առաջին քարտուղարի փոփոխության հարցով շրջկոմի պլենում գումարել: Այդ նույն օրը տեղի ունեցած շրջկոմի պլենումը, «այլ աշխատանքի անցնելու համար», շրջկոմի առաջին քարտուղարի պարտականություններից ազատեց Բ. Գալստյանին և նրա փոխարեն շրջկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Դ. Յովհաննիսյանին¹²⁷: Վերջինս

¹²⁴ Նույն տեղում, գ. 13, թ. 31:

¹²⁵ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 9, գ. 2, թ. 83:

¹²⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 29, գ. 53, թ. 154:

¹²⁷ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 7, գ. 67, թ. 21, գ. 70, թ. 166, «Նոր Կյանք», 1949 թ., N 44:

1941-1948 թթ. Բերիայի շրջանում տարբեր պատասխանատու պաշտոններ էր զբաղեցրել՝ ընդհուպ մինչև շրջկոմի երկրորդ քարտուղար:

Ստուգելով 1949 թ. աշնանը ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանի, Բերիայի շրջկոմի անունով Սպանդարյանից ստացված «մատերիալները»՝ 1950 թ. փետրվարի 16-ին շրջբյուրոն որոշեց կոլտնտեսության միջոցներն ու ունեցվածքը շռայլելու, յուրացումներ կատարելու, կոլտնտեսականների հետ կոպիտ վարվելու համար գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Գուրգեն Սարգսյանին ազատել աշխատանքից՝ հեռացնելով նաև ՀամԿ(Բ)Կ շարքերից¹²⁸: Իսկ հաջորդ օրը՝ փետրվարի 17-ին կայացած Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության նիստում գյուղի կոմունիստները (Աշոտ Գևորգյանը, Գասպար Մելքոնյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Ծախբազ Դավթյանը, Գրիշա Սարգսյանը) Գուրգեն Սարգսյանին մեղադրեցին կուսկազմակերպության որոշումներին չենթարկվելու մեջ: Իր ելույթում Գուրգեն Սարգսյանը նշեց. «Ես չեմ ցուցաբերել այն խիղճն ու պատասխանատվությունը: Ես միանում եմ ռայոնական կոմիտեի բյուրոյի որոշմանը: Իմ կարծիքով՝ մենք մեր գյուղում առաջին կոլտնտեսության վարչության նախագահի թեկնածու չունենք»: Որոշվեց. «Ի նկատի ունենալով, որ Գուրգեն Սարգսյանն իրեն չի արդարացրել աշխատանքում, ուստի ազատել կոլտնտեսության վարչության նախագահության պարտականությունից և նոր կոլտնտեսության վարչության նախագահ առաջադրել ընկ. Գուրգեն Հովհաննիսյանին»: Նիստում նաև կոլտնտեսության վարչության նոր կազմ առաջադրվեց. Գուրգեն Կարապետի Հովհաննիսյան (վարչության նախագահ), Ծախբազ Դավթյան, Մանուկ Մարգարյան, Հռոռոմ Մխիթարյան, Հերիքնազ Ենոքյան, Երվանդ Հովհաննիսյան, Ավագ Կարապետյան (վարչության անդամներ): Կոլտնտեսության վերստուգիչ հանձնաժողովի կազմում առաջադրվեցին Լազար Ավետիսյանը, Մեխակ Հովհաննիսյանը, Վարդան Կնյազյանը¹²⁹: Նշյալ թեկնածությունները վավերացվեց նույն

¹²⁸ ՀԱՍ, ֆ. 401, ց. 9, գ. 2, թ. 57-58, գ. 11, թ. 1-16:

¹²⁹ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 11, թ. 14-15: Սպանդարյանի կոլտնտեսության

օրը տեղի ունեցած կոլտնտեսության հաշվետու-ընտրական ժողովում, իսկ մարտի 6-ին հաստատվեց շրջկոմի բյուրոյի կողմից¹³⁰:

Գորգեն Յովհաննիսյանն անմիջապես անցավ իր պարտականությունների կատարմանը: Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության 1950 թ. փետրվարի 20-ի նիստում նրա ներկայացմամբ հավանության արժանացավ կոլտնտեսության բրիգադավարների և օղակավարների կազմը: Առաջին բրիգադի բրիգադավար նշանակվեց Պետրոս Պետրոսյանը, օղակավարներ Յոռոմ Մխիթարյանը, Քիշմիշ Թադևոսյանը, Աստղիկ Սարգսյանը, Ոսկեհատ Սահակյանը, Երկրորդ բրիգադի բրիգադավար Մանուկ Մարգարյանը, օղակավարներ Յերիքնազ Ենոքյանը, Ռուբեն Ասլանյանը, Սեդա Չարությունյանը, Վահան Ադամյանը, երրորդ բրիգադի բրիգադավար Երվանդ Յովհաննիսյանը, օղակավարներ Օֆիկ Թորոսյանը, Արփիկ Գևորգյանը, Արուս Խաչատրյանը, չորրորդ բրիգադի բրիգադավար Թորգոմ Մելիքսեթյանը, օղակավարներ Երջանիկ Յովհաննիսյանը, Ծողիկ Վարդանյանը, Սեդա Գևորգյանը¹³¹:

ՅԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1950 թ. հուլիսի 28-ի նիստում քննարկեց Սպանդարյանի կոլտնտեսության կողմից շրջկոմի բյուրոյի 1949 թ. մայիսի 25-ի որոշման կատարման ընթացքը: Նշելով անցած ամիսների ընթացքում կատարված որոշ աշխատանքի մասին (ժամանակին կատարվել էր այգիների համատարած փորը, բուժումը, ջրումը, 40 հա բերքահավաքը, ընդարձակվել էր բանջարաբոստանային մշակաբույսերի ցանքատարածությունը, կատարվել էր մանր եղջերավոր անասունների պետական պլանը)՝ բյուրոն փաստում էր նաև, որ կոլտնտեսությունում լրջագույն քայլեր չեն կատարվել այգիների բերքատվությունը բարձրացնելու ուղղությամբ, 34 հա խոտաբույսերի ցանքի պլանից 2,4 հա-ն էր կատարվել, չէր կատարվել 18 հա խաղողի այգու վերականգնման և 18,5 հա լրացման, 3120

ընդհանուր ժողովի և գյուղխորհրդի գործկոմի որոշմամբ դրամական յուրացումներ կատարելու մեղադրանքով Գ. Սարգսյանի գործը հանձնվեց իրավապահ մարմիններին: Նա դատական պատասխանատվության ենթարկվեց:

¹³⁰ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 9, գ. 2, թ. 74:

¹³¹ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 11, թ. 17 և շրջ.:

հատ պտղատու ծառի տնկման և 3390 հատի լրացման պլանը: Հէր կատարվել նաև թռչնաբուծության, խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակի պետական պլանները, ցածր էր անասունների մթերատվությունը, կանոնավոր չէր գործում ոռոգման ներքին ցանցը: Կոլտնտեսությունում շարունակում էր թույլ մնալ աշխատանքային կարգապահությունը. 233 աշխատունակ կոլտնտեսականից 78-ը չէր կատարել աշխօրի պարտադիր միմիսումը: Ծրջկոմի բյուրոն սկսեց քարտուղար Մանուկ Սարգսյանին և կոլվարչության նախագահ Գուրգեն Յովհաննիսյանին նկատողություն տվեց՝ հանձնարարելով վերացնել կոլտնտեսության աշխատանքներում եղած թերությունները¹³²:

Զնայած որոշմանը՝ էական բեկում տեղի չունեցավ ինչպես Սպանդարյանի, այնպես էլ Դավիթաշենի, Անաստասավանի և Հաղթանակի կոլտնտեսությունների պարագայում: Կոլտնտեսությունները շարունակում էին տնտեսապես ծանր վիճակում գտնվել և չէին կարողանում մարել բնակարանաշինության համար ԽՍՀՄ գյուղատնտեսական բանկի հայկական բաժանմունքին ունեցած ժամկետանց վարկը (ընդհանուրը՝ 5862454 ռ., որից Սպանդարյանի բաժինը՝ 1261465 ռ.) և վարկի տոկոսները (ընդհանուրը՝ 1097222 ռ., որից Սպանդարյանի բաժինը՝ 241885 ռ.): 1950 թ. դեկտեմբերի 13-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը ստիպված եղավ կրկին դիմել Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին՝ խնդրելով 5 տարով հետաձգել նշյալ 4 գյուղերի կոլտնտեսությունների 5862454 ռ. ժամկետանց պարտքի մարումը, իսկ վարկի տոկոսները (1097222 ռ.) զիջել՝ հաշվի առնելով կոլտնտեսությունների թույլ լինելը¹³³:

Գուրգեն Յովհաննիսյանը չկարողացավ կոլվարչության նախագահի պաշտոնում երկար աշխատել: Նա ևս գյուղի կոմունիստների կողմից մեղադրվում էր իրենց, կոլվարչության անդամներին չլսելու և կոլտնտեսությունը միանձնյա ղեկավարելու մեջ: Եթե 1950 թ. ձմռանը կոլտնտեսության ֆերման անասունների անկում չունեցավ, ապա զարնան անասունների սար տեղափոխելու խնդրում կոլվարչության

¹³² Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 9, գ. 4, թ. 8-9:

¹³³ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 40, թ. 34-35:

Նախագահի մեղքով թերություններ եղան: Գուրգեն Յովհաննիսյանի պնդմամբ՝ անասունները ժամանակից շուտ Ապարանի շրջան տեղափոխեցին, ինչի արդյունքում կենդանիները մրսեցին և կորուստներ եղան: Այս հանգամանքը զգեց նրա հեղինակությունը: Գյուղի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության 1950 թ. օգոստոսի 24-ի նիստում Գուրգեն Յովհաննիսյանը հրաժարական ներկայացրեց: Կոլվարչության նոր նախագահ առաջադրվեց գյուղի յոթամյա դպրոցի տնօրեն Գառնիկ Յովհաննիսյանը: Մինչ այդ կուսակցության շրջկոմը ևս նման որոշում էր կայացրել¹³⁴: Կուսկազմակերպության հաջորդ՝ հոկտեմբերի 20-ի նիստում կոլվարչության նոր նախագահը զեկուցեց աշնանացանի և այգեթաղի աշխատանքների ընթացքի մասին: Որոշվեց այգեթաղի և աշնանացանի աշխատանքներին օգնելու նպատակով բրիգադներին ագիտատորներ կցել. առաջինում՝ Գասպար Մելքոնյանին և Սառա Ենոբյանին, երկրորդում՝ Մուխաթել Յովհաննիսյանին (Սարգսյան) և Շահբազ Դավթյանին, երրորդում՝ Վաչիկ Արսենյանին և Յովհաննես Մելքոնյանին, չորրորդում՝ Մեխակ Յովհաննիսյանին և Լազար Ավետիսյանին¹³⁵:

1950 թ. փոխվեց նաև Սպանդարյանի գյուղխորհրդի նախագահը: Յովիսի 3-ին Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպությունը որոշեց ունեցած թերությունների պատճառով աշխատանքից ազատել գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ Գասպար Մելքոնյանին, ինչն օգոստոսի 26-ին հաստատվեց ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոյի կողմից: 1950 թ. հուլիսից գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահի պաշտոնում Գ. Մելքոնյանին փոխարինեց Մանուկ Սարգարյանը¹³⁶: Վերջինս պաշտոնավարեց մինչև 1950 թ. դեկտեմբերը:

1950 թ. աշնանը ինչպես Հայկական ԽՍՀ մյուս բնակավայրերում, այնպես էլ Սպանդարյանում պատրաստվում էին տեղական խորհուրդների հերթական ընտրություններին: 1950 թ. նոյեմբերի

¹³⁴ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 11, թ. 38 և շրջ.:

¹³⁵ Նույն տեղում, թ. 38 շրջ.-39:

¹³⁶ Նույն տեղում, թ. 33-34, ֆ. 401, ց. 9, գ. 4, թ. 55-56, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 83, թ. 285:

5-ին կայացած աշխատավորների պատգամավորների Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործկոմի նիստում հաստատվեց գյուղական խորհրդի պատգամավորների ընտրությունների 9 ընտրական օկրուգները և օկրուգային ընտրական հանձնաժողովների կազմերը: Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի նոյեմբերի 9-ի որոշմամբ կազմվեց Սպանդարյան գյուղն ընդգրկող թիվ 17 ընտրական տեղամասը և տեղամասային ընտրական հանձնաժողովը: Հանձնաժողովի նախագահը գյուղի յոթամյա դպրոցի նոր տնօրեն Միքայել Սահակյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Ծուշիկ Հայրապետյանը (մանկապարտեզի վարիչը), քարտուղարը՝ Գոհար Հակոբջանյանը, անդամները՝ Մեխակ Հովհաննիսյանը, Հռոմ Մխիթարյանը, Աշոտ Գևորգյանը, Արշակ Վարդանյանը, Ծախբազ Դավթյանը, Միքայել Հովհաննիսյանը:

Սպանդարյանի ընտրողների քանակը 442 էր: Օկրուգներից յուրաքանչյուրի ընտրողների թիվը տատանվում էր 30-63-ի միջև: Թիվ 1 ընտրական օկրուգում պատգամավորության թեկնածու էր առաջադրվել Գառնիկ Հովհաննիսյանը, թիվ 2-ում՝ Ավագ Կարապետյանը, թիվ 3-ում՝ Մանուկ Մարգարյանը, թիվ 4-ում՝ Ծողիկ Վարդանյանը, թիվ 5-ում՝ Լազար Ավետիսյանը, թիվ 6-ում՝ Սառա Ենոքյանը, թիվ 7-ում՝ Քիշմիշ Թադևոսյանը, թիվ 8-ում՝ Երվանդ Հովհաննիսյանը և թիվ 9-ում՝ Վարդան Կնյազյանը: Ավելորդ է նույնիսկ նշել, որ, խորհրդային տարիներին գոյություն ունեցող «ընտրական ավանդույթի» համաձայն, 1950 թ. դեկտեմբերի 24-ին տեղի ունեցած ընտրությունների ժամանակ բոլոր 9 պատգամավորության թեկնածուները «միաձայն» ընտրվեցին¹³⁷: Այդ օրը Սպանդարյանի օկրուգից միաձայն Բերիայի շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց Սպանդարյանի դպրոցի ուսուցչուհի Ասյա Չեքոբյանը:

1951 թ. հունվարի 3-ին տեղի ունեցած աշխատավորների պատգամավորների Սպանդարյանի գյուղխորհրդի առաջին նստաշրջանում գյուղգործկոմի նախագահ ընտրվեց Սառա Ենոքյանը (ծնված 1923 թ., ՀամԿ(բ)Կ անդամ, իննամյա կրթությամբ), նախագահի տեղակալ՝ Երվանդ Հովհաննիսյանը (ծնված 1900 թ., ՀամԿ(բ)Կ անդամ,

¹³⁷ Նույն տեղում, գ. 96, թ. 189-197 շրջ., 219 և շրջ., ֆ. 81, ց. 1, գ. 6, թ. 16-17:

չորսամյա կրթությամբ), քարտուղար՝ Լազար Ավետիսյանը (ծնված 1930 թ., ԼԿԵՄ անդամ, իննամյա կրթությամբ)¹³⁸:

Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործկոմի նոր նախագահ Սառա Ենոքյանը պաշտոնավարման սկզբնական շրջանում հաճախ անփութություն էր դրսևորում: Գյուղխորհուրդների աշխատանքում գոյություն ունեցող տարբեր թերությունները, անգործության փաստերը բնորոշ էին նաև շրջանի մյուս բնակավայրերին: 1951 թ. ամռանը Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի կողմից կատարված ստուգումների արդյունքում պարզվել էր, որ Ս. Ենոքյանը «շրջսովետի գործկոմի որոշումների վրա կոնկրետ մակագրություններ չի անում. անկախ որոշման բովանդակությունից մակագրում է քարտուղարին՝ ի գիտություն»: Որպես օրինակ բերվում էր հետևյալ փաստը. շրջխորհրդի գործկոմը 1951 թ. մայիսի 12-ի նիստում որոշում էր կայացրել գյուղբանկին եղած ժամկետանց վարկերի լուծարքի մասին և գյուղխորհուրդներին հրահանգել խնդիրը քննության ենթարկել իրենց նստաշրջաններում: Գյուղացիներին անմիջականորեն առնչվող այս որոշումը ևս Ս. Ենոքյանը «սովորույթի ուժով» մակագրել էր քարտուղարին՝ «ի գիտություն»: 1951 թ. օգոստոսի 3-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը զգուշացում տվեց գյուղխորհրդի նախագահին և պարտավորեցրեց վերացնել աշխատանքում եղած բացթողումները¹³⁹: 1951 թ. օգոստոսի 10-ի նիստում Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործկոմը որոշեց շրջխորհրդի գործկոմի «իջեցրած առաջադրանքներն ընդունել որպես աշխատանքի պլան»՝ կարճ ժամկետում վերացնելով նկատված թերությունները¹⁴⁰: Նշյալ որոշումից հետո գյուղխորհրդի աշխատանքներում դրական տեղաշարժ արձանագրվեց:

1950-1951 թթ. ընթացքում Սպանդարյանի կոլտնտեսությունը հաջողություններ արձանագրեց անասնապահության բնագավառում: Բարելավվել էր ֆերմայի դրությունը: Անասունների ծնի ընթացքում կորուստներ չէին եղել, ավելացել էր կովերի կաթնատվությունը:

¹³⁸ Նույն տեղում, գ. 10, թ. 2 և շրջ.:

¹³⁹ Նույն տեղում, ֆ. 10, ց. 1, գ. 42, թ. 99-102:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, ֆ. 81, ց. 1, գ. 10, թ. 14:

Սա առաջին հերթին ֆերմայի վարիչ խաչատուր Վարդանյանի լավ աշխատանքի արդյունք էր: Եթե նախորդ տարիներին ֆերման եկամուտ չէր ունենում, ապա այժմ կոլտնտեսության եկամուտների զգալի մասը ֆերմայի արտադրանքից էր: 1951 թ. գարնանը ֆերմայի լիարժեք աշխատանքին խոչընդոտում էր անհրաժեշտ գույքի (դույլեր, պղինձներ, կաթ չափող գործիքներ և այլն) պակասը¹⁴¹: Հաջորդ տարիներին անասնապահության բնագավառում եղած հաջողություններում իրենց ներդրումն ունեցան 1952 թ. Կոտայքի Սևաբերդ գյուղից Սպանդարյան տեղափոխված վերաբնակիչները:

Երկարատև հիվանդության և վաղաժամ մահվան պատճառով Գառնիկ Հովհաննիսյանը կարճ ժամանակ ղեկավարեց Սպանդարյանի կոլտնտեսությունը: 1951 թ. ապրիլից կոլվարչության նախագահի պարտականությունները ժամանակավորապես դրվեց բրիգադավար Երվանդ Հովհաննիսյանի վրա, ով մինչև նոյեմբեր ամիսը փաստացի ղեկավարեց կոլտնտեսությունը¹⁴²: Սահմանված կարգի համաձայն՝ կոլտնտեսության վարչության նախագահը պետք է բարձրագույն կրթություն ունենար: Գյուղի կուսկազմակերպության 1951 թ. հոկտեմբերի 1-ի նիստում քննարկվեց «Կոլտնտեսության վարչության նախագահ տալու հարցը»: Երվանդ Հովհաննիսյանը, որպես «լավ կադր», առաջադրեց Մնացական Գևորգյանի թեկնածությունը: Կոմունիստներ Աշոտ Գևորգյանը, Հերիքնազ Ենոքյանը և Մանուկ Մարգարյանը ևս հավանություն տվեցին Մ. Գևորգյանի թեկնածությանը՝ պատրաստակամություն հայտնելով օգնելու նրան և համերաշխ աշխատելու: Ըստ այդմ էլ՝ կոլտնտեսության վարչության նախագահ առաջադրվեց Մ. Գևորգյանը: 1951 թ. նոյեմբերի 21-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն հավանության արժանացրեց սկզբնական կուսկազմակերպության որոշումը¹⁴³:

Մնացական Գևորգյանը գյուղի կոլտնտեսության երկարամյա բրիգադավար Պետրոս Պետրոսյանի որդին էր: Ծնվել էր 1925 թ.,

¹⁴¹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 13, թ. 1 և շրջ., 10 շրջ.–11 շրջ.:

¹⁴² Նույն տեղում, թ. 6 և շրջ., 10–17:

¹⁴³ Նույն տեղում, թ. 28, ֆ. 401, ց. 9, գ. 163, թ. 57, գ. 95, թ. 93:

ուներ թերի բարձրագույն կրթություն, կոմկուսի անդամ էր: Մինչև Սպանդարյանի կոլվարչության նախագահ դառնալը ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմում հրահանգիչ էր աշխատում:

Գյուղի կուսկազմակերպության 1951 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում կոլվարչության նոր նախագահ Մ. Գևորգյանը զեկուցեց կոլտնտեսության աշխատանքների մասին. այգեթաղը հաջողությամբ ավարտվել էր, աշնան տնկումների աշխատանքները թերի էին. սահմանված 65000 մատերի չնչին մասն էր տնկվել: Տնկումների դանդաղ ընթացքի պատճառն այն էր, որ որոշ կոլտնտեսականներ խուսափում էին աշխատանքից և այլ գործերով զբաղվում: Կարևոր խնդիր էր նման անձանց դաշտ դուրս բերելը: Այդ նպատակով, ինչպես նաև ընդհանրապես կոլտնտեսային աշխատանքներն արդյունավետ կազմակերպելու համար բրիգադներին կրկին կուսակցականներ ամրացվեցին. առաջին բրիգադին՝ Գասպար Մելքոնյանը և Լազար Ավետիսյանը, երկրորդին՝ Մուխայել Հովհաննիսյանը և Խաչատուր Վարդանյանը, երրորդին՝ Վարդան Կնյազյանը և Հովհաննես Մելքոնյանը, չորրորդին՝ Սառա Ենոքյանը և Մեխակ Հովհաննիսյանը¹⁴⁴:

1952 թ. Սպանդարյանը դիմավորում էր որպես համեմատաբար կայացած համայնք: Որոշակիորեն բարելավվել էր գյուղի դրությունը: Այս պայմաններում գյուղացիներն ընդունեցին Կոտայքի շրջանի Սևաբերդ գյուղից եկած վերաբնակիչներին: 1952 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Սպանդարյանի կոլտնտեսությունում կար 171 ընտանիք: Կոլտնտեսությունում աշխատում էր 308 անձ, որոնք իրենց ընտանիքների անդամների հետ կազմում էին 760 մարդ: Կոլտնտեսությունն ուներ երկու բեռնատար ավտոմեքենա, մեկ ջրաղաց, մեկ դարբնոց: Ղեկավար կազմն ուներ հետևյալ պատկերը՝ կոլտնտեսության նախագահ, բուսաբուծության գծով 4 բրիգադավար, մեկ անասնապահական ֆերմայի վարիչ, մեկ գյուղատնտես, մեկ անասնաբույժ, մեկ հաշվապահ (9 անձ): Կոլտնտեսությունն ուներ 50 տեղանոց մեկ ախոռ, 60 տեղանոց երկու կովանոց, 70 տեղանոց մեկ հորթանոց, 30 տեղանոց մեկ խոզանոց, 600 տեղանոց մեկ ոչխարանոց, 800

¹⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 13, թ. 29 շրջ.-30:

տեղանոց մեկ թռչնանոց: Կոլտնտեսության նախագահը Մ. Գևորգյանն էր, հաշվապահը՝ Վ. Զաքարյանը, վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահը՝ Լ. Ավետիսյանը¹⁴⁵:

1952 թ. հունվարի 6-ին կայացած Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության հաշվետու-ընտրական ժողովում նախորդ մեկ տարում կատարած աշխատանքների մասին հաշվետվությամբ հանդես եկավ սկկ քարտուղար Մանուկ Մարգարյանը: Գյուղի կոմունիստների թիվը զգալիորեն ավելացել էր: Հիմք ընդունելով կուսակցության կանոնադրության այն դրույթը, որ 15 կոմունիստի առկայության դեպքում կարող է կուսկազմակերպության բյուրո ստեղծվել, որոշվեց բյուրո հիմնել: Բյուրոյի 5 անդամներ ընտրվեցին՝ Մնացական Գևորգյանը, Սառա Ենոքյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Աշոտ Գևորգյանը: Նույն օրը տեղի ունեցած կուսկազմակերպության բյուրոյի նիստում կուսբյուրոյի քարտուղար ընտրվեց Մ. Մարգարյանը¹⁴⁶:

Առկա վավերագրերից երևում է, որ 1952 թ. ևս Սպանդարյանի յոթամյա դպրոցի ուսումնադաստիարակչական աշխատանքներում շատ էին թերությունները: Դպրոցում բացակայում էր կոլեկտիվ աշխատանքը, ցածր էր աշակերտների ուսման առաջադիմությունը, շատ էին բացակայությունները (աշակերտների թվի 17-21 %-ը), դպրոցը գտնվում էր հակասանիտարական պայմաններում: Փետրվարի 26-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն դպրոցի տնօրեն Սիքայել Սահակյանին և ուսումնական մասի վարիչ Գոհար Հակոբջանյանին հանձնարարեց քայլեր ձեռնարկել առկա թերությունները վերացնելու համար¹⁴⁷: 1952 թ. օգոստոսին Գոհար Հակոբջանյանի փոխարեն Սպանդարյանի դպրոցի ուսմասվար նշանակվեց Նուրիբեկ Բարսեղյանը: Այդ շրջանում դպրոցում դասավանդում էին՝ Անատոլի Աշոտյանը, Խաչիկ Թորոսյանը, Ասյա Չեկոբյանը, Իշխան Գրիգորյանը,

¹⁴⁵ Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 55, գ. 23, թ. 223-239:

¹⁴⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 13, թ. 43-44, գ. 14, թ. 1, ֆ. 401, ց. 9, գ. 306, թ. 4

և շրջ.:

¹⁴⁷ Նույն տեղում, գ. 184, թ. 60-63:

Կարապետ Աբրահամյանը, Արմենուհի Մարգարյանը, Անուշ Սիմոնյանը, Լուսյա Միրզոյանը և ուրիշներ:

Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի հրահանգով Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործկոմը 1952 թ. մայիսի 10-ին որոշեց ուսուցիչների համար շենք կառուցել: Ծենքի կառուցումը նպատակ ուներ բնակարանով ապահովելու այլ տեղերից եկած և գյուղի դպրոցում դասավանդող ուսուցիչներին՝ նրանց առավել ամուր կապելով բնակավայրի ու դպրոցի ուսումնադաստիարակչական խնդիրների հետ: Գյուղխորհրդի նախագահ Սառա Ենոքյանին և կոլտնտեսության վարչության նախագահ Մնացական Գևորգյանին հանձնարարվեց այդ նպատակի համար ազատ տնամերձ հողերից 1500 մ² տարածք հատկացնել, իսկ շինարարության պատասխանատվությունը դրվեց գյուղխորհրդի նախագահի վրա: Նախատեսվում էր աշխատանքներն ավարտել օգոստոսի 25-ին¹⁴⁸: Սակայն աշխատանքները չափազանց դանդաղ էին տեղից շարժվում: Հուլիսի 25-ին կայացած Սպանդարյանի գյուղխորհրդի նստաշրջանը դիմեց շրջխորհրդի գործկոմին՝ թույլատրելու ուսուցչական շենքի համար հատկացված ինքնահարկի 17500 ռ. գումարի սահմաններում գնել ներգաղթի կոմիտեի կողմից գյուղում կառուցված շենքերից երկուսը: Այս որոշումն էլ մնաց թղթի վրա: Միայն 1953 թ. հունիսի 3-ին Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը որոշեց գյուղբանկի միջոցով Սպանդարյանում կառուցված շենքերից երկուսը գնել գյուղի ուսուցիչների համար, քանի որ գյուղխորհուրդն այդպիսի հնարավորություն չուներ¹⁴⁹:

Պահպանված փաստաթղթերից երևում է, որ լուրջ թերություններ կային նաև գյուղի մանկապարտեզում: Անուշադրության էր մատնված երեխաների դաստիարակության հարցը, մանկապարտեզը հակասանիտարական պայմաններում էր, երեխաների անկողիններն ամիսներով չէր լվացվում, անբավարար էր սնունդը: Ահա այս պատճառով սակավաթիվ էին մանկապարտեզ հաճախող երեխաները. գյուղում բնակվող մանկապարտեզի հասակ ունեցող 50-60

¹⁴⁸ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 10, թ. 34 շրջ.:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, գ. 12, թ. 23 և շրջ., ֆ. 10, ց. 1, գ. 50, թ. 85:

երեխայից 8-10-ն էր մանկապարտեզ հաճախում: 1952 թ. հուլիսի 31-ին ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն քննարկեց Սպանդարյանի մանկապարտեզի հարցը: Աշխատանքում իրեն չարդարացնելու համար մանկապարտեզի վարիչ Ծուշիկ Հայրապետյանն ազատվեց պաշտոնից: Ծրջանի ժողովրդական կրթության բաժնին հանձնարարվեց կտրուկ քայլեր ձեռնարկել մանկապարտեզի վիճակը բարելավելու համար՝ երեխաների թվաքանակը հասցնելով առնվազն 20-30-ի¹⁵⁰: Սակայն ձեռք առնված ջանքերը սպասված արդյունքը չունեցան:

Խորհրդային հասարակությունում չափազանց տարածված երևույթ էր «մատերիալ գրելը»: Այս «հատկությունից» զերծ չէին նաև Երրորդ գյուղի բնակիչները: Ղեկավար պաշտոնատար անձանց ուղղված գրությունների հիմնական մասը սոսկ զրպարտություններ էին: Սակայն որոշ գրություններում արտացոլվում էր իրական վիճակը և հաճախ օգտակար նշանակություն ունենում: Բերենք մեկ օրինակ: 1946 թ. Սպանդարյանն էլեկտրիֆիկացվել էր: Սակայն 1950 թ. սկսած անջատված էր կոլտնտեսության լուսավորությունը: Եղած սյուները գյուղացիները քանդել, տարել էին, լարերը՝ գողացել: Փաստորեն ղեկավարության անպատասխանատու վերաբերմունքի հետևանքով երկու տարուց ավելի կոլտնտեսությունը զրկված էր լուսավորությունից:

ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Գրիգոր Հարությունյանին ուղղված նամակում Սպանդարյանի բնակիչ, կոմունիստ Գրիշա Սարգսյանը ներկայացրել էր իրավիճակը և խնդրել լուծել կոլտնտեսության լուսավորության հարցը: ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի հանձնարարականի հիման վրա՝ Բերիայի շրջկոմի բյուրոն 1952 թ. դեկտեմբերի 16-ին շրջխորհրդի գործկոմին և Սպանդարյանի կոլտնտեսության վարչությանը հանձնարարեց պայմանավորվել Հայգյուղէլեկտրոյի Բերիայի բաժանմունքի հետ և մինչև 1953 թ. փետրվարի 15-ը վերականգնել կոլտնտեսության լուսավորությունը¹⁵¹: Փաստորեն՝ ինքնին

¹⁵⁰ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 9, գ. 185, թ. 119-120:

¹⁵¹ Նույն տեղում, գ. 217, թ. 40 և շրջ., գ. 186, թ. 82:

բացասականի համարում ունեցող «կյառուզան» երբեմն օգտակար գործ էր կատարում:

Սպանդարյանի կոլվարչության նախագահի պաշտոնում Մնացական Գևորգյանի աշխատանքի շնորհիվ կոլտնտեսությունը զգալի հաջողություններ ունեցավ: Կոլվարչության նախագահն արդյունավետ պայքարում էր բերքահավաքն անկորուստ իրականացնելու և հավաքած բերքն ամբողջությամբ պահեստ հասցնելու համար: 1952 թ. որոշ պլաններ (խաղողի, հացահատիկի բերքատվության) գերակատարվեց: Գյուղի կուսկազմակերպության 1953 թ. փետրվարի 22-ի նիստում որոշվեց կոլտնտեսության առաջիկա ժողովում կրկին վարչության նախագահ առաջադրել Մ. Գևորգյանին: Կոլվարչության անդամներ առաջադրվեցին Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը, Յովհաննես Մելքոնյանը, Յոռոմ Մխիթարյանը, Ավագ Կարապետյանը, Քիշմիշ Թադևոսյանը, վերստուգիչ հանձնաժողովի կազմում՝ Վանիկ Մանուկյանը, Գևորգ Պետրոսյանը, Ռուբեն Ասլանյանը: Իսկ ապրիլի 6-ին կուսշրջկոմի բյուրոն Սպանդարյանի կոլտնտեսության վարչության նախագահ հաստատեց Մնացական Գևորգյանին, բրիգադավարներ՝ Մանուկ Մարգարյանին, Երվանդ Յովհաննիսյանին, Յովհաննես Մելքոնյանին, Պետրոս Պետրոսյանին, ոչխարաբուծական ֆերմայի վարիչ՝ Վանուշ Պետրոսյանին, կովաբուծական ֆերմայի վարիչ՝ Գասպար Մելքոնյանին, կոլտնտեսության հաշվապահ՝ Վոլոդյա Զաքարյանին, պահեստապետ՝ Մովսայել Յովհաննիսյանին, խառը ֆերմայի վարիչ՝ Արշակ Վարդանյանին¹⁵²:

Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի 1953 թ. հունվարի 13-ի նիստում հաստատվեց մարտի 1-ին կայանալիք տեղական խորհուրդների ընտրություններում շրջանի գյուղական, ավանային խորհուրդների ընտրական հանձնաժողովները: Սպանդարյան գյուղի ընտրական հանձնաժողովն ուներ հետևյալ կազմը՝ Միքայել Սահակյան (հանձնաժողովի նախագահ), Նովրուզ Ծառուկյան (նախագահի տեղակալ), Մեխակ Յովհաննիսյան (քարտուղար), Արևհատ Գևորգյան, Ասյա

¹⁵² Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 13, թ. 84 շրջ.-86, ֆ. 401, ց. 11, գ. 4, թ. 23-24:

Ադամյան (անդամներ)¹⁵³: Նախորդ ընտրությունների համեմատությամբ՝ գյուղխորհրդի պատգամավորների թիվը 9-ից դարձել էր 13: Սա պայմանավորված էր ինչպես Կոտայքի Սևաբերդ գյուղից կատարված պլանային վերաբնակեցման, այնպես էլ վերջին երեք-չորս տարիներին այլ բնակավայրերից (հատկապես Ապարանի շրջանի գյուղերից) անհատապես Սպանդարյան տեղափոխված գյուղացիների հաշվին գյուղի բնակչության թվի ավելացմամբ:

1953 թ. մարտի 1-ին Սպանդարյանի գյուղական խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին՝ Սուրեն Եսայանը, Մնացական Գևորգյանը, Սառա Ենոքյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը, Յերիքնազ Ենոքյանը, Քիշմիշ Թադևոսյանը, Յմայակ Թադևոսյանը, Բագրատ Յայրապետյանը, Յովսեփ Ավետիսյանը, Ջանիբեկ Արամյանը, Սարգիս Պողոսյանը, Էսթեր Աբրահամյանը: Մարտի 14-ին կայացած Սպանդարյան գյուղի աշխատավորների պատգամավորների 4-րդ գումարման 1-ին նստաշրջանում գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրվեց Սուրեն Եսայանը, նախագահի տեղակալ՝ Մնացական Գևորգյանը, քարտուղար՝ Սառա Ենոքյանը: Բացի վերջիններից, գործկոմի կազմում ընտրվեցին նաև Մանուկ Մարգարյանը և Ջանիբեկ Արամյանը: Ստեղծվեց նաև գյուղխորհրդի 3 մշտական հանձնաժողով՝ գյուղատնտեսական (նախագահ՝ Մանուկ Մարգարյան), բարեկարգման և ճանապարհաշինարարական (նախագահ՝ Յմայակ Թադևոսյան), մշակութա-լուսավորական (նախագահ՝ Մնացական Գևորգյան)¹⁵⁴:

1953 թ. ճակատագրական, շրջադարձային փուլ հանդիսացավ խորհրդային Միության քաղաքացիների համար: Մարտի 5-ին իր մահկանացուն կնքեց «խորհրդային ժողովուրդների առաջնորդ» Իոսիֆ Ստալինը: ԽՍՀՄ առաջնորդի մահը ոչ միայն վերադասավորումներ առաջ բերեց իշխանության բարձրագույն մարմիններում, այլև հանգեցրեց Ի. Ստալինի անձի պաշտամունքի վերացմանն ու վարչահրամայական համակարգի թուլացմանը: Յունիսի 26-ին ձեր-

¹⁵³ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 48, թ. 34:

¹⁵⁴ Նույն տեղում, ֆ. 81, ց. 1, գ. 16, թ. 4 շրջ.-7 շրջ.:

բակավեց ստալինյան բռնաճնշումներն իրականացնող «առանցքային» գործիչներից մեկը՝ ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստր Լավրենտի Բերիան: Հուլիսի 2-7-ը տեղի ունեցած ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումը քննարկեց «Բերիայի հանցագործ կուսակցական և հակապետական գործունեության մասին» հարցը: Պլենումի որոշմամբ՝ Լ. Բերիան հեռացվեց կուսակցությունից, իսկ այնուհետև ենթարկվեց պատասխանատվության՝ ԽՍՀՄ Գերագույն դատարանի վճռով դատապարտվելով գնդակահարության¹⁵⁵:

Կուսակցության հուլիսյան պլենումի արդյունքները և այդ առնչությամբ կուսկազմակերպություններին ուղղված ԽՄԿԿ կենտկոմի փակ նամակը լայնորեն քննարկվեց միութենական հանրապետություններում, այդ թվում՝ Հայկական ԽՍՀ-ում: Ի դեպ, միայն հուլիսի 10-ին մոսկովյան «Պրավդա»-ում տպագրված լրատվությունից խորհրդային ժողովուրդները տեղեկացան Լ. Բերիայի ձերբակալման մասին (մինչ այդ ժողովրդական լայն խավերից գաղտնի էր պահվում այդ փաստը): Հուլիսի 14-ին գումարված ՀԿԿ կենտկոմի և Երևանի քաղաքային կոմիտեի միացյալ պլենումը հավանության արժանացրեց Լ. Բերիայի առնչությամբ ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումի որոշումը:

Խորհրդային շրջանի հայտնի իրողություններից էր ժողովրդի թշնամու համարում ունեցող նախկին պաշտոնյաներին մոռացության մատնելը: Լ. Բերիան բացառություն չդարձավ: Դրա ամենացայտուն օրինակներից է Երևան քաղաքի Գյուղական շրջանի պարագան, որը 1940 թ. վերանվանվել էր Լ. Բերիայի անվան: Վերջինիս ձերբակալումից հետո նրա անունը կրող շրջանում ամենասուր կերպով դատապարտվում էր Բերիան: Եվ սա այն դեպքում, երբ մինչ այդ շրջանի ղեկավարները հպարտանում էին շրջանը «Ստալինի մերձավորագույն զինակցի» անունով կոչվելու փաստով:

Հուլիսի 15-ին գումարված ՀԿԿ Ծափումյանի շրջանային կոմիտեի պլենումի և ակտիվի համատեղ նիստում «Բերիայի հակապարտիական և հակապետական հանցավոր գործողությունների

¹⁵⁵ Վիրաբյան Ա. Ս., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Երևան, 2001, էջ 201-202:

մասին» զեկուցումով հանդես եկավ շրջկոմի առաջին քարտուղար Դարչո Յովհաննիսյանը: Չեկուցման առթիվ ընդունված բանաձևում հավանություն տրվեց Լ. Բերիայի առնչությամբ ԽՄԿԿ կենտկոմի հուլիսյան պլենումի որոշմանը՝ դատապարտելով «դավաճան Բերիայի ստոր գործողությունները»¹⁵⁶: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1953 թ. հուլիսի 16-ի հրամանով հայ ականավոր հեղափոխական գործիչ Ստեփան Ծախումյանի պատվին Բերիա ավանը վերանվանվեց Ծախումյան ավան, իսկ Բերիայի շրջանը՝ Ծախումյանի շրջան¹⁵⁷:

Հուլիսի 16-ին կայացած Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության դռնփակ ժողովում քննարկվեց «ՍՄԿԿ կենտրոնական կոմիտեի պլենումի որոշման մասին» հարցը: Ելույթ ունեցողները պահանջեցին խստագույն կերպով պատժել «ժողովրդի դավաճան» Բերիային¹⁵⁸: Կազմակերպությունը ողջունեց կուսակցության բարձրագույն մարմնի կայացրած որոշումը՝ իբրև «պարտիական կազմակերպության մարտական ծրագիր»: Սկսբյուրոյին հանձնարարվեց վերացնել աշխատանքում եղած թերությունները, բարելավել կուսկազմակերպության կոլեգիալ ղեկավարումը՝ լուրջ ուշադրություն դարձնելով կադրերի ընտրության վրա¹⁵⁹:

Անդրադառնալով Սպանդարյանի մշակութային կյանքին՝ փաստենք, որ գյուղի ակումբի աշխատանքներում իրական դրական տեղաշարժ կատարվեց Գրիշա Սարգսյանի՝ ակումբի վարիչ նշանակվելուց հետո: 1952-1953 թթ. ակումբում տարբեր զեկուցումներ, համերգներ, թատերական ներկայացումներ, կինոցուցադրություններ կազմակերպվեցին: Ակումբն ուներ 6 խմբակ՝ թատրոնի, շախմատի, երգի ու պարի, ռազմական, ֆիզկուլտուրայի, ֆոտոյի: Որոշակիորեն բարելավվել էր նաև ակումբի գրադարանի աշխատանքը: Գրադարանում առկա էր 1750 կտոր գիրք, ուներ 105 ընթերցող: Գրադարանի

¹⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 11, գ. 2, թ. 86, «Նոր Կյանք», 1953 թ., N 57:

¹⁵⁷ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 38:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 13, թ. 94 շրջ.-96:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, թ. 96-97 շրջ.:

վարիչը Մեխակ Յովհաննիսյանն էր: 1953 թ. մայիսին Սպանդարյանի երիտասարդների ջանքերով գյուղում ֆիզկուլտուրայի հրապարակ կառուցվեց, ինչը սպորտասեր անձանց հնարավորություն տվեց մարզումներ իրականացնելու: Ֆիզկուլտուրայի թիմն ու պարի խումբն ապահովված էին համապատասխան համազգեստով: Ակումբի երգի ու պարի խումբը հաճախակի ելույթներ էր ունենում դաշտում աշխատողների առջև, իսկ թատրոնի խմբակը՝ թատերական ներկայացումներ ցուցադրում նրանց համար¹⁶⁰:

Արդյունավետ աշխատում էր նաև գյուղխորհրդի գործկոմը՝ Սուրեն Եսայանի ղեկավարությամբ: Գյուղի բարեկարգման գլխավոր խնդիրներից մեկը փողոցային լուսավորության բացակայությունն էր: Գյուղխորհրդի նախագահը բարեկարգեց ճանապարհները, չափեց գյուղացիների տնամերձերը, սակայն, օգնություն չստանալով կոլտնտեսության վարչությունից և կուսկազմակերպությունից, դադարեցրեց աշխատանքները: Նա էլեկտրասյուների փոսերը փորել տվեց բանվորների միջոցով՝ առանց կոլտնտեսության աշխօրերն օգտագործելու: Չնայած կոլտնտեսությունը 8000 ռուբլի էր փոխանցել գյուղէլեկտրոյին, փորվել էին էլեկտրասյուների փոսերը, սակայն 1953 թ. դեկտեմբերի դրությամբ գյուղէլեկտրոն թերացել էր Սպանդարյանի լուսավորության հարցում¹⁶¹: Հաճախակի էին դեպքերը, երբ գյուղացիները կատարում էին իրենց հասանելիք աշխատանքը, իսկ ղեկավար մարմինները թերանում էին իրենց պարտականությունները կատարելու գործում:

1953 թ. աշնանը փոխվեց Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարությունը: Մոսկվայի հրահանգով նոյեմբերի 28-ին գումարված ՀԿԿ կենտկոմի պլենումը նոյեմբերի 30-ին որոշեց կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից ազատել Գրիգոր Հարությունյանին: Վերջինս մեղադրվում էր «Բերիայի դրածո» հանդիսանալու մեջ: ՀԿԿ կենտկոմի նոր առաջին քարտուղար ընտրվեց Սուրեն Թովմասյանը:

¹⁶⁰ Նույն տեղում, թ. 101 շրջ.-102, ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 17, թ. 15 շրջ.-16, «Նոր Կյանք», 1953 թ., N 42, 45:

¹⁶¹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 13, թ. 105 շրջ., 112 և շրջ., ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 17, թ. 23 և շրջ.:

Փոփոխություններ տեղի ունեցան նաև հանրապետության բարձրագույն ղեկավարության կազմում¹⁶²: Հայաստանում կատարված իշխանափոխությունը Ի. Ստալինի մահից հետո ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող վերափոխումների մի օղակն էր:

1953 թ. դեկտեմբերի 17-ին տեղի ունեցած ՀԿԿ Ծափումյանի շրջկոմի պլենումում խիստ քննադատվեց ՀԿԿ կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղարը: Պլենումի բանաձևում ևս դատապարտվեց «Բերիայի դրածո» Գրիգոր Հարությունյանը: Իր ելույթում շրջխորհրդի գործկոմի նախագահ Թորգոմ Կիրակոսյանը մասնավորապես ասաց. «Գյուղատնտեսության պլանավորման գործում կային խոշոր թերություններ: Գ. Հարությունյանը կարգադրում էր ավելացնել այգիների տնկման պլանները, բայց կոլտնտեսությունները ոչ մի հնարավորություն չունեին այդ ոչ ռեալ պլանները կատարելու»¹⁶³: Բնականաբար, այս խոսքերն արտասանվեցին Հարությունյանին աշխատանքից ազատելուց հետո: Իսկ նախկինում Բերիայի շրջանի ղեկավարները լռելյայն կատարում էին ՀԿԿ կենտկոմի հրահանգները:

1953 թ. ևս Սպանդարյանի կոլտնտեսությունը զգալի հաջողություններ ունեցավ: Տարեվերջին կոլտնտեսության դրամական եկամուտն անցավ 1 մլն ռուբլուց, ինչը գյուղի կոլտնտեսության պատմության մեջ ռեկորդային ցուցանիշ էր: Եկամուտների հիմնական մասը գոյացել էր բանջարեղենի ու խաղողի մշակությունից: Նախատեսված 100 ցենտների փոխարեն յուրաքանչյուր հեկտարից ստացվել էր 209 ցենտներ բանջարեղենի համախառն բերք: Խաղողի այգիների մշակությունը բարելավելու շնորհիվ նախատեսված 49 ցենտների փոխարեն յուրաքանչյուր հեկտարից ստացվել էր 69,5 ցենտներ բերք: Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսությունը սրանով մտավ շրջանի «միլիոնատեր կոլտնտեսությունների» շարքը¹⁶⁴: Փաստենք, որ մինչև 1952 թ. Սպանդարյանում լուրջ ուշադրություն չէր դարձվում բանջարաբուստանային մշակաբույսերի աճեցմանը:

¹⁶² Վիրապյան Ա. Ս., նշվ. աշխ., էջ 207-209:

¹⁶³ ՀԱՍ, ֆ. 401, ց. 11, գ. 2ա, թ. 60-113:

¹⁶⁴ «Նոր Կյանք», 1954 թ., N 2, 16:

1954 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Սպանդարյանի կոլտնտեսությունում կար 220 ընտանիք: Կոլտնտեսության անդամների թիվը 440 էր, իրենց ընտանիքի անդամների հետ՝ 1010: Նախորդ տարիների համեմատ՝ ջրաղացին ու դարբնոցին ավելացել էր յուղի ու պանրի գործարանը և հյուսնաատաղձագործական արհեստանոցը: Կոլտնտեսությունն ուներ 178 խոշոր եղջերավոր անասուն, 106 խոզ, 1017 ոչխար, 11 այծ: Կոլվարչության նախագահը Մնացական Գևորգյանն էր, հաշվապահը՝ Վոլոդյա Զաքարյանը, իսկ կոլտնտեսության վերստուգիչ՝ հանձնաժողովի նախագահի պաշտոնում Լազար Ավետիսյանին փոխարինել էր Վանիկ Մանուկյանը¹⁶⁵: Վերջինս գյուղի նոր վերաբնակիչներից էր. Սպանդարյան էր տեղափոխվել Կոտայքի Սևաբերդ գյուղից:

Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսկազմակերպության 1954 թ. փետրվարի 19-ի նիստում վերջին մեկ տարում կատարած աշխատանքների մասին հաշվետվություն ներկայացրեց կոլվարչության նախագահ Մ. Գևորգյանը: Այնուհետև կոլվարչության նոր կազմում առաջադրվեցին Մնացական Գևորգյանը (նախագահ), Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը, Յովհաննես Մելքոնյանը, Քիչմիշ Թադևոսյանը, Յոռոմ Մխիթարյանը, Ավագ Կարապետյանը (անդամներ), կոլտնտեսության վերստուգիչ հանձնաժողովի կազմում՝ Վանիկ Մանուկյանը, Եմոք Սարգսյանը, Ռուբեն Ասլանյանը¹⁶⁶:

1954 թ. մարտի 23-ին Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմը հաստատեց Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսության ընդհանուր ժողովի 1954 թ. մարտի 12-ի որոշումը՝ կոլտնտեսության հողերի սահմանների ճշտման վերաբերյալ: «Ձրի և անժամկետ օգտագործման համար» կոլտնտեսությանն ամրացվեց 1512 հեկտար հող, որից կոլտնտեսության արտադրական մաս (վարչական շենք, կովանոց, թռչնանոց, գարաժներ, բակ և այլն)՝ 7,5 հեկտար, վարելահող՝ 208 հա, խաղողի այգի՝ 99 հա, փչացած խաղողի այգի՝ 12 հա, պտղատու

¹⁶⁵ ՀԱՍ, ֆ. 123, ց. 55, գ. 51, թ. 217-234:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 15, թ. 11-12 շրջ.:

այգի՝ 57,5 հա, թթենու պլանտացիա՝ 9 հա, արոտ՝ 300 հա, տնամերձ ֆոնդի հող՝ 50 հա և այլ խոտաբույսեր՝ 769 հա¹⁶⁷:

Ահա նման պայմաններում տեղի ունեցավ Սպանդարյանի և Յաղթանակի գյուղխորհուրդների միավորումը: Բանն այն է, որ հանրապետությունում նախատեսվող գյուղական խորհուրդների խոշորացման միջոցառումների շրջանակներում Շահումյանի շրջանի ղեկավարությունը նախատեսում էր միացնել Յաղթանակ և Սպանդարյան գյուղերը և կազմել մեկ գյուղխորհուրդ, որի վարչական կենտրոնը հանդիսանալու էր Սպանդարյան գյուղը: Ի նկատի ունենալով այս հանգամանքը՝ 1954 թ. ապրիլի 8-ին Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմը որոշեց Յաղթանակի գյուղխորհրդի տարածքում գտնվող Յակական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի միացյալ փորձարարական բազայի, Թաիրովի անվան խորհտնտեսության և Քաղցր Նուշի խորհտնտեսության վարչական տարածքների և ազգաբնակչության հիման վրա կազմակերպել նոր ավանային խորհուրդ: Շրջխորհրդի գործկոմն այս որոշումը հիմնավորում էր նշյալ բնակավայրերի՝ Սպանդարյան գյուղից համապատասխանաբար 12, 10 և 8 կմ հեռու լինելու իրողությամբ և նրանց՝ «զարգանալու ավելի լայն հեռանկարներ» ունենալու հանգամանքով¹⁶⁸:

Յայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդն աննպատակահարմար համարեց Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմի նշյալ որոշումը: Ավելին՝ առաջ եկող խնդիրը լուծելու արդյունավետ տարբերակ համարվեց Յաղթանակ, Սպանդարյան գյուղերի, Գիտությունների ակադեմիայի միացյալ փորձարարական բազայի, Քաղցր Նուշի և Թաիրովի անվան խորհտնտեսություններին կից ավանների միավորմամբ գյուղխորհուրդ կազմակերպել՝ կենտրոն դարձնելով Յաղթանակ գյուղը: Սա արտացոլվեց գյուղական խորհուրդների խոշորացման մասին Յայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության 1954 թ. հունիսի 3-ի հրամանագրում: Շահումյանի շրջանում միավորվեցին նաև Անաստասավանի և Դավիթաշենի (կենտրոնը՝ Անաստասավան), Նոր

¹⁶⁷ Նույն տեղում, Ե-ՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 55, թ. 18:

¹⁶⁸ ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, թ. 53:

Արեշի և Ծորբուլաղի (կենտրոնը՝ Նոր Արեշ), Ծենգավիթի և Ներքին Չարբախի (կենտրոնը՝ Ծենգավիթ) գյուղական խորհուրդները, իսկ Նոր Կողբի գյուղական խորհուրդը միացվեց Ծախումյանի ավանային խորհրդին¹⁶⁹:

Սպանդարյանի գյուղական խորհուրդն իր գործունեությունը շարունակեց մինչև 1954 թ. հուլիսի վերջը: Հուլիսի 29-ին կայացավ Սպանդարյանի գյուղխորհրդի 4-րդ գումարման 16-րդ նստաշրջանը, իսկ հուլիսի 30-ին տեղի ունեցավ Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործկոմի վերջին նիստը¹⁷⁰: Սրանք Սպանդարյանի գյուղխորհրդի վերջին գործողություններն էին: Գյուղխորհրդի գործկոմի անդամներից երկուսը՝ Մանուկ Մարգարյանը և Մնացական Գևորգյանը, ընդգրկվեցին Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհրդի գործկոմի կազմում: Հենց Հաղթանակի գյուղխորհրդի կազմում էլ հետագայում Սպանդարյանը մտավ Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ՝ վերածվելով մայրաքաղաքի թաղամասի:

¹⁶⁹ «Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1954 թ., N 5, էջ 5, 20, ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 34-35:

¹⁷⁰ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 21, թ. 11 շրջ.-13 շրջ., գ. 18, թ. 14:

ՆՈՐ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄՆԵՐ ՄՊԱՆԴԱՐՅԱՆՈՒՄ

1950-ական թթ. Սպանդարյան գյուղը նոր ավյուն ստացավ Կոտայքի, Ախուրյանի շրջաններից կատարված պլանային վերաբնակեցումների, ինչպես նաև հանրապետության այլ շրջաններից անհատապես այստեղ տեղափոխված բնակիչների շնորհիվ:

Հիմք ընդունելով Հայկական ԽՍՀ կոլտնտեսություններում հացահատիկի, բամբակի մշակությունը, թռչնաբուծությունն ու անասնապահությունը զարգացնելու մասին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի 1950 թ. մայիսի 30-ի որոշումը՝ ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոն և Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը համապատասխանաբար 1952 թ. հունվարի 8-ին և 10-ին հաստատեցին ներհանրապետական վերաբնակեցման 1952 թ. պլանի նախագիծը: Ըստ այդմ՝ նախատեսվում էր հանրապետության լեռնային սակավահող կոլտնտեսություններից 1300 ընտանիք վերաբնակեցնել Արարատյան դաշտի և Թալինի շրջանի նոր յուրացվող հողերում: Գարնանը տեղափոխվելու էր 750, իսկ աշնանը՝ 550 ընտանիք: Մինիստրների խորհրդին կից գործող վերաբնակեցման վարչությանը հանձնարարվեց հանրապետության շրջանային խորհուրդների գործկոմների հետ համատեղ 15 օրվա ընթացքում կազմել վերաբնակվել ցանկացողների ցանկը և ներկայացնել կառավարության հաստատմանը¹⁷¹:

Հանրապետության տարբեր շրջանների բնակիչների թվում վերաբնակության որոշումը ոգևորությամբ ընդունեցին նաև Կոտայքի շրջանում: Սկզբում նախատեսվում էր 1952 թ. գարնանը վերջիններից վերաբնակեցնել Բերիայի շրջանի Հաղթանակ գյուղում: Ինչպես նշել ենք, դեռևս 1949 թ. Բերիայի շրջանի ղեկավարությունը ՀԿԿ կենտկոմին և ՀԽՍՀ մինիստրների խորհրդին առաջարկել էր 150

¹⁷¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 32, գ. 24, թ. 48 և շրջ., ֆ. 113, ց. 54, գ. 42, թ. 2-5:

տնտեսություն վերաբնակեցնել շրջանի Հաղթանակ և Սպանդարյան գյուղերում:

Որոշ գյուղերի բնակիչներ, առանց նույնիսկ սպասելու Կոտայքի շրջխորհրդի գործկոմի պաշտոնական թույլտվությանը, սեփական նախաձեռնությամբ նոր բնակավայր էին տեղափոխվում, ինչն առաջացնում էր տեղական ղեկավարների դժգոհությունը: 1952 թ. փետրվարի 12-ին տեղի ունեցած աշխատավորների պատգամավորների Կոտայքի շրջխորհրդի նստաշրջանում շրջանի Սևաբերդ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Հապետ Մկրտչյանը զարնանացանին պատրաստվելու աշխատանքներում եղած դժվարությունները պայմանավորեց այս իրողությամբ. «Կոլխոզը Բերիայի շրջան փոխադրելու հարցը խոշոր չափով անդրադառնում է աշխատանքների վրա: Արդեն մի քանի տնտեսություններ առանց թույլտվության փոխադրվել են»¹⁷²: Այս խնդիրը գոյություն ուներ նաև շրջանի մի շարք գյուղերում:

Բերիայի շրջան փոխադրվելու նպատակով դիմումներ էին ներկայացրել Կոտայքի Քյանքյան, Սևաբերդ, Նուռնուս, Հովաշեն գյուղերի բնակիչները: Իրականում այս գյուղերի կոլտնտեսությունները սակավահող չէին, այլ նույնիսկ շրջանի հողառատ կոլտնտեսություններից էին: Այսպես՝ Քյանքյանի կոլտնտեսության դեպքում մեկ տնտեսությանը բաժին էր ընկնում 43,4 հեկտար հող, որից վարելահող և խոտհարք՝ 16 հեկտար, Հովաշենի կոլտնտեսությունում՝ 33,3 հեկտար, որից վարելահող և խոտհարք՝ 7 հեկտար, Սևաբերդի կոլտնտեսությունում՝ 15,5 հեկտար, որից վարելահող և խոտհարք՝ 8 հեկտար: Այս կոլտնտեսությունները մինչև իսկ աշխատող ձեռքի կարիք ունեին: Նրանք բերքահավաքի մի մասը վարձու բանվորների միջոցով էին իրականացնում: Հաշվի առնելով այս իրողությունը՝ 1952 թ. փետրվարի 21-ին Կոտայքի շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեն նշյալ գյուղերից վերաբնակեցում կատարելն աննպատակահարմար համարեց: Շրջխորհրդի գործկոմը հանրապետության մինիստրների

¹⁷² Նույն տեղում, Արովյանի տարածքային ներկայացուցչություն, ֆ. 6, ց. 1, գ. 288, թ. 112:

խորհրդին միջնորդեց շրջանից վերաբնակեցում կատարել 1952 թ. աշնանը, այն էլ միայն Արամուս, Հրազդան, Գեղադիր, Գողթ (Գեղարդ) և Սարանիստ գյուղերից¹⁷³:

1952 թ. փետրվարի 28-ին Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհուրդը վերջնական տարբերակով հաստատեց վերաբնակեցման վարչության ներկայացրած շրջանային և կոլտնտեսային վերաբնակեցման պլանը: Ըստ այդմ՝ գարնանը տեղափոխվողների թիվը նույնը թողնվեց, իսկ աշնանը նախատեսված վերաբնակեցումների քանակը 550-ից իջեցվեց 318-ի: Երջխորհուրդների գործադիր կոմիտեներին հանձնարարվեց օժանդակել վերաբնակվել ցանկացող կոլտնտեսականներին: Որոշման հավելվածի համաձայն՝ փետրվարի 20-ի դրությամբ Հաղթանակ տեղափոխվելու ցանկություն էին հայտնել Կոտայքի շրջանի Քյանքյան գյուղից 23, Սևաբերդից 79, Նուռնուսից 13 և Սարանիստից 1 տնտեսություն¹⁷⁴: Մարտի 11-31-ը Կոտայքից Բերիայի շրջան տեղափոխվեց 116 ընտանիք¹⁷⁵: Կոտայքի շրջանի գյուղերի որոշ թվով բնակիչներ հաստատվեցին նաև Վեդիի շրջանում:

Կոտայքից Բերիայի շրջան տեղափոխվելու ցանկություն ունեցողների հիմնական մասը սևաբերդցիներ էին: Սևաբերդը համեմատաբար փոքր գյուղ էր, սակայն ուներ մշակույթի տուն և ակումբ: 1952 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ գյուղի կոլտնտեսությունում հաշվվում էր 127 ընտանիք: Կոլտնտեսականների թիվը 415 էր, որոնք իրենց ընտանիքների մյուս անդամների հետ կազմում էին 699 անձ: Կոլտնտեսությունն ուներ 1 ախոռ, 4 կովանոց, 3 հորթանոց, 1 խոզանոց, 5 ոչխարանոց, 1 թռչնանոց, 2 հացահատիկի պահեստ, 2 կարտոֆիլի պահեստ¹⁷⁶:

Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը 1952 թ. ապրիլի 13-ին որոշեց Կոտայքի շրջանի Սևաբերդ գյուղից 36 տնտեսության վերաբնակեց-

¹⁷³ Նույն տեղում, գ. 293, թ. 113:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, գ. 75, թ. 35-42, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 54, գ. 219, թ. 1-7:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, թ. 23:

¹⁷⁶ Նույն տեղում, ֆ. 123, ց. 52, գ. 25, թ. 407-423, Կոտայքի մարզային մասնաձյուղ, ֆ. 160, ց. 1, գ. 14:

նել շրջանի Հաղթանակ գյուղում¹⁷⁷։ Բանն այն է, որ սևաբերդցիների մի մասը ցանկություն էր հայտնել Հաղթանակի փոխարեն բնակվել Սպանդարյանում։ Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմն ընդառաջել էր նրանց։ Սևաբերդի կոլտնտեսության նախագահ Հապետ Մկրտչյանի և հաշվապահ Անդրանիկ Սարգսյանի կողմից 1953 թ. փետրվարի 20-ին կազմված տեղեկանքի համաձայն՝ 1952 թ. ընթացքում կոլտնտեսությունից Բերիայի և Վեդիի շրջաններ էր վերաբնակվել 57 տնտեսություն, որոնք տարել էին իրենց հասանելիք անասունները, այն է՝ 260 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 683 գլուխ ոչխար, 65 գլուխ այծ, 39 խոզ, 9 ձի, 2 էշ, 100 հավ և ձուտ, 23 փեթակ մեղու¹⁷⁸։

Սպանդարյանի գյուղխորհրդի 1952 թ. հոկտեմբերի 30-ի նստաշրջանում որոշվեց Սևաբերդ գյուղից Սպանդարյանում հաստատված 24 ընտանիքներին հասարակության անդամ ձևակերպել և գրանցել գյուղի ծխամատյանում։ Դրանց թվում էին՝ Նովրուզ Ծառուկյանի (8 անձով), Ազիզ Դուկասյանի (9 անձով), Սեդրակ Գրիգորյանի (7 անձով), Դրմո Գրիգորյանի (5 անձով), Սինո Մանուկյանի (5 անձով), Կարապետ Աբրահամյանի (12 անձով), Նազար Բաբայանի (6 անձով), Հալիբեկ Խաչատրյանի (10 անձով), Նազար Պետրոսյանի (10 անձով), Հորե Պետրոսյանի (9 անձով), Ավագ Մկրտչյանի (6 անձով), Հայկանուշ Մկրտչյանի (4 անձով), Եսթեր Աբրահամյանի (4 անձով), Եսայի Աբրահամյանի (5 անձով), Սուրեն Գրիգորյանի (4 անձով), Հովհաննես Դավիթյանի (5 անձով) ընտանիքները (ընդամենը՝ 109 անձ)¹⁷⁹։ Ամենայն հավանականությամբ, մյուս 8 ընտանիքները փաստացի չէին տեղափոխվել։ Հաջորդ ամիսներին Սպանդարյան տեղափոխվեցին նաև Զմրուխտ Ծառուկյանի, Նազո Հարությունյանի, Աղասի Խաչատրյանի, Դեղձուն Գրիգորյանի, Մարիամ Եփրեմյանի ընտանիքները¹⁸⁰։

Առաջին սևաբերդցիները Սպանդարյան ժամանեցին արդեն 1952 թ. փետրվարի կեսերին։ Վերաբնակիչները գալիս էին ընտա-

¹⁷⁷ ՀԱԱ, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 45, թ. 12-13։

¹⁷⁸ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 52, գ. 45, թ. 306, Կոտայքի մարզային մասնաճյուղ, ֆ. 160, ց. 1, գ. 15։

¹⁷⁹ ՀԱԱ, ԵՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 12, թ. 31 շրջ., ց. 2, գ. 67, թ. 187 շրջ.-206։

¹⁸⁰ Նույն տեղում, ց. 1, գ. 12, թ. 32ա։

նիքներով: Փետրվարից մինչև սեպտեմբեր Սպանդարյանի յոթամյա դպրոց ընդունվեցին Սևաբերդից տեղափոխված ընտանիքների շուրջ երկու տասնյակ դպրոցահասակ երեխաներ (Ռաֆիկ, Արտաշես, Բնարիկ, Արամայիս Պետրոսյանները, Զավեն, Գրիգոր Գրիգորյանները, Հայկազ, Արամ, Ծառուկ Ծառուկյանները, Յողիկ, Ասյա Ղուկասյանները, Լուսաշխարհիկ Աբրահամյանը, Մարիետա Մխիթարյանը, Ալբերտ Խաչատրյանը և այլք)¹⁸¹:

Բացի սևաբերդցիներից, 1953 թ. ընթացքում հանրապետության Ախուրյանի շրջանի Զրախլի (ներկայումս՝ Զրառատ) գյուղից Սպանդարյան տեղափոխվեց 10 տնտեսություն՝ Հակոբ Իսրայելյանի, Արմենակ Եղիազարյանի, Վոլոդյա Սարգսյանի, Ալեք Կարապետյանի, Ռուբեն Գևորգյանի, Մազման Մանուկյանի, Վոլոդյա Մինասյանի, Վարազդատ Թաթևկյանի, Ակրիբալ Յալոյանի և Կիրակոս Յալոյանի ընտանիքները¹⁸²:

Պլանային վերաբնակեցումներին զուգահեռ՝ 1950-ական թթ. դեպի Սպանդարյան մեծ հոսք էր տեղի ունենում հատկապես Ապարանի գյուղերից (Ապարան, Մուլքի, Վարդենիս, Սարալանջ, Ափնա և այլն): Ծառերը գալիս և հաճախ տարիներով բնակվում էին բարեկամ-հարազատների տներում, աշխատանքի անցնում Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսությունում և այնուհետև փորձում գյուղի հասարակության անդամ դառնալ:

Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը քայլեր էր ձեռնարկում վերաբնակիչներին օգնելու նպատակով: Այսպես՝ 1953 թ. հունվարի 3-ին շրջանի կոլտնտեսությունների այդ տարվա անասնապահական մթերքների հարկադրման պլանը հաստատելիս, ընդունած 30 վերաբնակեցված տնտեսությունների համար, գործկոմը Սպանդարյանի կոլտնտեսությանն արտոնություն տվեց հետևյալ չափով. միս՝ 1227 կգ, կաթ՝ 2640 կգ, բուրդ՝ 176 կգ, որից 116 կգ՝ կիսակոշտ և 59 կգ՝ կոշտ, խոշոր եղջերավոր անասունի կաշի՝ 5 հատ, մանր եղջերավոր

¹⁸¹ Երևանի թիվ 108 դպրոցի ընթացիկ արխիվ, աշակերտների 1948-1967 թթ. հրամանագիրք, թ. 17-22 շրջ.:

¹⁸² ՀԱԱ, Ե-ՔՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 12, թ. 32ա:

անասունի կաշի՝ 18 հատ, խոզի կաշի՝ 1 հատ, ձու՝ 445 հատ, պանիր՝ 12 կգ¹⁸³: 1953 թ. մայիսի 5-ին շրջխորհրդի գործկոմը հատուկ քննարկեց Սպանդարյանում և Յաղթանակում վերաբնակված տնտեսություններին օգնություն ցուցաբերելու հարցը: Նշվում էր, որ Յաղթանակում և Սպանդարյանում անբավարար օգնություն է ցուցաբերվել վերաբնակված տնտեսություններին, նրանց ժամանակին չեն ապահովել բնակարանով, հոգատար վերաբերմունքի չեն արժանացել: Այս իրողությամբ էր բացատրվում 1952 թ. ընթացքում Սպանդարյան տեղափոխված 31 տնտեսությունից 4-ի, իսկ Յաղթանակի դեպքում 44 տնտեսությունից 4-ի՝ նախկին բնակավայրեր վերադառնալը: Յաղթանակի և Սպանդարյանի կոլտնտեսությունների նախագահներին հանձնարարվեց «ստուգել վերաբնակեցված տնտեսությունների ապրելու պայմանները և կարիքավոր տնտեսություններին ցույց տալ անհրաժեշտ օգնություն»¹⁸⁴: Ի դեպ, վերաբնակեցված և հետ վերադարձած տնտեսությունները շրջանի դատախազությանը տված բացատրությունում վերադառնալու հիմնական պատճառ են համարել տեղի կլիմային չհարմարվելը: Բանն այն է, որ որոշ սպանդարյանցիներ գյուղի կոլտնտեսության վարչության նախագահ Մնացական Գևորգյանին մեղադրում էին, թե իբր Սևաբերդ գյուղից Սպանդարյանում վերաբնակված գյուղացիների համար անհարմար պայմաններ է ստեղծել և նրանց հետ զնալու պատճառ հանդիսացել¹⁸⁵:

1954 թ. հունվարի 10-ի դրությամբ սևաբերդցիներից նախկին բնակավայր էին վերադարձել Նովորոգ Ծառուկյանի, Նազո Յարությունյանի, Աղասի Խաչատրյանի, Դեղձուն Գրիգորյանի, Նազար Բաբայանի ընտանիքները, Զմրուխտ Ծառուկյանը և Մարիամ Եփրեմյանը ծերանոց էին տեղափոխվել, իսկ չրախլեցիներից վերադարձել էին Մազման Մանուկյանի, Վոլոդյա Մինասյանի, Վարազդատ Թաթիկյանի, Ակրիբալ Յայլոյանի և Կիրակոս Յայլոյանի ընտանիքները¹⁸⁶:

¹⁸³ Նույն տեղում, ֆ. 10, ց. 1, գ. 48, թ. 14:

¹⁸⁴ Նույն տեղում, գ. 50, թ. 12-14:

¹⁸⁵ ՀԱՍ, ֆ. 401, ց. 11, գ. 9, թ. 109:

¹⁸⁶ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 12, թ. 32ա:

Զնայած առկա դժվարություններին, նաև այն իրողությամբ, որ հաջորդ տարիներին ևս որոշ թվով վերաբնակիչներ նախկին բնակավայր վերադարձան, այնուհանդերձ, սևաբերդցիների հիմնական մասն արագ հարմարվեց նոր բնակավայրին: Ասվածը հաստատող իրողություններից է Սևաբերդ գյուղի նախկին բնակիչ Վանիկ Նադոյի Մանուկյանի օրինակը: Սպանդարյանում հաստատվելուց արդեն մեկ տարի անց՝ 1953 թ. ամռանը, վերջինս կոլտնտեսության վերստուգիչ հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց, իսկ 1954 թ. մարտի 14-ին տեղի ունեցած ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ընտրությունների ժամանակ Սպանդարյանի թիվ 138/17 ընտրական տեղամասի հանձնաժողովի անդամներից էր (առաջադրվել էր գյուղի կոլտնտեսության ԼԿԵՄ կազմակերպության կողմից)¹⁸⁷: Փաստենք նաև, որ 1950-ական թթ. երկրորդ կեսին Սպանդարյանի կոլտնտեսության անասնապահական ֆերմայի ունեցած հաջողությունները զգալի չափով պայմանավորված էր սևաբերդցի Վանուշ Պետրոսյանի արդյունավետ աշխատանքով: Մեկ այլ սևաբերդցի՝ ուսուցիչ Կարապետ Աբրահամյանը, զգալի ներդրում ունեցավ գյուղի մատաղ սերնդին կրթելու գործում: Բերված օրինակները վկայում են ինչպես նշված անհատների անձնական հատկանիշների, այնպես էլ ընդհանրապես սևաբերդցի վերաբնակիչների՝ նոր բնակավայրին ինտեգրվելու մասին:

¹⁸⁷ ՀԱԱ, ֆ. 123, ց. 55, գ. 51, թ. 234, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 97, թ. 162, «Նոր Կյանք», 1954 թ., N 8:

ՀԱՂԹԱՆԱԿ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ԳՅՈՒՂԽՈՐՀՐԴԻ ԿԱԶՄՈՒՄ

Ինչպես տեսանք, Հայկական ԽՍՀ գյուղական խորհուրդների խոշորացման միջոցառումների շրջանակներում Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհրդի կազմում ընդգրկվելիս Սպանդարյանն արդեն կայացած համայնք էր: 1953 թ. գյուղի Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսության ունեցած հաջողություններն այն դերն ունեցան, որ 1954 թ. օգոստոսին կոլվարչության նախագահ Մնացական Գևորգյանը և բրիգադավար Մանուկ Մարգարյանը Ծախումյանի շրջանի պատվիրակության կազմում մասնակցեցին Մոսկվայում անցկացվող համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսին: Ցուցահանդեսում իր տաղավարն ուներ նաև Հայկական ԽՍՀ-ն: Այստեղ ներկայացված էր գյուղատնտեսության ասպարեզում հանրապետության ունեցած ձեռքբերումները:

Գյուղական խորհուրդների միավորման նախօրեին Հաղթանակի գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահը Հասմիկ Մանուկյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Բենիամին Հովեյանը, քարտուղարը՝ Կենսաբեր Ենոքյանը, գործկոմի անդամները՝ Հախարիկ Արսենյանը և Հալիբեկ Բաբայանը: Գյուղխորհրդի պատգամավորների թիվը 19 էր: Հաղթանակի գյուղխորհրդի գործկոմի 1954 թ. օգոստոսի 10-ի նիստում գործկոմի անդամների թիվն ավելացավ 2-ով՝ ի դեմս Սպանդարյանի գյուղխորհրդի գործկոմի նախկին անդամներ Մանուկ Մարգարյանի և Մնացական Գևորգյանի:

Զբաղեցրած տարածքով և բնակչության թվով Հաղթանակի գյուղխորհուրդը շրջանում ամենամեծն էր: Գյուղխորհրդի տարածքում գտնվում էր 5 բնակավայր՝ Հաղթանակ, Սպանդարյան գյուղերը,

¹ ՀԱԱ, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 98, թ. 95, 113, ֆ. 81, ց. 1, գ. 20, թ. 17 շրջ.-18:

Թաիրովի, Քաղցր Նուշի խորհտնտեսությունների, Գիտությունների ակադեմիայի միացյալ փորձարարական բազայի տարածքները: 1954 թ. դեկտեմբերի 4-ին Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմը հաստատեց գյուղական և ավանային խորհուրդների 1955 թ. կոնտրոլ թվերը: Ամենամեծ բյուջեն Հաղթանակի գյուղական խորհրդին էր՝ 431300 ռուբլի: Համեմատության համար նշենք, որ Շահումյանի ավանային խորհրդի բյուջեն 252900 ռ. էր: Հաջորդ՝ 1956 թ. համար Հաղթանակի գյուղխորհրդի բյուջեն ավելացավ և կազմեց 448300 ռ. այն դեպքում, երբ Շահումյանի ավանային խորհրդի բյուջեն կրճատվեց մինչև 242500 ռ.²:

Նախորդ տարիների համեմատությամբ՝ զգալիորեն ավելացել էր ինչպես Սպանդարյան գյուղի ազգաբնակչության թիվը, այնպես էլ գյուղի կոլտնտեսությունում աշխատողների թվաքանակը: Այսպես՝ 1955 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ կոլտնտեսականների թիվը 462 էր: 1954 թ. ևս կոլտնտեսությունը բանջարաբուստանային մշակաբույսերից (հատկապես բոլկի և պոմիդորի) առատ բերք ստացավ: Կոլտնտեսության դաշտային աշխատանքներն արդյունավետ կատարելու նպատակով Սպանդարյանի սկզբնական կուսկազմակերպության բյուրոն 1955 թ. հունվարի 17-ին նպատակահարմար համարեց կոլտնտեսության դաշտավարական բրիգադների թիվն ավելացնել երկուսով: Կոլտնտեսության I-VI բրիգադների բրիգադավարներ նշանակվեցին համապատասխանաբար՝ Պետրոս Պետրոսյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Հովհաննես Մելքոնյանը, Վաչիկ Արսենյանը և Արտաշ Վարդանյանը, Ֆերմայի վարիչներ՝ Վանուշ Պետրոսյանը, Գասպար Մելքոնյանը, Աշոտ Գևորգյանը, պահեստապետ՝ Սուխայել Հովհաննիսյանը, անասնաբույժ՝ Մարտին Վարդերեսյանը³: Կարճ ժամանակ անց, համաձայն իր դիմումի, Վաչիկ Արսենյանն ազատվեց բրիգադավարությունից:

1954-1955 թթ. ձմռանը որոշակիորեն աշխուժացավ Սպանդարյանի մշակութային կյանքը: 1955 թ. հունվարի 5-ին Շահումյանի

² Նույն տեղում, ֆ. 10, ց. 1, գ. 56, թ. 27, գ. 58, թ. 15-16:

³ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 14, թ. 25, ֆ. 123, ց. 55, թ. 66, 148:

շրջխորհրդի գործկոմը որոշեց շրջանի Ծենգավիթ գյուղի կինոյի սարքավորումը տեղափոխել Սպանդարյան և այստեղ ստացիոնար կինոկետ բացել: Բանն այն է, որ Ծենգավիթում քիչ էին կինոյի հաճախումները, ինչը պայմանավորված էր «Հայրենիք» կինոթատրոնին մոտիկ լինելով: Օրինակ՝ 1954 թ. հունվար-նոյեմբեր ամիսներին նախատեսված 9000-ի փոխարեն կինո էր հաճախել 2530 անձ: Մինչև Սպանդարյանի կոլտնտեսության ակումբի շենքի լիակատար պատրաստ լինելը կինոսարքավորումը ժամանակավորապես տեղադրվեց դպրոցի միջանցքում: Հաջորդ մեկ ամսվա ընթացքում գյուղացիների համար 10-ից ավել կինոնկար ցուցադրվեց: Փետրվարի սկզբին գյուղում ելույթ ունեցավ Ծափումյան ավանի գուլպա-տրիկոտաժի կոմբինատի երգի-պարի ինքնագործ խմբակը⁴:

1954 թ. դեկտեմբերի 23-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց 1955 թ. մարտի 6-ին Գերագույն խորհրդի և աշխատավորների պատգամավորների շրջանային, քաղաքային, գյուղական, ավանային խորհուրդների ընտրություններ անցկացնել⁵: 1955 թ. հունվարի 5-ին Ծափումյանի շրջխորհրդի գործկոմը հաստատեց շրջխորհրդի պատգամավորների ընտրությունների ընտրական օկրուգները: Թիվ 38 ընտրական օկրուգն ընդգրկում էր Սպանդարյան գյուղի տարածքը, որի կենտրոնը կոլտնտեսության գրասենյակն էր: Ընտրողների թիվը 693 էր: Օկրուգային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Մանուկ Մարգարյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Ասյա Աղամյանը, քարտուղարը՝ Գրիշա Սարգսյանը, անդամները՝ Հերիքնազ Ենոբյանը և Անատոլի Աշոտյանը⁶:

1955 թ. մարտի 6-ին տեղի ունեցած ընտրություններում Սպանդարյանի ընտրական օկրուգից միաձայն շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց գյուղի կոլտնտեսության առաջավոր օղակավարուհի Հռոմ Մխիթարյանը: Այդ օրը ընտրվեցին նաև Հաղթանակի գյուղական խորհրդի 35 պատգամավորներ: Գոյություն ունեցող «ավան-

⁴ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 57, թ. 241, «Նոր Կյանք», 1955 թ., N 12:

⁵ «Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1954 թ., N 11, էջ 4:

⁶ ՀԱԱ, ԵԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 97, թ. 120 և շրջ.:

դույթի» համաձայն՝ մարտի 17-ին ՀԿԿ Շահումյանի շրջկոմի բյուրոն որոշեց. «Երաշխավորել Հաղթանակի գյուղական սովետի սեփային գյուղավետի գործկոմի նախագահ ընտրելու ընկ. Յ. Մանուկյանին և քարտուղար ընկ. Կ. Ենոքյանին»⁷:

Մարտի 25-ին գումարվեց Հաղթանակի գյուղխորհրդի առաջին նստաշրջանը: Նստաշրջանում միաձայն գյուղխորհրդի գործադիր կոմիտեի նախագահ ընտրվեց գործող նախագահ, հաղթանակցի Հասմիկ Մանուկյանը, նախագահի տեղակալ՝ սպանդարյանցի Երվանդ Հովհաննիսյանը: Սակայն քարտուղարի ընտրությունը վեժե-րի տեղիք տվեց. Սպանդարյանը ներկայացնող պատգամավորներ Մնացական Գևորգյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Խաչիկ Գևորգյանը դեմ արտահայտվեցին գործկոմի գործող քարտուղար Կենսաբեր Ենոքյանի թեկնածությանը: Նրանք անգիջում պնդում էին, որ քարտուղարն անպայման Սպանդարյան գյուղից լինի, «քանի որ նախագահը Հաղթանակից է»: Նրանք գյուղխորհրդի քարտուղարի պաշտոնում Սպանդարյանի ներկայացուցչի ընտրելու անհրաժեշտու-թյունը հիմնավորում էին նրանով, որ նախագահի բացակայության ժամանակ քարտուղարը կարող է լուծել տեղի հարցերը: Բանն այն է, որ գյուղխորհրդի նախագահի տեղակալի պաշտոնը գործնակա-նում չէր կարևորվում:

Հաղթանակը ներկայացնող պատգամավորներ Գարսևան Հո-վակիմյանը և Ռաֆիկ Հոմոյանը կտրուկ հակադրեցին սպանդար-յանցիներին՝ պաշտպանելով Կ. Ենոքյանի թեկնածությունը: Նիստը նախագահող Անդրանիկ Ղանդիլյանը հարցը դրեց քվեարկության: Ներկա 30 պատգամավորից Կ. Ենոքյանի թեկնածությանը՝ կողմ քվեարկեցին 20, դեմ՝ 10 պատգամավոր (Սպանդարյանի ներկայա-ցուցիչները): Ստեղծվեց նաև գյուղխորհրդին կից գործող 3 մշտական հանձնաժողով՝ գյուղատնտեսական (նախագահ՝ Ռաֆիկ Հոմոյան), բարեկարգման (նախագահ՝ Բենիամին Հովեյան), բյուջետային (նա-խագահ՝ Լազար Ավետիսյան)⁸: Չնայած այս անգամ սպանդարյան-

⁷ «Նոր Կյանք», 1955 թ., N 21, ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 11, գ. 16, թ. 56-59:

⁸ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 87, թ. 148-153 շրջ.:

ցիներն անհաջողություն կրեցին, սակայն երկու տարի անց նրանց հաջողվեց գյուղխորհրդի քարտուղար դարձնել իրենց համագյուղացի Լազար Ավետիսյանին:

Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհրդի կազմում ընդգրկվելուց հետո ևս Սպանդարյանն ապրում էր սովորական առօրյայով: Միակ տարբերությունն այն էր, որ արդեն գյուղխորհուրդը հարկ եղած ուշադրությունը չէր հատկացնում բնակավայրին: Բարձրիթողի վիճակում էին գյուղի բարեկարգման աշխատանքները: Օրինաչափ է, որ սպանդարյանցիների շրջանում գյուղխորհրդի աշխատանքից դժգոհողների թիվը չափազանց շատ էր: Որպես օրինակ, մեկ հատված ներկայացնենք 1957 թ. հոկտեմբերի 27-ին տեղի ունեցած Սպանդարյանի արտադրական կուսկազմակերպության հաշվետու նիստում կուսբյուրոյի քարտուղար Մանուկ Մարգարյանի զեկուցումից. «Այս տարի գյուղական սովետի աշխատանքը մեզ մոտ չի երևում (նույնը ասել է նաև նախորդ երկու հաշվետվությունների ժամանակ Հ. Ս.), գյուղը զուրկ է բարեկարգման աշխատանքներից, փողոցներն անկանոն են: Ճանապարհների եզերքները կանալներ չլինելու պատճառով կոլխոզնիկները ոռոգման ջուրը ճանապարհի մեջտեղով են տանում՝ տնամերձերը ջրելու համար: Միայն կոլխոզի նախագահի նախագահությամբ կենտրոնական փողոցը կարգավորվեց՝ այն էլ ոչ լրիվ: Ընկերներ, գյուղսովետի միացումը Հաղթանակի հետ ես գտնում եմ սխալ, այս մասին նորընտիր բյուրոն պետք է մտածի»⁹:

Արխիվային վավերագրերից երևում է, որ դպրոցի ուսումնադաստիարակչական աշխատանքներում պահպանվում էին թերությունները: Բանն այն է, որ տնօրեն Մ. Սահակյանը քիչ էր ուշադրություն հատկացնում դպրոցին՝ վստահ լինելով, որ հաջորդ ուստարում տնօրեն չի լինելու: Աշակերտները բացակայում էին, ցածր էր ուսման առաջադիմությունը (68,6 %): Ծնողների հիմնական մասն անմասն էր դպրոցի խնդիրներից: Նրանք չէին մասնակցում ծնողական ժողովներին: 1954-1955 ուստարում նույն դասարանում էր մնացել

⁹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 18, թ. 23 և շրջ.:

20 աշակերտ, որոնց զգալի մասը կոլտնտեսության դաշտերում էր աշխատում: Իսկ սա գյուղացիների լավ վիճակից չէր գալիս¹⁰:

1955 թ. օգոստոսին Սպանդարյանի յոթամյա դպրոցի տնօրեն նշանակվեց Հայկ Վասիլյանը: Վերջինս ծագումով Ապարանի Գյուլլուջա գյուղից էր, ուր մի քանի տարի դպրոցի տնօրեն էր աշխատել¹¹: Հ. Վասիլյանի՝ տնօրեն նշանակվելուց հետո զգալիորեն բարելավվեցին կրթօջախի աշխատանքները: Դպրոցում աշխատողներից 5-ը կոմունիստներ էին: Ելնելով այս իրողությունից՝ ՀԿԿ Ծախումյանի շրջկոմի բյուրոն 1957 թ. փետրվարի 26-ին որոշեց Սպանդարյանի կոլտնտեսության սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունից անջատել դպրոցում աշխատող կուսակցականներին և նոր սկզբնական կուսակազմակերպություն ստեղծել: Դպրոցի սկզբնապարտուղար ընտրվեց և տնական ժամանակ այդ պարտականությունները կատարեց Պատվական Աձեմյանը¹²:

Գյուղատնտեսության մյուս ճյուղերի նման հանրապետությունում շարունակում էր հետ մնալ նաև այգեգործությունը: Բացառություն չէր նաև Ծախումյանի շրջանը: 1956 թ. հունվարի 17-ին տեղի ունեցած ՀԿԿ կենտկոմի 9-րդ պլենումը որոշեց վեցերորդ հնգամյակի ընթացքում (1956-1960 թթ.) շրջանում տնկել 110 հա նոր խաղողի այգի, վերականգնել 13,5 հա, 672000 խաղողի վազի լրացում կատարել, բարձրացնել բերքատվությունը: Հնգամյակի ընթացքում նախատեսվում էր շրջանում տնկել 30 հա պտղատու այգի, վերականգնել 26 հա, կատարել 26920 ծառի լրացում, բարձրացնել բերքատվությունը: Իսկ արդեն հունվարի 19-21-ին տեղի ունեցած ՀԿԿ 18-րդ համագումարում «1956-1960 թթ. ԽՍՀՄ ժողովրդական տնտեսության վեցերորդ հնգամյա պլանի վերաբերյալ ԽՄԿԿ XX համագումարի հրահանգների նախագծի մասին» զեկուցեց Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդի նախագահ Անտոն Քոչինյանը: Հունվարի 21-ին համագումարի ընդունած բանաձևում բոլոր կուսակցական կազմա-

¹⁰ Նույն տեղում, գ. 14, թ. 28-29, գ. 15, թ. 61 շրջ.-64:

¹¹ Նույն տեղում, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 15, թ. 31, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 15, թ. 72 և շրջ.:

¹² Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 11, գ. 28, թ. 36, գ. 35, 256-257:

կերպություններին կոչ արվեց ողջ ուժերը կենտրոնացնել հնգամյա պլանով նախատեսվող տնտեսական-քաղաքական խնդիրները լուծելու վրա¹³:

ՀԿԿ Նահումյանի շրջկոմի բյուրոն մարտի 31-ին հավանության արժանացրեց կոլտնտեսությունների կողմից ներկայացված խաղողագործության և պտղաբուծության զարգացման հնգամյա պլանի առաջադրանքները¹⁴: Հարցն առավել մանրամասն քննարկվեց ապրիլի 2-ին տեղի ունեցած ՀԿԿ Նահումյանի շրջկոմի հերթական պլենումում: Պլենումի աշխատանքներին մասնակցում էր նաև ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Սուրեն Թովմասյանը: «Խաղողագործության, պտղաբուծության հետագա զարգացման միջոցառումների մասին» զեկույցում շրջկոմի առաջին քարտուղար Դարչո Հովհաննիսյանը նշեց, որ, չնայած որոշ հաջողություններին, շրջանում այգեգործության զարգացման տեսակետից զգալի աշխատանք կատարելու անհրաժեշտություն կա: Տեղեկացնելով, որ շրջանի կոլտնտեսություններում այգիների ընդհանուր տարածությունը հասնում է 1538 հա-ի (խաղողի այգիները 1066 հա էր, պտղատու այգիները՝ 472 հա), նա, իբրև կարևոր խնդիր, մատնանշեց այգիների նոսր լինելը: Այգիների նոսրությունը մեծ չափերի էր հասնում հատկապես Անաստասավանում (52 %), Նոր Արեշում (50 %), Սպանդարյանում (40 %), Դավիթաշենում (39 %), Հաղթանակում (25 %), Նոր Կյանքում (22 %) և Նորագավիթում (20 %): Այգեգործությանն առնչվող խնդիրների կարգավորման տեսակետից Դ. Հովհաննիսյանը կարևորեց աշխատատար գործողությունների մեքենայացումը, աշխատողների անձնական շահագրգռվածության բարձրացումը, առաջավոր փորձի և գիտության նվաճումների արմատավորումը: Պլենումի ընդունած բանաձևում նշվում էր ոլորտում առկա բացթողումների մասին՝ այգիների լիարժեք չլինելը (շրջանի մասշտաբով պակասող վազերի քանակը կազմում էր շուրջ 20,8 %), պտղատու այգիների ցածր բերքատվու-

¹³ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 36, գ. 1, թ. 1-23:

¹⁴ Նույն տեղում, ֆ. 401, ց. 11, գ. 21, թ. 43:

թյունը, պտղատու այգիների տարածությունները ընդարձակվելու փոխարեն կրճատվելու իրողությունը¹⁵:

Ծափումյանի շրջանի համար նախատեսվածից Սպանդարյանի կոլտնտեսության համար սահմանված պլանը հետևյալն էր. 1956-1960 թթ. տնկվելու էր 25 հա խաղողի նոր այգի, վերականգնվելու՝ 2 հա, լրացվելու էր 131000 վազ: 1960 թ. նախատեսվում էր կոլտնտեսության խաղողի այգիների ընդհանուր տարածությունը հասցնել 135 հա-ի: Յուրաքանչյուր հա-ից սպասվող բերքը 1960 թ. կազմելու էր 80-82 ցենտներ: Տնկվելու էր 4 հա նոր պտղատու այգի, վերականգնվելու էր 10 հա, կատարվելու էր 4400 տնկիի լրացում: Յուրաքանչյուր հա-ից սպասվող պտղի միջին բերքը 1960 թ. պետք է կազմեր 34-44 ցենտներ: Կոլտնտեսության թթենիների տարածությունը նախատեսվում էր 10 հա-ից 1960 թ. հասցնել 15 հա-ի¹⁶:

Մինչ այդ՝ 1956 թ. փետրվարի 3-ին, Ծափումյանի շրջանային խորհրդի գործկոմը, արդեն որերորդ անգամ, անդրադարձել էր Դավիթաշենի, Անաստասավանի, Սպանդարյանի և Հաղթանակի ունեցած վարկային պարտավորությունների հարցին: Հիմք ընդունելով գյուղատնտեսական բանկից ստացված երկարատև վարկերի դուրսգրման մասին գյուղերի կոլտնտեսությունների ընդհանուր ժողովների առաջարկները՝ շրջխորհրդի գործկոմը կրկին միջնորդեց հանրապետության մինիստրների խորհրդին՝ դուրս գրելու չորս կոլտնտեսությունների 5410000 ռուբլի երկարատև վարկը և 1277000 ռուբլի վարկի տոկոսները: Հաշվի առնելով փաստաթղթի կարևորությունը՝ գործկոմի որոշումը բերում ենք ամբողջությամբ. «Գործադիր կոմիտեն արձանագրում է, որ 1939 թ. և 1940 թ. Հայաստանի լեռնային շրջաններից վերաբնակեցում է կատարված Ծափումյանի շրջանի տերիտորիայի խիստ քարքարոտ, ցեմենտացող և անմշակ հողերում (ղըռերում)՝ Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում:

¹⁵ Նույն տեղում, գ. 20, թ. 27-42, 7-9:

¹⁶ Նույն տեղում, թ. 12-14:

Նշված վերաբնակեցված գյուղերում, սկսած 1939 թ. մինչև 1953 թ., տնկված է խաղողի և պտղատու այգիներ 1710 հեկտար: Այդ աշխատանքները կատարելու համար Անաստասավանի, Դավիթաշենի, Չաղթանակի և Սպանդարյանի կոլտնտեսությունները գյուղաբանկից ստացել են երկարատև վարկ 6364 հազար ռուբլի, սակայն անմշակ, խիստ քարքարոտ և ցեմենտացող հողերի առկայությամբ, ոռոգման ջուր պակաս լինելու և պատերազմի տարիներին աշխատավոր ձեռքերի սակավ լինելու պատճառով, խիստ ցածր է եղել խաղողի և պտղատու այգիների կաշտղականությունը, որի հետևանքով մինչև 1956 թ. հունվարի 1-ը շարքից դուրս է եկել խաղողի և պտղատու այգիներ՝ 1168 հեկտար, որից Չաղթանակի կոլտնտեսությունում՝ 303 հեկտար, Դավիթաշենի կոլտնտեսությունում՝ 252 հեկտար, Սպանդարյանի կոլտնտեսությունում՝ 279 հեկտար և Անաստասավանի կոլտնտեսությունում՝ 334 հեկտար:

Այսպիսով, վերը նշված կոլտնտեսություններում ոչ միայն պակասել են խաղողի և պտղատու այգիների տարածությունները, այլև, դրա հետ մեկտեղ, ցեմենտացող հողային պայմաններում այգիների բերքատու հասակին անցնելու ժամկետները խիստ երկարացվել են, որը բացասաբար է ազդել կոլտնտեսությունների՝ նյութական միջոցներ ստանալու, վարկերը և նրա տոկոսները մարելու վրա:

Չաշվի առնելով Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան և Չաղթանակ գյուղերի կոլտնտեսությունների ներկա տնտեսական դրությունը և հնարավորությունները, նկատի ունենալով, որ մի շարք անգամ նրանց վարկերի մարման ժամկետները երկարացվել են և մեծ գումարների տոկոսներ է բարդվել՝

ԳՐԹԱԴԻՐ ԿՈՄԻՏԵՆ ՈՐՈՇՈՒՄ Է.

1. Խնդրել Չայկական ՍՍՌ Մինիստրների սովետին դուրս գրելու Անաստասավանի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1200,0 հազար ռուբլի, և վարկի տոկոսները՝ 325,0 հազար ռուբլի, Դավիթաշենի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1480,0 հազար ռուբլի և վարկի տոկոսները՝ 351,0 հազար ռուբլի, Սպանդարյանի կոլտնտեսության

երկարատև վարկը՝ 1180,0 հազար ռուբլի և վարկի տոկոսները՝ 281,0 հազար ռուբլի, Հաղթանակի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1550,0 հազար ռուբլի և վարկի տոկոսները՝ 320,0 հազար ռուբլի: Ընդամենը՝ չորս կոլտնտեսությունների երկարատև վարկը՝ 5410,0 հազար ռուբլի և վարկի տոկոսները՝ 1277,0 հազար ռուբլի»¹⁷:

1955 թ. վերջին և 1956 թ. սկզբին ԽՍՀՄ-ում պատրաստվում էին կոմունիստական կուսակցության 20-րդ՝ արտահերթ համագումարին: Այս տեսակետից Սպանդարյանը ևս «բացառություն» չէր: Գյուղի կուսկազմակերպության բյուրոն 1956 թ. հունվարի 18-ին քննարկեց «ՍՄԿՊ XX համագումարի դիրեկտիվները մասսայականացնելու համար ագիտացիոն աշխատանքները կազմակերպելու» հարցը: Որոշվեց գյուղում 3 ագիտկետեր կազմակերպել՝ ակումբում (ագիտատորներ՝ Հայկ Վասիլյան, Մեխակ Հովհաննիսյան), կոլտնտեսության գրասենյակում (ագիտատորներ՝ Գրիշա Սարգսյան, Մնացական Գևորգյան), ֆերմաներում (ագիտատորներ՝ Մարտին Վարդերեսյան, Վանուշ Պետրոսյան): Ամեն օր պետք է ագիտացիա իրականացվեր, որի պատասխանատվությունը դրվեց սկսվող բյուրոյի քարտուղար Մանուկ Սարգսյանի վրա: «Համագումարի որոշումները մասսայականացնելու համար» 1956 թ. փետրվարի 16-ին սկսվող որոշեց գյուղի թաղամասերում, կոլտնտեսության բրիգադներում և անասնապահական ֆերմաներում նոր ագիտատորներ նշանակել: Առաջին բրիգադում ագիտատոր նշանակվեց գյուղատնտես Ղազար Երոյանը, երկրորդում՝ Մեխակ Հովհաննիսյանը, երրորդում՝ Հայկ Վասիլյանը, չորրորդում՝ Կարապետ Աբրահամյանը, հինգերորդում՝ Պատվական Աձեմյանը, վեցերորդում՝ Հարություն Արզումանյանը, անասնապահական ֆերմաներում՝ Մարտին Վարդերեսյանը¹⁸:

Գարնան գյուղատնտեսական աշխատանքներից առաջ գյուղի կոլտնտեսության կադրերի վերադասավորում տեղի ունեցավ: Կուսկազմակերպության բյուրոյի փետրվարի 25-ի նիստում կոլտնտեսության I-IV բրիգադների բրիգադավարներ նշանակվեցին համապա-

¹⁷ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 59, թ. 371-372:

¹⁸ ՀԱՍ. ֆ. 1463, ց. 8, գ. 14, թ. 34, 35 և շրջ.:

տասխանաբար՝ Յովհաննես Մելքոնյանը, Զախարիկ Արսենյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը: Իսկ կուսբյուրոյի մարտի 4-ի նիստում որոշվեց կոլտնտեսության չորրորդ բրիգադի բրիգադավար նշանակել Գուրգեն Սարգսյանին¹⁹: Կոլտնտեսության հինգերորդ և վեցերորդ բրիգադները լուծարվել էին, քանի որ չէին արդարացրել իրենց:

Կոլտնտեսությունում առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում խաղողի այգիների մշակությանը: Այգիներից բարձր բերք ստանալու կարևոր նախապայմաններից է որակով կատարված էտը: Տարիների ընթացքում զգալի թվով կոլտնտեսականներ (այդ թվում՝ կանայք) հմտացել էին էտի բնագավառում: Ծրջանային թերթում տպագրված մի լրատվությունից տեղեկանում ենք, որ 1956 թ. գարնանը գյուղի կոլտնտեսության առաջավոր էտվորներ Յոռոմ Մխիթարյանը, Յերիքնազ Ենոքյանը, Յրանուշ Մանուկյանը (վերջինս Սևաբերդից Սպանդարյան տեղափոխված Վանիկ Մանուկյանի կինն էր), Ասյա Աղամյանը, Ժ. Յայրապետյանը, Ա. Ստեփանյանը, Օ. Մելիքյանը և ուրիշներ նախատեսված 1000 մ² փոխարեն օրական կատարում էին 1300-1400 մ² ա յգեէտ²⁰:

Իոսիֆ Ստալինի մահվանից շուրջ 3 տարի անց՝ 1956 թ. փետրվարի 14-ին, 1436 պատգամավորների մասնակցությամբ, ժամկետից մի քանի ամիս շուտ, իր աշխատանքները սկսեց ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարը: Այն կոչված էր գնահատականներ տալու Ի. Ստալինի մահվանը հաջորդող շրջանում տեղի ունեցած իրադարձություններին և ԽՍՀՄ պատմության շրջադարձային փուլ հանդիսանալու: Համագումարի վերջում՝ փետրվարի 25-ին, փակ նիստում ԽՄԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Նիկիտա Խրուշչովը զեկույցեց «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին»՝ վեր հանելով Ի. Ստալինի իրական կերպարը, նրա միանձնյա ղեկավարման տարիների ողբերգական հետևանքները: Ն. Խրուշչովի զեկույցի, ինչպես նաև ԽՄԿԿ կենտկոմի կողմից «անհատի պաշտամունքի» առնչությամբ ընդուն-

¹⁹ Նույն տեղում, թ. 16 և շրջ.:

²⁰ «Նոր Կյանք», 1956 թ., N 28:

ված որոշումների գլխավոր բացթողումն այն էր, որ քննադատվում էր ոչ թե ստեղծված կուսակցական ամբողջատիրական արատավոր համակարգը, այլ միայն Ի. Ստալինն ու նրա կամակատարները:

Մարտի 12-ին տեղի ունեցած ՀԿԿ հանրապետական և երևան քաղաքի կուսակցական ակտիվի ժողովում քննարկվեց կուսակցության 20-րդ համագումարի արդյունքները: Սակայն Հայկոմկուսի ղեկավարությունը չափից ավելի զգուշավորություն հանդես բերեց. ժողովի ընդունած բանաձևում շրջանցվում էր «անհատի պաշտամունքի» հարցը: Այլ էր իրավիճակը շրջանային ակտիվների, սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների ժողովներում, ուր համակարգային փոփոխությունների պահանջ էր դրվում²¹: Մարտի 17-ին տեղի ունեցած Շահումյանի շրջանի կուսակցական կազմակերպության ակտիվի ժողովում ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարի արդյունքների և շրջանի կուսկազմակերպությունների խնդիրների մասին զեկուցումով հանդես եկավ հանրապետության մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալ Գ. Դավթյանը: Տեղի ունեցած մտքերի փոխանակությանը մասնակցեց և ելույթ ունեցավ նաև Սպանդարյանը ներկայացնող Հայկ Վասիլյանը: Կուսակցական ակտիվի ժողովը «միահամուռ կերպով» հավանության արժանացրեց համագումարի որոշումները և «անհատի պաշտամունքը և նրանից բխող վնասակար հետևանքները վերացնելու ուղղությամբ» կատարված աշխատանքները²²:

Մարտի 30-ին տեղի ունեցած Սպանդարյանի սկզբնական կուսկազմակերպության ժողովում ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարի արդյունքների մասին զեկուցեց շրջկոմի առաջին քարտուղար Դարչո Յովհաննիսյանը: Կուսկազմակերպությունը հավանության արժանացրեց և միացավ համագումարի որոշումներին՝ այն «համարելով մեր ամբողջ աշխատանքի ծրագիրը»: Կոլտնտեսության վարչությանն ու սկզբնապես հանձնարարվեց վերացնել այգեգործության, բանջարաբուծության և անասնապահության ծյուղերում եղած թերությունները: Իսկ ապրիլի 7-ին կուսկազմակերպության դռնփակ ժողովում

²¹ Վիրաբյան Ա. Ս., նշվ. աշխ., էջ 219–224:

²² «Նոր Կյանք», 1956 թ., N 24:

շրջկոմի հրահանգիչ Դարչո Աբրահամյանը գյուղի կոմունիստների համար ընթերցեց համագումարում «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների մասին» Նիկիտա Խրուշչովի զեկուցման տեքստը: Որոշվեց. «Ընկ. Խրուշչովի զեկուցումը ընդունել ի գիտություն»²³:

Սակայն ԽՍՀՄ նոր ղեկավարության կողմից տրամադրված «ազատության չափաբաժինը» սահմանափակ էր: 1956 թ. հունիսի 30-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի ընդունած «Անհատի պաշտամունքի և նրա հետևանքների հաղթահարման մասին» որոշումը մեկ քայլ նահանջ էր Ն. Խրուշչովի «գաղտնի զեկուցման» համեմատությամբ: Ինչ վերաբերում է ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարի ունեցած հետևանքներին, ապա վերջինի կարևոր արդյունքը հանդիսացավ հարյուրհազարավոր բռնադատված անձանց ազատ արձակումը:

Սպանդարյանի կուսկազմակերպության 1956 թ. օգոստոսի 17-ի ժողովում շրջխորհրդի գործկոմի նախագահ Թորգոմ Կիրակոսյանը զեկուցեց ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարի որոշումների քննարկման արդյունքների և համագումարի որոշումների կատարման ընթացքի վերաբերյալ ԽՄԿԿ կենտկոմի «փակ նամակի» մասին: Բանն այն է, որ որոշ կուսակցական կազմակերպություններ տրված «ազատության չափն» անցել էին: Որոշներն էլ ազատությունն անարխիայի հետ էին շփոթել: Նույն Երրորդ գյուղում որոշ կոլտնտեսականներ հրաժարվում էին վերադասի կարգադրություններին ենթարկվել: Ժողովը հավանություն տվեց «փակ նամակին»: Սկսվեց որոշման մեջ մասնավորապես նշվում էր. «Ղեկավարության հարցում պաշտպանել լենինյան նորմաները՝ կոլեգիալ ղեկավարությունը, բայց չբացառելով, որ հիմնարկ-ձեռնարկությունների ղեկավարները կարող են հանդես բերել նախաձեռնություն: Նման դեպքում պետք է օգնել այդ նախաձեռնությանը»²⁴:

Գյուղում տարվող քաղաքական-մասսայական աշխատանքներն ակտիվացնելու նպատակով կոլտնտեսության կուսկազմակերպությունը 1956 թ. դեկտեմբերի 28-ին գյուղի 17 թաղամասերում ագի-

²³ ՀԱՍ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 15, թ. 103-104:

²⁴ Նույն տեղում, թ. 113 շրջ.-116:

տատորներ նշանակեց հետևյալ անձանց՝ Մեխակ Հովհաննիսյանին, Գրիշա Սարգսյանին, Մուխայել Հովհաննիսյանին, Հարություն Արզումանյանին, Պատվական Աձեմյանին, Գուրգեն Սարգսյանին, Ղազար Երոյանին, Հայկ Վասիլյանին, Մարտին Վարդերեսյանին, Վանուշ Պետրոսյանին, Կարապետ Աբրահամյանին, Լազար Ավետիսյանին, Վանիկ Մանուկյանին և Հայկազ Եղիազարյանին²⁵:

1957 թ. մարտի 10-ին Հայկական ԽՍՀ-ում տեղի ունեցան տեղական խորհուրդների հերթական ընտրությունները: Ընտրվեցին քաղաքային, շրջանային, գյուղական և ավանային խորհուրդների պատգամավորներ: Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհրդի պատգամավորների ընտրությունների ժամանակ Սպանդարյանի տեղամասային ընտրական հանձնաժողովի նախագահը Վանուշ Պետրոսյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Գուրգեն Սարգսյանը, քարտուղարը՝ Հարություն Արզումանյանը, անդամները՝ Ասյա Չեքոբյանը, Կարապետ Աբրահամյանը, Ասյա Ադամյանը, Հերիքնազ Ենոքյանը, Հովհաննես Մելքոնյանը, Զանիբեկ Արամյանը:

Ընտրությունների արդյունքում Հաղթանակի գյուղական խորհրդի պատգամավոր ընտրվեց 35 անձ: Սրանցից 17-ն ընտրվել էին Հաղթանակի թիվ 31 տեղամասից՝ Հասմիկ Մանուկյանը, Արամ Հարությունյանը, Մարգարիտ Կնյազյանը, Անդրանիկ Ղանդիլյանը, Թովմաս Ղուշթյանը, Կենսաբեր Ենոքյանը, Հայկազ Աձեմյանը, Հովհաննես Սաֆարյանը, Հայկազ Գևորգյանը, Լևիկ Վարդանյանը, Արմենակ Պետրոսյանը, Գուրգեն Հարոյանը, Բավական Պետրոսյանը, Եղիսաբեթ Սևոյանը, Սերյոժա Սարգսյանը, Արարատ Այվազյանը, Իզաբելա Եղիշյանը, 5-ը՝ Թաիրովը, Գիտությունների ակադեմիայի փորձարարական բազան և Նուշի խորհտնտեսությունն ընդգրկող թիվ 32 ընտրական տեղամասից՝ Արծրուն Մկրտչյանը, Մանուկ Եփրեմյանը, Հակոբ Մուրադյանը, Գեղամ Աբրահամյանը, Արշալույս Վարդանյանը, իսկ Սպանդարյանի թիվ 33 տեղամասից ընտրվել էր 13 պատգամավոր՝ Մանուկ Սարգսյանը, Մնացական Գևորգյանը, Հերիքնազ Ենոքյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Լազար Ավետիսյանը, Անտո-

²⁵ Նույն տեղում, գ. 18, թ. 1-2:

նինա Առաքելյանը, Ալի Ալիյանը, Հայկ Վասիլյանը, Սեդրակ Գրիգորյանը, Մարտին Վարդերեսյանը, Խաչիկ Գևորգյանը, Ծաղիկ Մարգարյանը, Հմայակ Թադևոսյանը²⁶: Սպանդարյանից Շահումյանի շրջխորհրդի պատգամավոր ընտրվեց Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսության կոլտնտեսուհի Ասյա Ադամյանը՝ ստանալով 857 կողմ ձայն (այդքան էր ընտրողների թիվը)²⁷:

1957 թ. մարտի 25-ին իր աշխատանքները սկսեց Հաղթանակի գյուղական խորհրդի 6-րդ գումարման առաջին նստաշրջանը: Գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ վերընտրվեց Հասմիկ Մանուկյանը, նախագահի տեղակալ ընտրվեց Հովհաննես Սաֆարյանը, քարտուղար՝ Լազար Ավետիսյանը: Գյուղխորհրդի գործկոմի անդամներ դարձան՝ Արամ Հարությունյանը, Մնացական Գևորգյանը, Մարգարիտ Կնյազյանը, Արշալույս Վարդանյանը: Կազմվեցին նաև չորս մշտական հանձնաժողովներ՝ մշակութալուսավորական (նախագահ՝ Մանուկ Եփրեմյան), գյուղատնտեսական (նախագահ՝ Թովմաս Ղուշթյան), բարեկարգման (նախագահ՝ Անդրանիկ Ղանդիլյան), բյուջետային (նախագահ՝ Արմենակ Պետրոսյան)²⁸: Ինչպես տեսնում ենք, միացյալ գյուղխորհրդում առաջնային դեր ունեին հաղթանակցիները, իսկ մյուս բնակավայրերի ներկայացուցիչները կարծես մեկուսացված լինեին:

1957 թ. պետության կողմից բաց թողնված փոխառությունը ազգաբնակչության մեջ իրացնելու նպատակով Հաղթանակի նորընտիր գյուղխորհրդի գործկոմի առաջին նիստում՝ 1957 թ. ապրիլի 20-ին, պետական վարկին և խնայգործին օժանդակող հանձնաժողով և փոխառության լիազորներ հաստատվեցին: Ի տարբերություն նախորդ հանձնաժողովների՝ այս մեկն ընդգրկում էր Հաղթանակ և Սպանդարյան գյուղերը: Օժանդակող հանձնաժողովում ընդգրկվեցին՝ գյուղխորհրդի նախագահ Հասմիկ Մանուկյանը, Հաղթանակի կոլվարչության նախագահ Արամ Հարությունյանը, կոլտնտեսության

²⁶ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 101, թ. 254-288 շրջ.:

²⁷ Նույն տեղում, գ. 100, թ. 111-112:

²⁸ Նույն տեղում, գ. 63, թ. 354-357:

սկկ քարտուղար Հայկազ Աձեմյանը, Սպանդարյանի կողմարջության նախագահ Մնացական Գևորգյանը, կոլտնտեսության սկկ քարտուղար Մանուկ Մարգարյանը: Հաղթանակում փոխառություն տարածող լիազորներ հաստատվեցին՝ Անդրանիկ Ղանդիլյանը, Հայկազ Աձեմյանը, Անդրանիկ Պետրոսյանը, Մաթոս Սաֆարյանը, Արարատ Այվազյանը, իսկ Սպանդարյանում՝ Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Հովհաննիսյանը, Զախարիկ Արսենյանը, Գուրգեն Սարգսյանը, Վանուշ Պետրոսյանը²⁹:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության 40-ամյակը հաջող դիմավորելու համար 1957 թ. աշնանը Հաղթանակի գյուղխորհրդի ենթակայության տակ գտնվող բնակավայրերում հանձնաժողովներ ստեղծվեցին, որոնց հանձնարարվեց պատրաստվել միջոցառումներին, զարդարել բոլոր կարևոր հաստատությունները: Կոլտնտեսությունների նախագահները, ակումբների վարիչները համապատասխան պլակատներ, լոգունգներ էին պատրաստել, ձեռք բերել դրոշակներ, «առաջնորդների» նկարներ: Տոնակատարությանն առնչվող աշխատանքները հաջող կազմակերպելու նպատակով 8 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով էր ստեղծվել՝ Հասմիկ Մանուկյան, Արամ Հարությունյան, Անդրանիկ Ղանդիլյան (Հաղթանակ), Մնացական Գևորգյան, Մանուկ Մարգարյան (Սպանդարյան), Տիրատուրյան (Թաիրովի խորհտնտեսություն), Բեսիկ Սարգսյան (Գիտությունների ակադեմիայի բազա), Ազատ Սարգսյան (Նուշի խորհտնտեսություն) կազմով³⁰:

1958 թ. փետրվարի 11-ին Սպանդարյանի արտադրական կուկազմակերպությունը որոշեց կոլտնտեսության առաջիկա հաշվետու ժողովի հաստատմանը ներկայացնել կոլվարչության նոր կազմը՝ Մնացական Գևորգյան (նախագահ), Մանուկ Մարգարյան, Աշոտ Համազասպյան, Երվանդ Հովհաննիսյան, Հերիքնազ Ենոքյան, Մարտին Վարդերեսյան, Վահան Ադամյան, Մուխայել Միրզոյան, Վոլոդյա Զաքարյան (անդամներ), կոլտնտեսության վերստուգիչ հանձնաժողովի կազմը՝ Վանուշ Պետրոսյան, Գրիշա Սարգսյան, Զանիբեկ

²⁹ Նույն տեղում, ք. 81, ց. 1, գ. 27, թ. 3 և շրջ.:

³⁰ Նույն տեղում, թ. 18 և շրջ.:

Արամյան: Փետրվարի 19-ին կուսկազմակերպության բյուրոն հաստատեց կոլտնտեսության ղեկավար կադրերին: I-IV բրիգադների բրիգադավարներ նշանակվեցին համապատասխանաբար Յովհաննես Մելքոնյանը, Մանուկ Մարգարյանը, Երվանդ Յովհաննիսյանը, Գուրգեն Սարգսյանը, Ֆերմայի վարիչ՝ Մարտին Վարդերեսյանը³¹:

1957-1958 թթ. ևս շարունակում էր ակտիվ գործել Գրիշա Սարգսյանի ղեկավարած ակումբը: Կազմակերպվում էին տարբեր թեմաներով դասախոսություններ, զեկուցումներ, զրույցներ: Այստեղ գյուղացիները շաբաթական 2-3 անգամ կինոնկար էին դիտում, շախմատ, դոմինո, շաշկի և այլ խաղեր խաղում, թերթեր և գեղարվեստական գրականություն ընթերցում: Այսպես՝ 1957 թ. փետրվարի սկզբին իր խմբով ակումբում հյուրընկալվեց գուսան Աշոտը՝ գյուղացիների համար երգելով ինչպես իր, այնպես էլ այլ գուսանների ստեղծագործությունները: Հաշվի առնելով Սպանդարյանի բնակիչների կար ու ձևի ուսուցման պահանջը, 1958 թ. հունվարին ակումբը դիմեց Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմին՝ գյուղում կար ու ձևի խմբակ բացելու խնդրանքով: Փետրվարի 5-ին շրջխորհրդի գործկոմը բավարարեց միջնորդությունը: Խմբակում ուսման տևողությունը 6 ամիս էր: Պարապմունքները ղեկավարում էր Եվգենյա Ստեփանյանը: Երկու շաբաթ անց կար ու ձևի խմբակ հաճախող կանանց և աղջիկների թիվը հասավ 50-ի: Արդեն սեպտեմբերի սկզբին խմբակում սովորողներից 20-ը հաջողությամբ ավարտեցին դասընթացները և համապատասխան վկայականներ ստացան: Նույն սեպտեմբերին, 15 երիտասարդների մասնակցությամբ, ակումբին կից կազմակերպվեց ժողովրդական գործիքների ինքնագործ խմբակ: Կ. Ստեփանյանի ղեկավարությամբ՝ խմբակի անդամները սովորում էին նվագել թառի, քամանչայի, դուդուկի և այլ գործիքների վրա³²:

Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհուրդը բավականին մեծ տարածք ու բնակչություն էր ընդգրկում: Գյուղխորհրդի տարածքում

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 18, թ. 34 շրջ.-35, գ. 14, թ. 28 շրջ.:

³² Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 64, թ. 36-37, «Նոր Կյանք», 1957 թ., N 10, 1958 թ., N 17, 73, 74, 102:

գտնվող բնակավայրերը միմյանցից բավականին հեռու էին, ինչը դժվարացնում էր նրանց սպասարկումը: Բացի այդ՝ գյուղխորհուրդների խոշորացմանը հաջորդած 4 տարիների ընթացքում այլ բնակավայրերից այստեղ տեղափոխված բնակիչների հաշվին բնակավայրերը զգալիորեն ընդարձակվել ու բազմամարդ էին դարձել: Հաղթանակ գյուղն ուներ 302 տնտեսություն՝ 2150 անձով, Սպանդարյանը՝ 320 տնտեսություն՝ 1750 անձով, Թաիրովի խորհրդաժողովը՝ 100 տնտեսություն՝ 660 անձով, Գիտությունների ակադեմիայի փորձարարական բազան՝ 70 տնտեսություն՝ 390 անձով, իսկ Նուշի խորհրդաժողովը՝ 80 տնտեսություն՝ 520 անձով: Գյուղխորհրդի տարածքում կար 26 հիմնարկ-ձեռնարկություն, որից 5-ը Սպանդարյան գյուղում (կոլտնտեսություն, դպրոց, մանկապարտեզ, բուժկետ, առևտրական կետեր): Հաշվի առնելով այս հանգամանքը՝ Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմը 1958 թ. ապրիլի 24-ին որոշեց ապախոշորացնել Հաղթանակի գյուղխորհուրդը՝ նրա մեջ թողնելով Հաղթանակ և Սպանդարյան գյուղերը, իսկ Թաիրովի, Նուշի խորհրդաժողովներին, ՀԽՍՀ ԳԱ փորձարարական բազայի կազմով միացյալ ավանային խորհուրդ ստեղծել:

Սակայն Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի կազմակերպչական բաժինն անպատակահարմար համարեց շրջխորհրդի գործկոմի առաջարկը հաստատելը: Սա հիմնավորվում էր բնակավայրերի՝ գյուղխորհրդի կենտրոնին մոտիկ լինելով, դրանցում բնակվողների մի մասի՝ սեզոնային աշխատողներ լինելով³³: Բացի այդ՝ արդեն առարկայական էր դառնում Շահումյանի շրջանը Երևան քաղաքի կազմում ներառելը:

Երևան քաղաքի ընդարձակման հետևանքով 1950-ական թթ. երկրորդ կեսին Շահումյանի շրջանի որոշ բնակավայրեր (Նոր Արեշ, Նոր Կողբ, Շենգավիթ և այլն) փաստացի մայրաքաղաքի տարածքում էին հայտնվել: Դեռևս 1955 թ. շահագործման էր հանձնվել 375 մ երկարություն և 60,5 մ բարձրություն ունեցող Հրազդանի Մեծ կամուրջը՝ առավել սերտացնելով Երևանի կենտրոնի և հյուսիսային

³³ ՀԱԱ, Ե-ԲԸ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 64, թ. 167-168, ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, թ. 9-13:

շրջանների միջև կապը: Երևանի հյուսիսային տարածքներում արդյունաբերական և բնակարանային շինարարություն իրականացնելու, ինչպես նաև գյուղատնտեսական մթերքներով քաղաքի մատակարարումն առավել բարելավելու նպատակով Հայկական ԽՍՀ ղեկավարությունը նպատակահարմար համարեց համրապետության Ծափումյանի շրջանը վարչատարածքային կարգով ենթարկել Երևանի քաղաքային խորհրդին: 1958 թ. օգոստոսի 21-ի ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը հրամանագիր արձակեց այդ մասին: Մայրաքաղաքի շրջագծի մեջ մտան շրջանի մի շարք բնակավայրեր՝ Ծափումյան քաղաքատիպ ավանը, Նոր Կողբ, Ծենգավիթ, Նոր Արեշ, Անաստասավան, Դավիթաշեն և Ամո գյուղերի տարածքները: Նույն հրամանի համաձայն՝ Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ մտան նաև Կոտայքի շրջանի Քանաքեռ քաղաքատիպ ավանը և Ավան գյուղը: Մինչ այդ՝ 1958 թ. օգոստոսի 19-ին, նման որոշում էր կայացրել ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոն³⁴:

Ծափումյանի շրջանի մեջ մտնող մյուս բնակավայրերն առժամանակ մնացին նախկին կարգավիճակում: Երևան քաղաքի Ծափումյանի շրջանային խորհրդի գործկոմի 1958 թ. դեկտեմբերի 20-ի նիստում հաստատվեց շրջանի հողային բալանսը: Ըստ այդմ՝ շրջանն ուներ 21047 հա տարածք, որից 5625 հա-ն մտնում էր Երևան քաղաքի սահմանագծի մեջ (8 կոլտնտեսություն՝ իրենց տարածքներով), իսկ մնացած 15422 հա-ն քաղաքին ենթակա տարածություն էր³⁵:

1959 թ. հունվարին, քսանամյա ընդմիջումից հետո, խորհրդային Միությունում կրկին համամիութենական մարդահամար անցկացվեց: Մարդահամարի ամփոփ տվյալների համաձայն՝ Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը կազմում էր 1763048 մարդ: Երևանի քաղաքային խորհրդին ենթակա տարածքում բնակվում էր 517738 մարդ, որից 56123-ը՝ Ծափումյանի շրջանում³⁶: Համաձայն Հաղթանակի գյուղ-

³⁴ «Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1958 թ., N II, էջ 18, ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 30, թ. 34-35:

³⁵ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 65, թ. 252:

³⁶ ՀԱԱ, ֆ. 163, ց. 144, գ. 1, թ. 1-40:

խորհրդի 1958-1959 թթ. տնտեսության գրքերի՝ Երևան քաղաքին միանալու նախօրեին, ոչ ամբողջական տվյալներով, գյուղի հասարակության անդամ էր 272 տնտեսություն, իսկ բնակչության թիվը 1772 էր³⁷: Փաստենք՝ Սպանդարյանի ընտանիքները բազմանդամ էին: Գյուղի կանանց մեջ զգալի թիվ էին կազմում 6 և ավելի երեխաներ ունեցողները:

Տարբեր տարիներին գյուղի բազմազավակ մայրերը հանրապետության ղեկավարության կողմից պարգևատրվել են մեդալներով ու շքանշաններով: Նշենք 6 և ավելի երեխաներ ծնելու և դաստիարակելու համար մի քանի պարգևատրվածների անուններ: Մեզ հանդիպած առաջին նման փաստը հետևյալն է. Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի 1941 թ. հունվարի 3-ի նիստում որոշվել է գյուղի բնակչուհի, բազմազավակ երեխամայր Երիսե Սամսոնի Ստեփանյանի՝ 1940 թ. դեկտեմբերի 4-ին ծնված յոթերորդ երեխային տարեկան 2000 ռուբլի պետական նպաստ նշանակել³⁸: Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագրերով 1949-1959 թթ. ընթացքում «Մայրական փառք» երկրորդ աստիճանի շքանշանով (8 երեխայի մայր)՝ պարգևատրվել են մասնավորապես՝ Զարուհի Արամյանը (1949 թ.), Հասմիկ Սարգսյանը (1958 թ.), «Մայրական փառք» երրորդ աստիճանի շքանշանով (7 երեխայի մայր)՝ Վերգինե Վարդապետյանը (1949 թ.), Ազնիվ Սարգսյանը (1956 թ.), Հայաստան Կարապետյանը (1958 թ.), Վարդիթեր Թադևոսյանը (1959 թ.), առաջին աստիճանի «Մայրության մեդալ»-ով (6 երեխայի մայր)՝ Գյուզալ Ղազարյանը (1949 թ.), Սիրանույշ Հովհաննիսյանը (1956 թ.)³⁹: Բազմազավակ մայրերի թիվը նշվածներով չի սահմանափակվում:

1958-1959 թթ. ձմռանը սպանդարյանցիները պատրաստվում էին 1959 թ. մարտի 15-ին կայանալիք Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի, քաղաքային, շրջանային և տեղական խորհուրդների ընտրություններին: Սպանդարյանի կոլտնտեսության (արտադրական)

³⁷ Նույն տեղում, ԵԲՄ, ֆ. 81, ց. 2, գ. 84, 83:

³⁸ Նույն տեղում, ֆ. 10, ց. 1, գ. 6, թ. 5:

³⁹ «Նոր Կյանք», 1950 թ., N 2, 1956 թ., N 82, 1957 թ., N 3, 1958 թ., N 89, 1959 թ., N 33:

սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունը 1959 թ. հունվարի 23-ին որոշեց ընտրությունների կապակցությամբ գյուղի թաղամասերում ագիտատորներ հաստատել Մարտին Վարդերեսյանին, Ջախարիկ Արսենյանին, Մուխայել Սարգսյանին (Հովհաննիսյան), Մելսակ Հովհաննիսյանին, Հովհաննես Հովհաննիսյանին, Վանուշ Պետրոսյանին, Ռիմա Պողոսյանին, Ջանիբեկ Արամյանին, Գրիշա Սարգսյանին, Կարապետ Աբրահամյանին, Լազար Ավետիսյանին, Սառա Ենոքյանին, Ասյա Չեքոբյանին, Պարույր Հովհաննիսյանին, Գուրգեն Սարգսյանին, Մանուկ Մարգարյանին, Հայկազ Եղիազարյանին և Աշոտ Գևորգյանին (18 անձ)⁴⁰։ Ընտրությունների ժամանակ Սպանդարյան գյուղն ընդգրկող թիվ 4/25 ընտրական տեղամասի հանձնաժողովի նախագահը Վանուշ Պետրոսյանն էր, նախագահի տեղակալը՝ Քիշմիշ Թադևոսյանը, քարտուղարը՝ Գուրգեն Սարգսյանը, անդամները՝ Մուխայել Սարգսյանը, Գվիդոն Գալստյանը, Պարույր Հովհաննիսյանը, Ռիմա Պողոսյանը։ Տեղամասի կենտրոնը Սպանդարյանի յոթամյա դպրոցի շենքն էր, ընտրողների թիվը 977 էր։ Մարտի 15-ին Սպանդարյանից Երևան քաղաքի Շահումյանի շրջանային խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին Հերիքնազ Ենոքյանը և Մնացական Գևորգյանը, Երևանի քաղաքային խորհրդի պատգամավոր՝ Սաթենիկ Ազիզյանը⁴¹։ Վերջինս 1941 թվականից Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսությունում կթվոր-անասնապահ էր աշխատում։ Լավ աշխատանքի համար նախորդ տարի պարգևատրվել էր համամիութենական գյուղատնտեսական ցուցահանդեսի արծաթե փոքր մեդալով և որպես նվեր ստացել ռադիոընդունիչ, իսկ այժմ էլ քաղաքային խորհրդի պատգամավոր ընտրվեց⁴²։

Հաղթանակի նորընտիր գյուղխորհրդի յոթերորդ գումարման առաջին նստաշրջանում գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ ընտրվեց Պարույր Սարգսյանը, քարտուղար՝ Լազար Ավետիսյանը։ Չհաշտվելով գյուղխորհրդի գործկոմի նախագահ չլինելու փաստի հետ՝

⁴⁰ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 18, թ. 58 և շրջ.:

⁴¹ Նույն տեղում, Ե-ԲՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 101, թ. 80-81, 140 և շրջ., 202-203, 195-198 շրջ.:

⁴² «Նոր Կյանք», 1959 թ., N 49:

նախկին նախագահ Հասմիկ Մանուկյանը մեկ շաբաթից ավելի գյուղ-խորհրդի կնիքը չէր հանձնում նորընտիր նախագահին, հաճախակի վիճում նրա հետ: Բանն այնտեղ հասավ, որ 1959 թ. հունիսի 9-ին ՀԿԿ Երևանի Ծախումյանի շրջկոմի բյուրոն նախագուշացում կատարեց նրան⁴³: Սակայն Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհրդի պատգամավորների նորընտիր կազմը գործելու հնարավորություն չունեցավ: Եկել էր Ծախումյանի շրջանի գյուղական բնակավայրերի՝ մայրաքաղաքի շրջագծի մեջ ներառվելու ժամանակը:

Արդեն 1959 թ. մարտի 27-ին ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոն հաստատեց Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանի նախագիծը՝ Ծախումյանի քաղաքային շրջանի որոշ բնակավայրեր Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ ներառելու մասին: Ապրիլի 7-ին Գերագույն խորհրդի նախագահության հրապարակած հրամանի համաձայն՝ շրջանի Նոր Կյանք և Սովետաշեն ավանները, Թազագյուղի, Նորագավիթի, Ներքին Չարբախի, Հաղթանակի, Գեղանիստի և Ղուկասավանի գյուղական խորհուրդների տարածքները ևս մտան Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ՝ մնալով Ծախումյանի քաղաքային շրջանի կազմում: Ըստ այդմ՝ վերացվեցին նշյալ ավանային և գյուղական խորհուրդները⁴⁴: Շրջանի Հրազդանի ավանային և Վերին Նեջրլուի ու Ծորբուլաղի գյուղական խորհուրդներն առժամանակ մնացին նախկին կարգավիճակում: Հետագայում վարչական տեսակետից Հրազդանն ու Վերին Նեջրլուն անցան Մասիսի շրջանին, իսկ Ծորբուլաղը մտավ Երևանի Ծախումյանի շրջանի մեջ:

Փաստորեն՝ շուրջ երկու տասնամյակ առանձին բնակավայր հանդիսանալուց հետո Երրորդ գյուղ-Սպանդարյանը վերածվեց Երևանի թաղամասի:

⁴³ Նույն տեղում, 1959 թ., N 25, ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 11, գ. 40, թ. 121:

⁴⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 39, գ. 32, թ. 112, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 23, «Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1959 թ., N 5, էջ 5-6:

ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ (ԵՐԵՎԱՆ ԲԱՂԱՔԻ ԹԱՂԱՄԱՍԸ)

Սպանդարյան գյուղի՝ Երևան քաղաքի թաղամասի կարգավիճակ ստանալն էական փոփոխությունների չհանգեցրեց սպանդարյանցիների կենցաղային-մշակութային կյանքում: Առաջին հայացքից կարծես թե միայն գյուղխորհրդի փոխարեն բնակավայրում շրջխորհրդի գործկոմի լիազորություն հաստատվեց: Բնակիչները շարունակում էին ապրել նախկին կյանքով ու կենցաղով:

Հաշվի առնելով լուծարված և մայրաքաղաքի մասը դարձած Շահումյանի շրջանի գյուղական և ավանային խորհուրդների տարածքների՝ քաղաքի կենտրոնից բավականին հեռու գտնվելու իրողությունը՝ Երևանի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեն 1959 թ. հուլիսի 7-ին միջնորդեց Հայկական ԽՍՀ մինիստրների խորհրդին՝ այդ բնակավայրերի ազգաբնակչությանը սպասարկելու համար լիազորներ նշանակել: Ըստ այդմ՝ հուլիսի 21-ին մինիստրների խորհուրդը բավարարեց միջնորդությունը՝ այդ նպատակով ավելացնելով Երևան քաղաքի Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմի հաստիքները¹:

Երևան քաղաքի Շահումյանի շրջանային խորհրդի գործկոմը 1959 թ. օգոստոսի 21-ին որոշեց Սովետաշենի, Նոր Կյանքի, Նորագավիթի, Ներքին Չարբախի, Հաղթանակի, Թաղապարտի, Ղուկասավանի, Գեղանիստի, Ներքին Ծենգավիթի, Դավիթաշենի և Ամո գյուղի, Անաստասավանի նախկին գյուղական և ավանային խորհուրդների փոխարեն շրջխորհրդի լիազորություններ հիմնել: Լիազորներին հանձնարարվեց իրենց տարածքների սահմաններում կատարել զինվորական հաշվառման, հարկերի, պետական ապահովագրության գանձման, սոցալ բաժնի և բնակչության սպասարկման աշխատանքները: Գործկոմի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 70, գ. 501, թ. 13, 8:

Ֆինանսական բաժնին հանձնարարվեց 1959 թ. սեպտեմբերի 1-ից փակել գյուղական և ավանային խորհուրդների հաշիվները և ընթացիկ հաշիվներում եղած գումարները շրջանային բյուջե փոխանցել²: Իսկ արդեն 1960 թ. ապրիլի 15-ին Երևան քաղաքի Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմը որոշեց բնակչությանը սպասարկելու նպատակով նախկին գյուղական և ավանային խորհուրդների փոխարեն 39 թաղային կոմիտեներ հիմնել: Թիվ 23-րդ թաղային կոմիտեն ընդգրկում էր նախկին Սպանդարյան գյուղը³:

Թաղային կոմիտեները զբաղվում էին հասարակական կարգի պահպանման ու հակահասարակական երևույթների կանխման, տարածքի բարեկարգման, կանաչապատման, սանիտարական վիճակի բարելավման, ապօրինի շինարարությունների դեմ պայքարի և բնակչությանն առնչվող այլ ամենատարբեր խնդիրներով՝ մինչև իսկ ոռոգման ներքին ցանցի մաքրման աշխատանքներով:

Երևան քաղաքի տարածքում ընտրված թաղային կոմիտեների և տնային լիազորների ժամկետները լրանալու կապակցությամբ 1961 թ. ապրիլի 24-ին քաղխորհրդի գործկոմը որոշեց մայիսի 15-ից մինչև հունիսի 10-ը նոր ընտրություններ անցկացնել: Այս անգամ նախատեսվում էր Երևանի Շահումյանի շրջանի տարածքում 36 թաղային կոմիտե կազմակերպել: Թաղային կոմիտեների, տնային լիազորների հաշվետվությունների և ընտրությունների անցկացման համար թաղային կոմիտեներին «պատասխանատու գործիչներ» կցվեցին: Մասնավորապես՝ Սպանդարյան բնակավայրն ընդգրկող թիվ 22 թաղային կոմիտեին կցվեց Լազար Ավետիսյանը⁴: 1960-ական թթ. սկզբներին Սպանդարյանի թաղային կոմիտեի նախագահը Պարույր Յովհաննիսյանն էր, թաղային լիազորները՝ Խաչատուր Վարդանյանը, Յմայակ Թադևոսյանը, Յմայակ Պետրոսյանը: Յետագայում թաղային կոմիտեի, թաղամասային լիազորի պարտականությունները կատարել են

² Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 69, թ. 98-99:

³ Նույն տեղում, գ. 71, թ. 189-192:

⁴ Նույն տեղում, ֆ. 1, ց. 4, գ. 315, թ. 172, ֆ. 10, ց. 1, գ. 74, թ. 163-167:

այլ անձինք: Թաղային կոմիտեի վերջին լիազորը (1999 թ.) Վարդգես Պետրոսյանն էր⁵:

1962 թ. կուսակցական մարմիններն արտադրական սկզբունքով վերակառուցման շրջանում Սուրեն Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսությունն ու վերջինի սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունը ենթարկվեցին համապատասխանաբար էջմիածնի գյուղական արտադրական վարչությանն ու ՀԿԿ էջմիածնի գյուղական արտադրական կուսակցական կոմիտեին, իսկ 1965 թ. հունվարից կրկին անցան Երևանի Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմի և ՀԿԿ Շահումյանի շրջկոմի ենթակայության տակ:

Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսությունը երկարամյա ղեկավարելուց հետո 1964 թ. հունիսին Մնացական Գևորգյանն ազատվեց զբաղեցրած պաշտոնից: Նրա աշխատանքը բնակչության շրջանում ավելի լավ արձագանք էր ստանում պաշտոնավարման առաջին տարիներին, քան թե վերջում: Սա գյուղի գործիչների կողմից բացատրվում էր նրա կոպտությամբ ու կատարած քայլերի նկատմամբ «ղեկավար օրգանների կողմից հսկողության բացակայությամբ»: Կոլտնտեսության վարչության նախագահի պաշտոնում Ս. Գևորգյանին փոխարինեց Սամվել Մալխասյանը⁶:

Սամվել Սարուխանի Մալխասյանը ծնվել էր 1923 թ. Ապարանի Լուսագյուղ գյուղում, հետո տեղափոխվել Երրորդ գյուղ: Վերջինս երկար տարիներ տարբեր պատասխանատու պաշտոններ էր զբաղեցրել Բերիայի (Շահումյանի) շրջանում՝ ընդհուպ մինչև շրջխորհրդի գործկոմի նախագահի առաջին տեղակալ: Հաջորդ երկուսուկես տասնամյակում Սպանդարյանի կոլտնտեսության հաջողությունները զգալի չափով պայմանավորված են եղել Ս. Մալխասյանի աշխատանքներով:

1965 թ. գարնանն ընդառաջ կոլտնտեսությունում կադրային վերադասավորումներ տեղի ունեցան: Թոշակի ուղարկվեց երկարամյա բրիգադավար Մանուկ Մարգարյանը: Կոլտնտեսության բրիգադա-

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 19, թ. 18 շրջ.-19:

⁶ Նույն տեղում, ֆ. 14, ց. 14, գ. 92, թ. 2-4, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 20, թ. 24-25:

վարներ նշանակվեցին՝ Վազգեն Յովսեփյանը (I բրիգադ), Ջանիբեկ Արամյանը (II բրիգադ), Վանուշ Պետրոսյանը (III բրիգադ), Ջախարիկ Արսենյանը (IV բրիգադ), ֆերմայի վարիչ և զոռտեխնիկ՝ Մարտին Վարդերեսյանը, ոչխարաբուծական ֆերմայի վարիչ և անասնաբույժ՝ Թելման Եղիազարյանը, պահեստապետ՝ Լազար Ավետիսյանը, հաշվապահ՝ Ալեքսան Անդրիասյանը, մեխանիկ՝ Պարույր Յովհաննիսյանը, գյուղատնտես՝ Ղազար Երոյանը: Մեկ տարի անց՝ 1966 թ. փետրվարին, Վ. Յովսեփյանի փոխարեն I բրիգադի բրիգադավար նշանակվեց Լազար Ավետիսյանը⁷:

1966 թ. փետրվարի դրությամբ կոլտնտեսությունում հաշվվում էր 210 տնտեսություն՝ 421 կոլտնտեսականով: Կոլտնտեսության ընդհանուր հողային տարածությունը կազմում էր 1774 հա, որից վարելահող՝ 156 հա, խաղողի այգի՝ 121,5 հա, պտղատու այգի՝ 17 հա, օգտագործելի տարածությունը 776 հա էր: 1965 թ. կոլտնտեսությունը 90 հա տարածությունից ստացել էր 190 տոննա հացահատիկի բերք, 36 հա եգիպտացորենի ցանքից՝ 164 ցենտներ բերք: Կոլտնտեսության բանջարաբուծության ցանքը եղել էր 9 հա, որից 8 հա-ն պոմիդոր էր: 121,5 հա խաղողի այգիներից բերքատու էր 89 հա-ն, որից ստացվել էր 538 տոննա բերք: Կոլտնտեսությունն ուներ 354 գլուխ խոշոր եղջերավոր անասուն, 1450 գլուխ ոչխար, 7 տրակտոր, 2 կոմբայն, 6 բեռնատար ավտոմեքենա: 1965 թ. կոլտնտեսությունն ունեցել էր 290000 ռ. դրամական եկամուտ, այդ թվում՝ բուսաբուծությունից ու այգեգործությունից՝ 154463 ռ., անասնապահությունից՝ 96764 ռ.: Ստացված դրամական եկամուտների շուրջ 70 %-ը հատկացվել էր աշխօրերի բաշխմանը: Առավել առարկայորեն պատկերացնելու համար նշենք, որ կոլտնտեսականների վաստակած 1 աշխօրի ընդհանուր արժեքը կազմում էր 4 ռ., որի մեջ մտնում էր. 2,2 կգ հացահատիկ, 2,4 կգ խաղող, 800 գ. պանիր, 2 ռ., 40 կոպ. կանխիկ դրամ: Ստացած եկամուտների հաշվին 1965 թ. ընթացքում կոլտնտեսականները լրացուցիչ վարձատրություն ստացան⁸:

⁷ Նույն տեղում, թ. 45-47 շրջ., 73 և շրջ.:

⁸ Նույն տեղում, գ. 16, թ. 14-34:

Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի երկրաբանական գիտությունների ինստիտուտի աշխարհագրության բաժնի և Հայկական աշխարհագրական ընկերության պատրաստած տեղեկատուի համաձայն՝ 1967 թ. դրությամբ Սպանդարյան թաղամասն ուներ 500 տնտեսություն՝ 4600 բնակիչներով: Բոլոր տներն էլեկտրիֆիկացված էին: Տներից 40-ն ուներ խմելու ջուր և հեղուկ գազ: Թաղամասում կար քարի մանրացման և տեսակավորման գործարան, ռադիոյի 200 կետ, 20 տեղանոց բաղնիք, 50 տեղանոց ակումբ, վարսավիրանոց, գրադարան, որն ուներ 9000 կտոր գիրք, մանկապարտեզ՝ 50 երեխայի համար, միջնակարգ դպրոց, որն ուներ 750 աշակերտ, 39 ուսուցիչ (այդ թվում՝ 23-ը բարձրագույն կրթությամբ), բուժման կաթարձական կետ, առևտրի կետեր: Սեփական ավտոմեքենա ունեցողների թիվը 15 էր⁹: Ինչպես տեսնում ենք, թաղամասը տարեցտարի ընդարձակվում և առավել բազմամարդ էր դառնում:

Բնակավայրին առնչվող արխիվային վավերագրերից երևում է, որ թաղամասի բնակչության դժգոհությունն էր առաջացնում իրենց հուզող առօրյա կենցաղային-մշակութային խնդիրները մայրաքաղաքային իշխանությունների կողմից անուշադրության մատնելու կամ համարժեք միջոցներ չձեռնարկելու հանգամանքը: Բնակավայրի աճելուն ու բազմամարդ դառնալուն զուգընթաց՝ այդ խնդիրներն ավելի ակնառու էին դառնում:

Տասնամյակներ շարունակ բարվոք վիճակում չէր բնակչության բուժսպասարկման գործը: Այսպես՝ 1961 թ. վերաբերող մի վկայությունում կարդում ենք. «Սպանդարյան և Դավիթաշեն թաղամասերում ծննդաբերության 80 %-ը կատարվում է տներում՝ ոչ պահանջված սանիտարական պայմաններում»¹⁰: Միայն 1970-ական թթ. որոշակի բարելավում արձանագրվեց բնակչության բուժսպասարկման ոլորտում: Ոռոգման ջրի խնդիրը Երրորդ գյուղ-Սպանդարյանին ուղեկցել է հիմնադրման օրվանից՝ խոչընդոտելով այգեգործության և բանջարաբուծության աշխատանքներին: Բնակավայրի կոլտնտեսության

⁹ Հայկական ՍՍՀ բնակավայրերի տեղեկատու, Երևան, 1968, էջ 288-292:

¹⁰ ՀԱՍ, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 74, թ. 81:

վարչության ջանքերի շնորհիվ միայն 1970-ական թթ. վերջերին շուրջ 40 կմ երկարությամբ ներքին ոռոգման որակյալ ցանց կառուցվեց, որի արդյունքում ջրի կորուստները զգալիորեն պակասեց: Նախորդ տարիներին ջրի զգալի մասը կորչում էր քար ու քռայում:

Թաղամասի հիմնադրումից չորս տասնամյակ անց այստեղ չկային մշակութային ու կենցաղային հիմնարկներ, անմխիթար էր սանիտարական վիճակը, փողոցներն անբարեկարգ էին, ձգձգվում էր հեռախոսաֆիկացումը (այս խնդիրը մասամբ լուծվեց միայն 1981 թ.), վատ էին աշխատում առևտրի կետերը: Տասնամյակներ շարունակ բնակավայրը զուրկ էր կոյուղու ցանցից: Այս խնդիրն իր լուծումը ստացավ միայն 2010 թ. աշնանը, երբ երևանի քաղաքապետարանի միջոցներով թաղամասում 9500 գծամետր կոյուղագիծ անցկացվեց:

Արդեն 1970-ական թթ. սկզբներից Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսությունում աշխատող ձեռքերի սուր կարիք էր զգացվում: Կոլտնտեսությունում աշխատողների թվի նվազման պայմաններում կրճատվեց նաև բրիգադների թիվը: Մասնավորապես 1981 թ. աշնանը կոլտնտեսությունն ուներ 3 բրիգադ: Առաջին բրիգադի բրիգադավարը Սուրեն Եսայանն էր, օղակավարները՝ Ելենա Եսայանը, Անուշ Վարոսյանը, երկրորդ բրիգադի բրիգադավարը՝ Լազար Ավետիսյանը, օղակավարները՝ Ամալյա Պետրոսյանը, Ասյա Ադամյանը, երրորդ բրիգադի բրիգադավարը՝ Ռազմիկ Թադևոսյանը, օղակավարները՝ Օֆիկ Ազիզյանը, Վորոշիլով Մկրտչյանը, Անուշ Մարտիրոսյանը¹¹: Կոլտնտեսականների մեծամասնությունը թոշակառուներ և կանայք էին. աշխատողների միջին տարիքը 50 էր: Արտադրության մեջ աշխատողները հասակ էին առնում, անցնում թոշակի, իսկ նրանց փոխարինողներ չկային: Պատճառներից մեկն էլ այն էր, որ թաղամասում արգելվում էր անհատական բնակարանների շինարարությունը: Ընտանիքները բազմանդամ էին դառնում, սակայն կոլտնտեսությունը չէր կարողանում նրանց տնամերձ հողամասով, բնակարանով ապահովել: Ուստի երիտասարդները խուսափում էին կոլտնտեսային աշխատանքից՝ գերադասելով արդյունաբերության մեջ աշխատել,

¹¹ ՀԱԱ, ֆ. 1463, ց. 8, գ. 26, թ. 68:

որտեղից մի քանի տարի անց բնակարան էին ստանում: Նրանց որոշ մասն էլ արտագնա աշխատանքի («խոպան») էր մեկնում:

Տարիներ շարունակ թաղամասի կոլտնտեսության վարչությունն ու կոմունիստները շրջանի ու մայրաքաղաքի ղեկավարության առջև բարձրաձայնում էին այս մասին, սակայն՝ անարդյունք: Որպես առկա խնդիրների մի մասի լուծման տարբերակ՝ նրանք մինչև անգամ առաջարկում էին գյուղական խորհուրդ ստեղծել¹²: Փաստորեն, այնպիսի վիճակում էր Սպանդարյան թաղամասը, որ լավագույն տարբերակներից մեկը համարվում էր նախկին՝ գյուղի կարգավիճակին վերադառնալը:

Այս պայմաններում Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսության ղեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում աշխատողների թիվը եթե ոչ ավելացնելու, ապա գոնե պահպանելու նպատակով: Սրանով է բացատրվում նաև կոլվարչության մոտեցումը Երևան քաղաքում կառուցվող կաթի գործարանի տեղակայման խնդրում, այն է՝ գործարանի կառուցումը նպատակահարմար համարել ոչ թե բնակավայրի մոտակայքում (ինչն, անկասկած, կոլտնտեսությունից աշխատավոր ձեռքերի արտահոսքի կհանգեցներ), այլ Չաղթանակին սահմանակից տարածքում: Այս հանգամանքն ինչպես 1970-80-ական թթ., այնպես էլ մեր օրերում առաջ է բերում թաղամասի բնակիչների զայրույթը՝ այն հիմնավորմամբ, թե կաթի գործարանի կառուցումով (այն շահագործման հանձնվեց 1974 թ. հուլիսին) իրենց փոխարեն նոր աշխատատեղերով ապահովվեցին հաղթանակցիները:

Երևան քաղաքի թաղամասի վերածվելուց հետո Սպանդարյանում նաև զգալի դրական փոփոխություններ տեղի ունեցան: Կոլտնտեսության ղեկավարության ջանքերի շնորհիվ 1960 թ. շահագործման հանձնվեց թաղամասի բաղնիքը (երկար տարիներ բաղնիքի վարիչը Սառա Ենոքյանն էր), 1962 թ. հիմնված նոր ավտոբուսային երթուղու շնորհիվ թաղամասը վերջապես կապվեց Ծափումյան շրջկենտրոնին, թաղամասի ակումբի գրադարանի հիմքի վրա սկսեց գործել մասսայական գրադարան, նոր շենք կառուցվեց մսուր-մանկապարտեզի

¹² Նույն տեղում, գ. 23, թ. 101, 168, գ. 24, թ. 32-34, 49-50:

համար: 1979 թ. գազաֆիկացվեցին դպրոցն ու մանկապարտեզը, իսկ 1980-ականներին՝ ողջ թաղամասը: Ասֆալտապատվեցին թաղամասի փողոցները: 1970-80-ական թթ. կոլտնտեսությունը զգալի հաջողություններ արձանագրեց պտղի (հատկապես՝ ծիրանի) ու խաղողի մշակության գործում, հիմնվեցին պտղատու և խաղողի նոր այգիներ: Կոլտնտեսության եկամուտների հիմնական մասը գոյանում էր խաղողի մշակությունից:

1967 թ. Սպանդարյան թաղամասի դպրոցը միջնակարգի կարգավիճակ ստացավ, իսկ 1969 թ. շահագործման հանձնվեց դպրոցի նոր շենքը: Հայկ Վասիլյանը թաղամասի թիվ 108 դպրոցի տնօրենի պաշտոնում աշխատեց մինչև 1964 թ.: 1964-1974 թթ. դպրոցի տնօրենը Պատվական Աճեմյանն էր, 1974-1986 թթ.՝ Վանուշ Գևորգյանը: 1986 թվականից դպրոցի տնօրենն Անդրանիկ Ավետիսյանն է: 2011-2012 ուսումնական տարում դպրոցն ուներ 590 աշակերտ, ուսուցիչների թիվը 48 էր: Ակտիվորեն գործում է թաղամասի մանկապարտեզը:

Գորբաշովյան վերակառուցումը, այնուհետև ակտիվ փուլ մտած Արցախյան շարժումը նոր փոփոխությունների հանգեցրին ինչպես ողջ հանրապետությունում ու մայրաքաղաք Երևանում, այնպես էլ Սպանդարյանում: Այստեղ ևս ծավալվեց անհատ ձեռներեցությունը, բնակչության ակտիվ, գործունյա հատվածն իր հնարավորությունները փորձեց առևտրի, արտադրության ու կենցաղսպասարկման տարբեր ճյուղերում: Թաղամասի որոշ թվով բնակիչներ մասնակցեցին Արցախյան գոյամարտին: Այս շրջանում՝ 1989 թ. սեպտեմբերին, կենսաթոշակի անցած Սամվել Մալխասյանի փոխարեն Ս. Սպանդարյանի անվան կոլտնտեսության վարչության նախագահ դարձավ անասնաբույժ, ֆերմայի վարիչ, կոլտնտեսության կուսկազմակերպության երկարամյա քարտուղար հանդիսացած Թելման Եղիազարյանը: 1992 թ. լուծարված կոլտնտեսության հիմքի վրա ստեղծվեց «Նաիրի» գյուղմթերքների արտադրական կոոպերատիվը: 1992-2001 թթ. կոոպերատիվի նախագահը Թելման Եղիազարյանն էր, իսկ 2001 թվականից՝ Չապիկ Թորոսյանը:

ԽՍՀՄ փլուզման և Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնման շրջանում, խորհրդային, կոմունիստական յուրաքանչյուր իրողության հետ կապերը խզելու մտայնության պայմաններում, անվանափոխվեցին նաև հայազգի բուլշևիկների անունները կրող զգալի թվով բնակավայրեր ու փողոցներ: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին Երևանի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեն, հիմք ընդունելով գործկոմին առընթեր անվանակոչության հանձնաժողովի առաջարկությունը, որոշեց, ի պատիվ Սարգարապատի ճակատամարտի հերոս, Հայաստանի առաջին հանրապետության ականավոր ռազմական գործիչ գեներալ Մովսես Սիլիկյանի, Սպանդարյան թաղամասը վերանվանել Սիլիկյան թաղամաս¹³: Սակայն նշված անվանափոխությունը թաղամասում միանշանակ չընդունվեց:

1996 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցած վարչատարածքային նոր բաժանման արդյունքում մարզի կարգավիճակ ստացավ Երևան քաղաքը: Սիլիկյան թաղամասը ներառվեց մայրաքաղաքի Աջափնյակ համայնքի, իսկ 2009 թ. մայրաքաղաքի կարգավիճակը փոխվելուց հետո՝ Աջափնյակ վարչական շրջանի կազմում:

Վերջին տարիներին Երրորդ գյուղ-Սպանդարյան-Սիլիկյանն առավելապես մայրաքաղաքի թոհուրոհից առանձնացված հանգստյան գոտու համարում է ձեռք բերել՝ շնորհիվ այստեղ կառուցված հյուրանոցային և ռեստորանային համալիրների, Վահագնի թաղամասի: Այս տեսակետից հատկապես նշանակալի է ինչպես հանրապետությունում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս մեծ ճանաչում ունեցող «Լաթար» հյուրանոցային-ռեստորանային համալիրը: Այն նաև իր կոլորիտն է ստեղծել՝ շնորհիվ այստեղ անցկացվող տարբեր մշակութային միջոցառումների ու գիտաժողովների: Իսկ «Լաթարյան վարդավառների» համբավը ողջ հանրապետությունում է՝ տարածված՝ այդ օրը համալիրի տարածք ձգելով Երևանի տարբեր թաղամասերի և մոտակա գյուղերի բնակիչներին:

Թաղամասի բնակիչ, ծագումով Կոտայքի Սևաբերդ գյուղից, իսկ արմատներով Մշո Լաթար գյուղից սերող հայտնի բարերար, տնտե-

¹³ Նույն տեղում, ԵՔՄ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 280, թ. 22:

սագիտության դոկտոր Ռադիկ Վանիկի Վանունցի (Մանուկյան) նախաձեռնությամբ 2010 թ. նոյեմբերի 4-ին մեծ շուքով նշվեց Երրորդ գյուղի հիմնադրման 70-ամյակը: Տեղի ունեցավ նաև բարերարի միջոցներով հիմնված այգու հանդիսավոր բացումը: Այդ ժամանակ էլ միտք հղացավ գիրք հրատարակել բնակավայրի անցած ուղու վերաբերյալ, ինչի արդյունքն է ներկա աշխատանքը:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍՎՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արխիվային սկզբնաղբյուրներ

ա) Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ)

- 1.1. ֆ. 1, ց. 19, զգ. 38-40, ց. 20, զգ. 7, 40, 44, 48, 49, ց. 29, զգ. 43, 46, 53, ց. 32, զ. 24, ց. 36, զ. 1, ց. 38, զ. 30, ց. 39, զ. 32:
- 1.2. ֆ. 4, ց. 2, զ. 1595:
- 1.3. ֆ. 14, ց. 14, զ. 92:
- 1.4. ֆ. 113, ց. 4, զգ. 249, 2630, 2633, 2634, 2636, 2644, 2651-2653, 2700, 2710, 2711, ց. 22, զգ. 865, 927, ց. 54, զգ. 42, 219, ց. 70, զ. 501:
- 1.5. ֆ. 123, ց. 5, զ. 1003, ց. 6, զգ. 1275, 5160, 5180, 5224, ց. 52, զգ. 25, 45, ց. 55, զգ. 23, 51:
- 1.6. ֆ. 163, ց. 144, զ. 1:
- 1.7. ֆ. 207, ց. 1, զգ. 125, 241, ց. 60, զգ. 35, 36:
- 1.8. ֆ. 401, ց. 1, զգ. 1ա, 33, 34, 43, 68-70, 78, 113, 114, 119, 121, 128, 135, 136, 152-154, 158, 165, 170, 171, 173, 182, 183, 183ա, 189, 191, 193, 206, ց. 6ա, զ. 159, ց. 7, զգ. 1, 5, 19, 67, 68, 70, ց. 9, զգ. 2, 4, 11, 163, 184-186, 217, 306, ց. 11, զգ. 2, 2ա, 4, 9, 16, 20, 21, 28, 35, 40:
- 1.9. ֆ. 688, ց. 20, զ. 34:
- 1.10. ֆ. 1223, ց. 3, զգ. 15, 23, 27, 29, ց. 4, զ. 1904:
- 1.11. ֆ. 1463, ց. 8, զգ. 1, 2, 4-8, 10-16, 18-20, 23, 24, 26:

բ) ՀԱԱ, Երևանի քաղաքային մասնաձյուղ

- 1.12. ֆ. 1, ց. 4, զ. 315, ց. 15, զ. 280:
- 1.13. ֆ. 10, ց. 1, զգ. 1-13, 19, 22, 24, 25, 27, 28, 40, 42, 45, 48, 50, 55-59, 63-65, 69, 71, 74, 81-83, 87, 96-98, 100, 101:
- 1.14. ֆ. 81, ց. 1, զգ. 1, 2, 6, 10, 12, 16-18, 20, 21, 23, 27, ց. 2, զգ. 67, 83, 84:

գ) Արովյանի տարածքային ներկայացուցչություն

- 1.15. ֆ. 6, ց. 1, զգ. 75, 288, 293:

դ) ՀԱԱ, Արագածոտնի մարզային մասնաձյուղ

- 1.16. ֆ. 135, ց. 1, զգ. 201, 209:

ե) ՀԱԱ, Կոտայքի մարզային մասնաձյուղ

- 1.17. ֆ. 160, ց. 1, զգ. 14, 15:

զ) Երևանի թիվ 108 դպրոցի ընթացիկ արխիվ

- 1.18. Աշակերտների 1948-1967 թթ. հրամանագիրք:

2. Հրատարակված սկզբնաղբյուրներ

- 2.1. Հայկական ՍՍՀ բնակավայրերի տեղեկատու, Երևան, 1968:
- 2.2. Հարությունյան Գ., Հայաստանի Կ(Բ)Կ կենտրոնական կոմիտեի հաշվետվությունը ՀԿ(Բ)Կ XIII համագումարում, Երևան, 1940:
- 2.3. Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Երևան, 1968:
- 2.4. ՍՄԿՊ-ն համագումարների, կոնֆերենցիաների և կենտկոմի պլենումների բանաձևերում ու որոշումներում (1898-1954), մաս 3, Երևան, 1955:
- 2.5. Абхазия: документы свидетельствуют. 1937-1953, Сухум, 1992.
- 2.6. Советская Армения за 40 лет. Статистический сборник, Ереван, 1960.

3. Ուսումնասիրություններ

- 3.1. Խարմանդարյան Ս. Վ., Սովետական Հայաստանը չորրորդ հնգամյակի տարիներին (1946-1950), Երևան, 1960:
- 3.2. Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 7, Երևան, ԳԱ հրատ., 1967:
- 3.3. Հայոց պատմություն, հ. IV, գիրք I. Նորագույն ժամանակաշրջան (1918-1945 թթ.), Երևան, 2010:
- 3.4. Հարությունյան Կ. Ա., Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Հայրենական մեծ պատերազմին (1941-1945 թթ.), Երևան, 2002:
- 3.5. Ղազախեցյան Վ. Ն., Հայաստանը 1920-1940 թթ., Երևան, 2006:
- 3.6. Պետրոսյան Վ. Գ., Գրիգոր Հարությունյանի ժամանակը, Գիրք առաջին, Երևան, 2008:
- 3.7. Սուքիասյան Հ., Հայկական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանը 1939-1958 թթ., «Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու», N 13, Երևան, 2012:
- 3.8. Վիրաբյան Ա. Ս., Հայաստանը Ստալինից մինչև Խրուշչով. հասարակական-քաղաքական կյանքը (1945-1957 թթ.), Երևան, 2001:
- 3.9. Վիրաբյան Ս. Ա., Ուրվագծեր Հայաստանի ոռոգման պատմության, Երևան, 1986:
- 3.10. Бугай Н. Ф., 20-50-е годы: Переселения и депортации еврейского населения в СССР, "Отечественная история", 1993, N 4.

4. Պարբերական մամուլ

- 4.1. «Ամասնապահ կոլխոզնիկ», Ապարան, 1939, 1941 թթ.:
- 4.2. «Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», Երևան, 1954 թ., N 5, 11, 1958 թ., N 11, 1959 թ., N 5:
- 4.3. «Նոր Կյանք», Շահումյան, 1941-1944, 1946-1959 թթ.:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ԳՅՈՒՂԻՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՆԵՐԸ

Գուրգեն Սարգսյան (1940 թ. նոյեմբեր-1941 թ. հոկտեմբեր)
 Սմբատ Հովհաննիսյան (1941 թ. հոկտեմբեր-1942 թ. մարտ)
 Մարգարիտ Տոնոյան (1942 թ. մարտ-հունիս)
 Հայրապետ Գրիգորյան (1942 թ. հունիս-1943 թ. փետրվար)
 Մեխակ Հովհաննիսյան (1943 թ. ապրիլ-օգոստոս)
 Զանիբեկ Դավթյան (1943 թ. օգոստոս-1944 թ. ապրիլ)
 Մարգարիտ Տոնոյան (1944 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր)
 Մանուկ Մարգարյան (1944 թ. դեկտեմբեր-1946 թ. հունվար)
 Սմբատ Հովհաննիսյան (1946 թ. հունվար-մայիս)
 Գասպար Մելքոնյան (1946 թ. մայիս-1950 թ. հուլիս)
 Մանուկ Մարգարյան (1950 թ. հուլիս-դեկտեմբեր)
 Սառա Ենոքյան (1950 թ. դեկտեմբեր-1953 թ. մարտ)
 Սուրեն Եսայան (1953 թ. մարտ-1954 թ. հուլիս)

Հաղթանակի միացյալ գյուղխորհուրդ

Հասմիկ Մանուկյան (1954 թ. օգոստոս-1959 թ. մարտ)
 Պարույր Սարգսյան (1959 թ. մարտ-օգոստոս)

ԿՈՆՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀՆԵՐԸ

Գառնիկ Մարտիրոսյան (1940 թ. հունիս-1941 թ. փետրվար)
 Հակոբ Դավոյան (1941 թ. փետրվար-1941 թ. հոկտեմբեր)
 Սահակ Մարգարյան (1941 թ. հոկտեմբեր-1942 թ. մարտ)
 Գուրգեն Սարգսյան (1942 թ. մարտ-1943 թ. նոյեմբեր)
 Մկրտիչ Պողոսյան (1943 թ. դեկտեմբեր-1947 թ. փետրվար)
 Գուրգեն Սարգսյան (1947 թ. փետրվար-1950 թ. փետրվար)
 Գուրգեն Հովհաննիսյան (1950 թ. փետրվար-օգոստոս)
 Գառնիկ Հովհաննիսյան (1950 թ. օգոստոս-1951 թ. ապրիլ)
 Երվանդ Հովհաննիսյան (1951 թ. ապրիլ-նոյեմբեր)
 Մնացական Գևորգյան (1951 թ. նոյեմբեր-1964 թ. հունիս)
 Սամվել Մալխասյան (1964 թ. հունիս-1989 թ. սեպտեմբեր)
 Թելման Եղիազարյան (1989 թ. սեպտեմբեր-1992 թ.)

ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻՆ ՄԻԱՆԱԼՈՒ ՆԱԽՕՐԵԻՆ¹

Դավթյան Շահբազ Կարապետի (6 անձ)
Ադամյան Եղսաբեր Գրիգորի (12 անձ)
Ադամյան Վահան Տիգրանի (9 անձ)
Գևորգյան Վարդուշ Գրիգորի (2 անձ)
Հարությունյան Գևորգ Արտաշեսի (9 անձ)
Սիրունյան Մկրտիչ Հարությունի (8 անձ)
Սիրունյան Հովհաննես Հարությունի (3 անձ)
Աշուղյան Սարիբեկ Պետրոսի (6 անձ)
Թորոսյան Վարդուհի Նահապետի (8 անձ)
Մկրտչյան Լուսիկ Ղևոնդի (4 անձ)
Խաչատրյան Վաչիկ Գալուստի (6 անձ)
Խաչատրյան Կարապետ Արշակի (2 անձ)
Այվազյան Գուրգեն Կարապետի (6 անձ)
Վարդանյան Խաչատուր Վասիլի (2 անձ)
Վարդանյան Գերասիմ Ղազարի (5 անձ)
Վարդանյան Արփիկ Հարությունի (7 անձ)
Խաչատրյան Հայրապետ Հովհաննեսի (5 անձ)
Սարգսյան Միքայել Պետրոսի (6 անձ)
Սարգսյան Վալոդ Սարգարի (10 անձ)
Մելիքսեթյան Հուսիկ Հակոբի (6 անձ)
Գրիգորյան Օնիկ Դրաստամատի (5 անձ)
Հարությունյան Թորգոմ Հովսեփի (6 անձ)
Մարտիրոսյան Մամիկոն Սամսոնի (7 անձ)
Մարտիրոսյան Արտավազդ Ավագի (4 անձ)
Սարգսյան Էլիսո Սարգսի (6 անձ)
Թորոսյան Բաղիշ Լևոնի (9 անձ)
Հովհաննիսյան Խաչատուր Գևորգի (13 անձ)
Ասլանյան Կարապետ Գալուստի (9 անձ)

¹ Ցանկը կազմվել է Հաղթանակի գյուղխորհրդի 1958–1959 թթ. տնաթերթիկներում առկա տվյալների հիման վրա: Նշվում է ծխի գլխի անունը և ընտանիքի անդամների թիվը: Այն ամբողջական չէ:

Հովհաննիսյան Անուշավան Գևորգի (9 անձ)
 Սահակյան Մուշեղ Տիգրանի (11 անձ)
 Հովհաննիսյան Հերիքնազ Ալեքի (7 անձ)
 Հովհաննիսյան Սմբատ Միքայելի (6 անձ)
 Հովհաննիսյան Արարատ Սմբատի (6 անձ)
 Հովհաննիսյան Պետրոս Գևորգի (15 անձ)
 Թորոսյան Գարեգին Ավետիսի (7 անձ)
 Գրիգորյան Եղիշ Հակոբի (8 անձ)
 Գևորգյան Վարսենիկ Արշակի (6 անձ)
 Հովհաննիսյան Սարիկ Գևորգի (5 անձ)
 Հովհաննիսյան Երվանդ Գևորգի (8 անձ)
 Հովհաննիսյան Հովհաննես Երվանդի (2 անձ)
 Հովհաննիսյան Ալեքսան Վաղարշակի (9 անձ)
 Գևորգյան Աշոտ Մնացականի (8 անձ)
 Հովհաննիսյան Ծողիկ Գրիշայի (8 անձ)
 Պետրոսյան Վանուշ Նազարի (15 անձ)
 Պետրոսյան Հավես Մխիթարի (11 անձ)
 Պետրոսյան Ռուբիկ Հավեսի (5 անձ)
 Հովհաննիսյան Անդրանիկ Վաղարշակի (12 անձ)
 Հակոբյան Վարանցով Ռաֆայելի (6 անձ)
 Գրիգորյան Հայրապետ Գևորգի (5 անձ)
 Մարգարյան Կառլեն Հայկի (3 անձ)
 Մանուկյան Սամսոն Բարսեղի (7 անձ)
 Սարգսյան Գրիշա Սամսոնի (12 անձ)
 Աբգարյան Հայկազ Միխայելի (6 անձ)
 Մարգարյան Հովհաննես Վանոյի (10 անձ)
 Մարտիրոսյան Ծամամ Հովհաննեսի (3 անձ)
 Աբգարյան Միխայել Ալեքի (14 անձ)
 Մարգարյան Մանուկ Սարգսի (8 անձ)
 Միրզոյան Միխայել Արսենի (12 անձ)
 Ստեփանյան Նուբար Սիրեկանի (9 անձ)
 Տոնոյան Համբարձում Սամսոնի (8 անձ)
 Մարգարյան Արտավազդ Մարտիրոսի (4 անձ)
 Գրիգորյան Հարություն Հովհաննեսի (12 անձ)
 Տոնոյան Մամիկոն Սամսոնի (8 անձ)
 Թադևոսյան Հեղնար Դավթի (10 անձ)

Թաղևոսյան Հայկազ Բեգլարի (5 անձ)
 Խաչատրյան Օվսաննա Ահարոնի (3 անձ)
 Սարգսյան Գալուստ Սամսոնի (6 անձ)
 Ղազարյան Միհրան Գրիշայի (4 անձ)
 Մուրադյան Արամայիս Մկրտչի (6 անձ)
 Սարգսյան Ենոք Երեմի (8 անձ)
 Սարգսյան Եղիշե Գալուստի (3 անձ)
 Հայրապետյան Հայաստան Անդրանիկի (6 անձ)
 Արսենյան Աղաբեգ Հայրապետի (5 անձ)
 Գևորգյան Բուրաստան Մելքոնի (3 անձ)
 Խաչատրյան Համբարձում Սարիբեկի (7 անձ)
 Արսենյան Հայրապետ Մանուկի (11 անձ)
 Մելիքսեթյան Թորգոմ Հովհաննեսի (9 անձ)
 Բարսեղյան Սարգիս Թաղևոսի (13 անձ)
 Պողոսյան Մկրտիչ Սիրեկանի (4 անձ)
 Պողոսյան Ավետիք Մկրտչի (4 անձ)
 Խաչատրյան Սուքիաս Մեսրոբի (8 անձ)
 Կալոյան Արամայիս Մարտիրոսի (7 անձ)
 Մեսրոբյան Իշխան Ասատուրի (12 անձ)
 Ամիրյան Աղվան Գրիգորի (8 անձ)
 Դավթյան Արսեն Արամայիսի (8 անձ)
 Մելքոնյան Գասպար Բեյբութի (8 անձ)
 Փիլիպոսյան Սոնե Մնացականի (8 անձ)
 Մխիթարյան Մնացական Հարությունի (6 անձ)
 Զաքարյան Հակոբ Ավետիսի (11 անձ)
 Հովհաննիսյան Մխիթար Մնացականի (9 անձ)
 Հովհաննիսյան Մկրտիչ Մնացականի (5 անձ)
 Հովհաննիսյան Վաղարշակ Մկրտչի (5 անձ)
 Մալխասյան Սարուխան Վարոսի (10 անձ)
 Արամյան Խաչիկ Հովսեփի (12 անձ)
 Փիլիպոսյան Սարգիս Հմայակի (3 անձ)
 Մանուկյան Եղսան Գրիգորի (3 անձ)
 Ղազարյան Կարապետ Արսենի (11 անձ)
 Ամիրյան Տոնո Սարիբեգի (2 անձ)
 Եսայան Վաղինակ Եգորի (5 անձ)
 Ավետիսյան Լազար Գարեգինի (7 անձ)

Ասլանյան Հայկ Արսենի (8 անձ)
 Մելքոնյան Օվսաննա Եղիշի (6 անձ)
 Եսայան Սուրեն Եգորի (8 անձ)
 Կարապետյան Լուսիկ Գրիգորի (3 անձ)
 Ասատրյան Թադևոս Մադաթի (4 անձ)
 Մելքոնյան Աղաբեկ Մանուկի (6 անձ)
 Կարապետյան Ավագ Տոնոյի (4 անձ)
 Մելքոնյան Հովհաննես Գալուստի (6 անձ)
 Ասատրյան Զարուհի Մարկոսի (11 անձ)
 Սարգսյան Մելիք Մխիթարի (11 անձ)
 Կնյազյան Արտավազդ Ասատուրի (4 անձ)
 Հովհաննիսյան Պարույր Արտաշեսի (7 անձ)
 Խաչատրյան Ասքանազ Խաչատուրի (11 անձ)
 Գրիգորյան Հայկանուշ Մադոյի (3 անձ)
 Պետրոսյան Բարեղամ Հովհաննեսի (7 անձ)
 Մելքոնյան Անուշ Դանիելի (12 անձ)
 Սարգսյան Մամիկ Արշակի (8 անձ)
 Պողոսյան Սարգիս Արշակի (7 անձ)
 Պողոսյան Մեխակ Սարգսի (4 անձ)
 Կնյազյան Վարդան Ասատուրի (3 անձ)
 Պողոսյան Ռաֆայել Բաղդասարի (4 անձ)
 Ոսկյան Մնացական Զոհրաբի (4 անձ)
 Հարությունյան Խաչատուր Ավետիսի (8 անձ)
 Հարությունյան Սեդրակ Խաչատուրի (4 անձ)
 Տոնոյան Աստղիկ Աբրահամի (7 անձ)
 Գրիգորյան Անդրանիկ Անուշավանի (6 անձ)
 Գասպարյան Անուշավան Գրիգորի (5 անձ)
 Կարապետյան Ծովիկ Աբրահամի (1 անձ)
 Հակոբյան Պայծառ Սիմոնի (5 անձ)
 Առաքելյան Հովհաննես Մկրտչի (11 անձ)
 Քոչարյան Լևոն Սահակի (4 անձ)
 Սարգսյան Արամայիս Բաղդասարի (4 անձ)
 Հովհաննիսյան Բավական Ալեքսանի (1 անձ)
 Հովհաննիսյան Հարութ Պետրոսի (4 անձ)
 Սարգսյան Մնացական Բաղդասարի (9 անձ)
 Պետրոսյան Պողոս Գևորգի (6 անձ)

- Գևորգյան Ժորժիկ Պողոսի (6 անձ)
- Հովհաննիսյան Շողո Վարդանի (4 անձ)
- Մանուկյան Ցողիկ Երեմի (2 անձ)
- Դավթյան Մարգարիտ Սեդրակի (6 անձ)
- Ասլանյան Ռուբեն Հովհաննեսի (10 անձ)
- Հարությունյան Հարություն Ռուբենի (5 անձ)
- Մանուկյան Արտուշ Միրզոյի (7 անձ)
- Հայրապետյան Բագրատ Հակոբի (6 անձ)
- Աղաբեգյան Գառնիկ Մեսրոբի (6 անձ)
- Ազիզյան Ալմաստ Գրիգորի (8 անձ)
- Ազիզյան Սաթենիկ Թադևոսի (2 անձ)
- Գևորգյան Մարուշ Սահակի (3 անձ)
- Միրզոյան Ավետիս Արտաշի (5 անձ)
- Անտոնյան Հրաչիկ Լևոնի (6 անձ)
- Մխիթարյան Մուրադ Արշակի (8 անձ)
- Ավդոյան Հասան Սլոյի (5 անձ)
- Սլոյան Ալիֆա Լազգիի (5 անձ)
- Թամոյան Բադր Զալիլի (9 անձ)
- Հայրապետյան Լուսիկ Սամսոնի (9 անձ)
- Գևորգյան Մնացական Պետրոսի (7 անձ)
- Պետրոսյան Պետրոս Գևորգի (6 անձ)
- Արսենյան Զախար Արամի (9 անձ)
- Անտոնյան Սարգիս Լևոնի (6 անձ)
- Մկրտչյան Ավագ Մկրտչի (12 անձ)
- Մկրտչյան Հայկանուշ Ավետիսի (5 անձ)
- Մարգարյան Սուրեն Սահակի (10 անձ)
- Մարգարյան Սոնյա Աղասու (4 անձ)
- Վարդերեսյան Մարտին Ստեփանի (8 անձ)
- Սարգսյան Գուրգեն Արշակի (10 անձ)
- Թորոսյան Խաչիկ Տիգրանի (6 անձ)
- Գրիգորյան Սինամ Մկրտչի (4 անձ)
- Պետրոսյան Անուշավան Տիգրանի (6 անձ)
- Դավթյան Հովհաննես Սամսոնի (5 անձ)
- Համազասպյան Աշոտ Մամիկոնի (7 անձ)
- Սարգսյան Բաբկեն Մարտիրոսի (4 անձ)
- Եղիազարյան Արմենակ Սարգսի (3 անձ)

Հովհաննիսյան Սանասար Սուրենի (2 անձ)
 Պետրոսյան Խաչիկ Հովհաննեսի (6 անձ)
 Խորայեղյան Հակոբ Վարոսի (10 անձ)
 Հովհաննիսյան Մելակ Միքայելի (9 անձ)
 Հարությունյան Ֆեոդոր Ռաֆայելի (1 անձ)
 Պողոսյան Եղիշե Սեդրակի (2 անձ)
 Մանուկյան Սինո Հազրոյի (7 անձ)
 Վասիլյան Հայկ Մանուկի (6 անձ)
 Գրիգորյան Սեդրակ Մուշեղի (8 անձ)
 Արսենյան Վաչագան Արամի (5 անձ)
 Քալաշյան Բեգար Բադրի (8 անձ)
 Մելքոնյան Ղազար Մանուկի (8 անձ)
 Հակոբյան Աշխեն Գևորգի (8 անձ)
 Գևորգյան Ռուբեն Հունանի (5 անձ)
 Մարտիրոսյան Միսակ Ավետիսի (8 անձ)
 Քալաշյան Հոսե Տայոյի (8 անձ)
 Քալաշյան Քյարամ Հասոյի (1 անձ)
 Ալիյան Ֆաթա Մաթոյի (6 անձ)
 Չատոյան Մատո Ալիի (10 անձ)
 Ամարյան Ամարիկ Ֆարգի (4 անձ)
 Տիգրանյան Կարապետ Ներսեսի (7 անձ)
 Ազարյան Մկրտիչ Հակոբի (3 անձ)
 Խաչատրյան Գոհար Կարապետի (8 անձ)
 Գրիգորյան Լիան Հակոբի (13 անձ)
 Մանուկյան Թաթոս Սարգսի (9 անձ)
 Դավիթյան Մաքսիմ Գևորգի (3 անձ)
 Եղիազարյան Հայկազ Մկրտչի (10 անձ)
 Ավետիսյան Համբարձում Մուրադի (8 անձ)
 Մարտիրոսյան Վարազդատ Մարգարի (6 անձ)
 Մարգարյան Արմենուհի Մարգարի (1 անձ)
 Մարտիրոսյան Սեդրակ Ավետիսի (9 անձ)
 Խաչատրյան Վահան Մարտիրոսի (5 անձ)
 Մարգարյան Սուրեն Այվազի (6 անձ)
 Աբրահամյան Կարապետ Առաքելի (8 անձ)
 Աբրահամյան Էսթեր Վարդանի (8 անձ)
 Գևորգյան Խաչատուր Հարությունի (6 անձ)

Հարությունյան Ազատ Գարուշի (5 անձ)
 Ավետիսյան Բարսեղ Առաքելի (4 անձ)
 Ավետիսյան Հովսեփ Բարսեղի (7 անձ)
 Եղիազարյան Էլիբեգ Սուքիասի (5 անձ)
 Անտոնյան Մարգարիտ Ղազարի (3 անձ)
 Անտոնյան Սարգիս Մաթևոսի (4 անձ)
 Սարգսյան Մամիկոն Մեսրոբի (10 անձ)
 Աբրահամյան Եսայի Միսակի (6 անձ)
 Աբրահամյան Ասքանազ Միսակի (6 անձ)
 Այվազյան Խաչիկ Կարապետի (8 անձ)
 Վարդանյան Արշակ Երեմի (11 անձ)
 Բաբայան Համբարձում Ալեքսանի (15 անձ)
 Վարդանյան Պարիժ Արմենակի (5 անձ)
 Խաչատրյան Նվարդ Հարությունի (4 անձ)
 Վարդանյան Ալեքսան Երեմի (6 անձ)
 Մարկոսյան Զալիբեգ Մարտիրոսի (8 անձ)
 Մարկոսյան Թաթոս Մարտիրոսի (4 անձ)
 Բաբայան Սարգիս Ալեքսանի (8 անձ)
 Վարդանյան Վերգինե Արշակի (5 անձ)
 Վարդանյան Սարիկ Արտուշի (5 անձ)
 Ասլանյան Սուրեն Հովհաննեսի (7 անձ)
 Վարդանյան Ղազար Անդրիասի (4 անձ)
 Ասլանյան Հրանտ Կարապետի (5 անձ)
 Գևորգյան Օլինկա Գրիգորի (6 անձ)
 Գևորգյան Արևիատ Պարսամի (2 անձ)
 Գևորգյան Ծողեր Սարգսի (2 անձ)
 Ասլանյան Սաբեր Հովսեփի (6 անձ)
 Հովհաննիսյան Պետրոս Մանուկի (6 անձ)
 Մովսիսյան Ստեփան Հմայակի (6 անձ)
 Պողոսյան Երվանդ Մելքոնի (3 անձ)
 Պողոսյան Առաքել Երեմի (5 անձ)
 Խաչատրյան Կնյազ Բաղդասարի (9 անձ)
 Հարությունյան Ստեփան Մնացականի (6 անձ)
 Այվազյան Աղվան Կարապետի (6 անձ)
 Ղազարյան Մաթան Մաթևոսի (4 անձ)
 Վարդանյան Կարապետ Ներսեսի (7 անձ)

Գրիգորյան Սամսոն Հակոբի (5 անձ)
 Գրիգորյան Հակոբ Արսենի (5 անձ)
 Գրիգորյան Արսեն Հակոբի (5 անձ)
 Գրիգորյան Հայկազ Խաչատուրի (2 անձ)
 Աբրահամյան Ոսկի Ումրոյի (4 անձ)
 Հարությունյան Հրանտ Գևորգի (8 անձ)
 Խաչատրյան Գրիգոր Կարապետի (4 անձ)
 Վարդանյան Մուշեղ Մարկոսի (7 անձ)
 Գրիգորյան Դրաստամատ Պետրոսի (7 անձ)
 Սարգսյան Անուշավան Հովսեփի (15 անձ)
 Հովսեփյան Երջանիկ Անուշավանի (4 անձ)
 Հովսեփյան Արամայիս Անուշավանի (5 անձ)
 Դավթյան Անուշավան Պետրոսի (10 անձ)
 Մարտիրոսյան Տիրուն Տիգրանի (5 անձ)
 Սարգսյան Պետիկ Վարդանի (6 անձ)
 Զաքարյան Վոլոդյա Հովհաննեսի (8 անձ)
 Անդրիասյան Անդրանիկ Մարկոսի (6 անձ)
 Հարությունյան Վերգուշ Մարկոսի (3 անձ)
 Հարությունյան Հարություն Արսենի (4 անձ)
 Դավթյան Մաիլ Ծախբազի (5 անձ)
 Ումրշատյան Կնյազ Պողոսի (7 անձ)
 Ումրշատյան Բալաբեգ Կնյազի (4 անձ)
 Ումրշատյան Սարիբեգ Կնյազի (5 անձ)
 Մանուկյան Բագրատ Ստեփանի (1 անձ)
 Գրիգորյան Գրիգոր Թադևոսի (10 անձ)
 Թադևոսյան Հմայակ Գրիգորի (9 անձ)
 Բերոբյան Սեդրակ Ղազարի (4 անձ)
 Խաչատրյան Սաչլի Սահակի (8 անձ)

ՀԱԱ, Երևանի քաղաքային մասնաճյուղ,
 ֆ. 81, ց. 2, գ. 83, 84:

ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ¹

N 1

Հատված «Նոր Կյանք» թերթի «Այնտեղ, ուր առաջ անմարդաբնակ էր» հոդվածից

Այնտեղ, ուր այժմ փռված է Սպանդարյան գյուղը, նախկինում անջրդի, «ղըռ» ու քարքարոտ տարածություն էր: Համամիութենական նախորդ մարդահամարի ժամանակ այստեղ չկային շինություններ, ոչ ոք չէր ապրում այստեղ: Միայն վաղ գարնան ամիսներին բարձրադիր շրջաններից հովիվները ոչխարի հոտերը որոշ ժամանակով այս վայրերն էին փոխադրում մինչև իրենց մոտ ձյան հալվելը: Հսկայական տարածությունների վրա բուսնում էր միայն յավշան բույսը: Ամռան ամիսներին մարդիկ դժվարությամբ էին անցնում այս վայրերով, քանի որ ջուր չկար: Դարեր շարունակ ջրին կարոտ մնացած հողը կիզիչ արևից այնքան էր տաքանում, որ այրում էր մարդու դեմքը:

Ժամանակները փոխվեցին: Սովետական մարդիկ Հրազդան գետի ջրի մի մասը թեթեցին դեպի նախկին խոպանը: Դարեր ի վեր անմշակ թողնված հողը շունչ առավ: 1940 թվականին այստեղ եկան ներկայիս Սպանդարյան գյուղի առաջին բնակիչները: Լայնորեն ծավալվեցին շինարարական աշխատանքները: Նորաբնակները պետության օգնությամբ կառուցեցին գեղեցիկ բնակարաններ: Կազմակերպվեց կոլեկտիվ տնտեսություն, որի անդամները մեծ սիրով ձեռնամուխ եղան խոպան հողերի յուրացմանը:

<...>

«Նոր Կյանք», 18 հունվարի 1959 թ., N 6:

¹ Փաստաթղթերը ներկայացվում են քնագրային տեսքով: Մեր կատարած լրացումներն ու հավելումները բերված են ուղղանկյուն փակագծերում:

N 2

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի
նախագահության հրամանագիրը Երևանի
գյուղական շրջան կազմակերպելու մասին**

2 սեպտեմբերի, 1939 թ.

Верховный совет Армянской ССР постановляет:

1. Образовать новый сельский район с центром в городе
Ереване.

2. Включить в территорию нового Ереванского района:

а) из пригородной зоны гор. Еревана: сельсоветы Верин
Чарбах, села Верин Чарбах, Неркин Чарбах, Неркин Шенгавит, Нор
Кохп, поселки Нор Ареш, Нор Кянк, Советащен, Нор Себастья,
Нор Малатия, предместье Норк, совхоз Армконсервтреста, совхоз
им. XVIII-го парт. сезда, пригородные хозяйства НКВД и ИТК,
опытную зональную станцию, ботанический сад Армфана;

б) из Камарлинского района село Шорбулаг;

в) из Котайкского района сельсовет Джрвеж и Аван;

г) из Зангибасарского района сельсовет Норагавит.

И. об. председателя Президиума Верховного
совета Армянской ССР Г. Галустян

И. об. секретаря Президиума Верховного
совета Армянской ССР Р. Гянджеян

ՀԱՍ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, ք. 56: Վավերացված պատճեն: Մերմնագիր:

№ 3

**Հայկական ԽՍՀ ժողովրդային որոշումը
1940 թ. ներհանրապետական գյուղատնտեսական
վերաբնակեցման պլանի մասին**

5 փետրվարի, 1940 թ.

В соответствии с постановлением СНК Союза ССР и ЦК ВКП(б) «О государственном плане развития народного хозяйства Союза ССР на 1940 г. и 1-й квартал 1940 г.»

Совет Народных Комиссаров Армянской ССР постановляет:

1. Утвердить план внутриреспубликанского сельскохозяйственного переселения на 1940 год по Армянской ССР на 1815 хозяйств (прилагается).

В том числе:

а) на вновь осваиваемые орошаемые земли в строящиеся переселенческие поселки 1.175 хозяйств.

б) в порядке доприселения в существующие хозяйственно-устроенные колхозы 640 хозяйств.

<...> 5. Предложить исполкомам Апаранского, Котайкского, Камарлинского, Кафанского, Азизбековского, Севанского, Мартунинского, Горисского, Ереванского Сельского, Н[ово]-Баязетского, Ахтинского и Вагаршапатского райсоветов и правлениям колхозов указанных районов оказать всемерное содействие колхозникам-переселенцам в деле устройства их хозяйства на местах будущего житиельства. <...>

11. Обязать Наркомзем Арм. ССР тов. Марджаняна:

а) в месячный срок закончить планировку хозяйственных центров, намечаемых к строительству переселенческих поселков;

б) обеспечить отвод земель и землеустройство переселенческих колхозов, а также организовать, за счет колхозов, проведение мелиоративных работ, необходимых для сельскохозяйственного освоения земель, орошаемых Далминским каналом;

в) Включить в план 1940 года проведение мелкой оросительной сети и водопровода в намеченных к строительству переселенческих поселков.

12. Поручить Наркомторгу Арм. ССР тов. Абрамяну к началу строительных работ в поселках NN 1, 2, 3 и 4 организовать для

рабочих столовые и открыть временные торговые точки.

13. Предложить Наркомздрав т. Аствацатряну в переселенческих поселках организовать медицинское обслуживание переселенцев и рабочих, занятых на строительстве.

14. Поручить Исполкому Ереванского Сельского Райсовета обеспечить проведение межпоселковых дорог в переселенческих поселках NN 1, 2, 3 и 4.

15. Установить, что жилищное и хозяйственное строительство должно вестись колхозниками, а техническое руководство и снабжение стройматериалами Переселенческим отделом при СНК Армянской ССР.

16. Для обеспечения переброски поступающих стройматериалов на нужды переселенческого строительства при Переселенческом отделе организовать автопарк на полном хозяйственном расчете.

17. Предложить Ереванскому Горсовету т. Камалян для организации автопарка и центральной базы для заготовки стройматериалов переселенческого строительства выделить соответствующий участок у полотна железнодорожной ветки станции Ереван.

18. Утвердить представленные Переселенческим отделом календарные планы строительства и заготовки стройматериалов.

Председатель Совета Народных Комиссаров Арм. ССР А. Пирузян
Управляющий делами СНК Арм. ССР Е. Анмегилян

ՀԱՍ. ֆ. 113, ց. 4, գ. 2633, ք. 10-12: Բնագիր: Մերմագիր:

N 3ա

**1940 թ. Հայկական ԽՍՀ ներհանրապետական
օյուդատնտեսական վերաբնակեցման պլանը**

NN	районы выхода	колич. хоз-в	районы вселения
1	Апаранский	660	Ереванский сельский в поселках NN 1, 2, 3
2	Котайкский	40	Ереванский сельский в поселке N 1
3	Котайкский	55	Ереванский сельский (Малатия)
4	Камарлинский	175	Камарлинский в новостроющиеся поселки Джрашен и Битлиджа
5	Мартунинский	200	Ереванский сельский в поселке N 4
6	Горисский	100	Камарлинский район
7	Кафанский	36	Вагаршапатский (Паракар)
8	Кафанский	49	Ереванский сельский (Малатия)
9	Азизбековский	200	Камарлинский район
10	Севанский	100	Камарлинский район
11	Ново-Баязетский	100	Ереванский сельский район в поселке N 4
12	Ахтинский	100	Зангибасарский район (Агамза-лу)

Итого: 1815 хозяйств.

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 4, գ. 2633, ք. 13: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 4

**ՀԿ(Բ)Կ Ապարանի շրջկոմի բյուրոյի որոշումը
շրջանից վերաբնակեցում կատարելու մասին**

15 ապրիլի, 1940 թ.

30. [Լսեցին]. Շրջանի տնտեսություններից 1939-40 թթ. հանրապետության ներսում վերաբնակեցման խնդիրը (գեկ.՝ ընկ. Ս. Ասատրյան):

30. [Որոշեցին]. Հաստատել առաջադրանքը.

1. Արձանագրել, որ 1939 թվին թույլատրված էր Աշտարակի շրջանի հյուսիսարևելյան ղըռերում վերաբնակեցվելու՝

1. Տանագիրմազից՝ 23 տնտեսություն,
2. Գյուլափիլուից՝ 32 տնտեսություն,
3. Մռավյանից՝ 45 տնտեսություն,
4. Զովունուց՝ 42 տնտեսություն,
5. Ղուշին ամբողջությամբ՝ 82 տնտեսություն,
6. Ղազնաֆարից՝ 33 տնտեսություն,
7. Թաքառլուից՝ 11 տնտեսություն,
8. Ածնկալն ամբողջությամբ՝ 56 տնտեսություն,
9. Նորաշենից՝ 25 տնտեսություն,
10. Սաչլուից՝ 22 տնտեսություն:

Այսպիսով՝ 1939 թվին թույլատրված էր վերաբնակեցվելու 371 տնտեսություն:

2. Հաստատել, որ 1940 թվին վերաբնակեցվելու են ամբողջությամբ՝

1. Սաչլուն ամբողջությամբ՝ 69 տնտեսություն,
2. Հաջիբաղրն ամբողջությամբ՝ 66 տնտեսություն,
3. Ղոյթուրն ամբողջությամբ՝ 65 տնտեսություն,
4. Թաքառլուն ամբողջությամբ՝ 113 տնտեսություն:

Այսպիսով՝ ընդամենը 1939–40 թթ. վերաբնակեցվում է 684 տնտեսություն:

3. Առաջարկել Սաչլուի, Հաջիբաղրի և Ղոյթուրի կուսակցական] կազմակերպություններին, գյուղ]խ[որհուրդներ]ին և կոլտնտ[եսություններ]ի վարչություններին կատարել համապատասխան աշխատանք վերաբնակեցումը հաջող կազմակերպելու համար: Առաջարկել շրջանային խորհրդի գործադիր կոմիտեին սահմանել վերաբնակեցման հերթականություն՝ մատնանշելով, որ եթե սահմանված հերթականությունից դուրս կոլտնտեսականները կթողնեն կոլտնտեսության աշխատանքը և ինքնագլուխ վերաբնակեցման վայրում աշխատանք կկատարեն, նրանք կվտարվեն կոլտնտեսությունից՝ կոլտնտեսային կանոնադրության համաձայն:

4. Արձանագրել, որ 1939 թվի ընթացքում վերաբնակեցման են ընդունվել որոշ քանակությամբ նաև այն կոլտնտեսականները, որոնք պատշաճ թույլտվություն չեն ունեցել շրջ[անային] խորհրդից:

Խնդրել [ՀԿ(բ)Կ] կենտկոմին ազդելու վերաբնակեցման բաժնի վրա, որպեսզի վերաբնակեցվեն միայն այն կոլտնտեսականները, որոնք ունեն համապատասխան թույլտվություն:

5. Առաջարկել ազիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնին մասսայական աշխատանք ծավալել վերաբնակեցման ուղղությամբ:

6. Առաջարկել մասամբ և ամբողջությամբ վերաբնակեցվող գյուղերի կուս[ակցական] կազմակերպություններին, գյուղխորհուրդներին և կոլտնտ[եսությունների] վարչություններին ծավալել մասսայական լայն աշխատանք վերաբնակեցումը հաջող կազմակերպելու համար:

7. Առաջարկել շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեին լայն պարզաբանում տալ ազգաբնակչությանը, որ սույն որոշումից դուրս ուրիշ անձինք և ավել քանակի տնտեսություններ չեն վերաբնակեցվելու:

8. Մասամբ և ամբողջությամբ փոխադրվող կոլտնտեսականներին երբեմն անհրաժեշտ օգնություն ցույց չի տրվում կոլտնտեսության վարչությունների կողմից, ուստի առաջարկվում է այդ գյուղերի կուս[ակցական] կազմակերպություններին և կոլտնտ[եսությունների] վարչություններին փոխադրվող տնտեսությունների համար ստեղծել նորմալ հնարավորություններ, որոնք պետք է սպասարկվեն փոխադրական միջոցներով, վերաբնակեցման վայր ուղարկել փոխադրական միջոցներ՝ նրանց շինանյութերի փոխադրման համար:

9. Գտնել անհրաժեշտ 1940 թվի աշնանից վերցնելու Ածնկալ, Ղուշի և Նորաշեն գյուղերի հողային տարածությունները և հանձնելու հարևան կոլխոզներին: Հարցի լուծումը հանձնել շրջխորհրդի գործադիր կոմիտեին՝ հարց հարուցելու ՀԽՍՀ Ժողկոմխորհի առաջ, որպեսզի թույլատրվի այդ կատարելու և համապատասխան փոփոխություն մտցնել հող ստացող կոլտնտեսությունների պետական ակտերի մեջ կառավարության թույլտվությունից հետո:

ՀԿ(բ)Կ Ապարանի շրջկոմի քարտուղար՝ Ա. Չաքարյան

ՀԱԱ, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 27, ք. 123, 141–142: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 5

ՀԿ(Բ)Կ ԵՐԼԱՆԻ ԳՅՈՒՂԱԿԱՆ շՐՋԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐ ՇՐՋԱՆՆԵՐ ՍԵՔԱՍՏԻԱ և ՄԱԼԱՔԻԱ ԱՆՎԱՆԱՓՈԽԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

13 հունիսի, 1940 թ.

10. [Լսեցին]. Շրջկենտրոնը Սեքաստիա փոխադրելու կապակցությամբ շրջանը անվանակոչելու խնդիրը (զեկ.² ընկ. Զ. Գալստյան):

[Որոշեցին]. Նկատի ունենալով, որ շրջկենտրոնը փոխադրվել է² Սեքաստիա ավանը և այդ կապակցությամբ չի համապատասխանում նրան «Երևանի գյուղական շրջան» անունը, ուստի խնդրել ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին շրջանը անվանելու ժողովուրդների համձարեղ առաջնորդ մեծ ՍՍԱԼԻՆԻ մարտական աշակերտ և զինակից ընկ. Լ. Պ. Բերիայի անվամբ՝ «Բերիայի շրջան»:

Նկատի ունենալով, որ Սեքաստիա և Մալաթիա ավանները զարգամամբ՝ տերիտորիայի տեսակետից, միանում են, հավանություն տալ Սեքաստիայի և Մալաթիայի ավանային խորհուրդների և սկզբնական կուսկազմակերպությունների որոշմանը, խնդրել ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին հաստատելու ավանների միացումը և կազմելու միացյալ ավանային խորհուրդ, և միացյալ ավանները նույնպես անվանակոչել ընկ. Լ. Պ. Բերիայի անվամբ՝ «Բերիայի ավան»:

ՀԿ(Բ)Կ շրջկոմի քարտուղար՝ Զ. Գալստյան

ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 33, ք. 210: Բնագիր: Մեքենագիր:

² Սկզբում շրջանի կենտրոնը Վերին Չարբախ գյուղն էր:

ՀԿ(Ք)Կ Ապարանի շրջկոմի բյուրոյի որոշումը վերաբնակեցման աշխատանքների ընթացքի մասին

17 հուլիսի, 1940 թ.

28. [Լսեցին]. ՀԿ(Ք)Կ կենտկոմի բյուրոյի 1940 թվի հուլիսի 5-ի որոշումը հանրապետության ներսում վերաբնակեցման ընթացքի մասին³ (զեկ.՝ ընկ. Ս. Գալոյան):

Շրջանային կոմիտեի բյուրոն նշում է, որ վերաբնակեցման ընթացքը և այդ կապակցությամբ կատարվող աշխատանքը շրջանում ընթանում են խիստ անբավարար, կենտկոմի բյուրոյի որոշումը վերաբնակվողների յուրաքանչյուր 10-ը տնտեսությանը մեկ զույգ քաշող ուժ տրամադրելու մասին դեռ լրիվ չի կենսագործված, գործի վատ նախապատրաստման շնորհիվ բնակչությունն այժմ հրաժարվում է նոր գյուղերում բնակվելուց, որոնք, ըստ պլանի, այս տարվա ընթացքում պետք է վերաբնակեցվեին:

ՀԿ(Ք)Կ կենտկոմի բյուրոյի վերոհիշյալ որոշման կենսագործման համար շրջանային կոմիտեի բյուրոն որոշում է՝

1. Ի փոփոխումն շրջանային կոմիտեի բյուրոյի 15/4-40 թ. որոշման՝ թույլատրել լրացուցիչ կերպով շրջանից Աշտարակի հյուսիսարևելյան մասում վերաբնակվելու՝

Չամուլուից՝ 30 տնտեսություն,
Գյուլլուջայից՝ 40 տնտեսություն,
Ղարանլուից՝ 20 տնտեսություն,
Իմուլուից՝ 20 տնտեսություն,
Քուչակից՝ 30 տնտեսություն,
Մուլքիից՝ 18 տնտեսություն:

2. Առաջարկել վերոհիշյալ գյուղերի կուս[ակցական] կազմակերպություններին, զ[յուղ]խորհուրդներին և կոլտնտ[եսությունների] վարչության

³ Նշյալ որոշմամբ ՀԿ(Ք)Կ կենտկոմի բյուրոն տարբեր գերատեսչությունների հրահանգներ էր տվել վերաբնակեցման աշխատանքները ժամանակին կատարելու վերաբերյալ:

նախագահներին ապահովելու փոխադրվող տնտեսություններին փոխադրական միջոցներով և համապատասխան հարմարություններով:

3. Առաջարկել շրջխորհրդի գործկոմին, շրջհողաբաժնին մեկ հնգօրյակում վերաբնակեցվող կոլտնտ[եսությունների] վարչություններին վերաբնակվող տնտեսությունների բնակարանաշինության համար բավարարել փոխադրական միջոցներով՝ 10 տնտեսությանը մեկ սայլ հաշվով:

4. Նկատի ունենալով, որ 1939 թվին ամբողջությամբ վերաբնակեցված Ածնկալ, Ղուշչի, Նորաշեն գյուղերն արդեն իրենց բնակարաններով նոր գյուղերում հիմնականում ապահովված են և այդ գյուղերի աշխատավոր ձեռքերը չեն կարողանում ժամանակին ապահովել երկու գյուղերի գյուղատնտեսական աշխատանքները, կրկին անգամ խնդրել ՀԿ(բ)Կ կենտկոմին և ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին՝ միջնորդել միութենական կառավարության առաջ թույլ տալու 1940 թվի աշնանից այդ գյուղերին պետական ակտով առհավետ ամրացված հողը ամրացնել համապատասխան սակավահող կոլտնտեսություններին:

5. Նկատի ունենալով, որ Սաչլու գյուղի բնակչության 93 տնտեսությունից արդեն 51 տնտեսությունը վերաբնակվել են, իսկ մնացած 42 տնտեսության մեկ մասը հրաժարվում են վերաբնակվելուց՝ նպատակ ունենալով 20–30 տնտեսությունով տիրելու գյուղին պատկանող ամբողջ հողը, իսկ այդ գյուղը զարգացման ոչ մի հեռանկար չունի և մնացած նշված քանակի տնտեսություններով գյուղը վեր է ածվում խուտորի, ուստի պնդել շրջկոմի բյուրոյի նախկին որոշումը՝ Սաչլու գյուղի ամբողջությամբ վերաբնակեցման մասին և խնդրել ՀԿ(բ)Կ կենտկոմին ու ՀԽՍՀ ժողկոմխորհին թույլ տալու այդ գյուղի այն տնտեսությունները, որոնք չեն համաձայնվում գնալ նոր գյուղ, տեղավորել շրջանի համապատասխան գյուղերում: Նկատի ունենալով, որ այդ գյուղի վերաբնակեցված տնտեսությունները վերաբնակվել են արդեն 1939 թվից, ուստի այդ գյուղի հողերն ընդհանուր կարգով 1940 թվի աշնանից հանձնել հողասակավ գյուղերին օգտագործելու:

ՀԿ(բ)Կ Ապարան շրջկոմի քարտուղար՝ Ա. Գրիգորյան

ՀԱԱ, ֆ. 1223, ց. 3, գ. 29, ք. 79–80: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 7

**Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի
նախագահության հրամանագիրը Երևանի
գյուղական շրջանն անվանափոխելու մասին**

28 սեպտեմբերի, 1940 թ.

Удовлестворить ходатайство трудящихся Ереванского (сельского) района и районных организации и переименовать Ереванский (сельский) район в район Берия.

Председатель Президиума Верховного совета
Армянской ССР М. Папян
Секретарь Президиума Верховного совета
Армянской ССР Г. Галустян

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, ք. 45: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 8

**Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը Երրորդ
գյուղում գյուղխորհրդի լիազոր նշանակելու մասին**

4 նոյեմբերի, 1940 թ.

15. Լսեցին. Նո. 3-րդ գյուղի [գյուղսովետի] լիազորի հաստատման խնդիրը (գեկ.՝ ընկ. Ս. Դոլուխանյան):

Որոշեցին. Նո. 3-րդ գյուղում որպես գյուղսովետի լիազոր հաստատել ընկ. Գուրգեն Սարգսյանին:

Բերիայի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի նախագահ՝ Ա. Գրիգորյան
Քարտուղարի պաշտոնակատար՝ Ս. Դոլուխանյան

ՀԱԱ, Ե-ՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 4, ք. 86: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 9

**Երրորդ գյուղի հասարակության ընդհանուր ժողովի
որոշումը բնակավայրն անվանակոչելու մասին**

26 հունիսի, 1945 թ.

Ժողովին մասնակցում էին 220 աշխատավորներ:

Լսեցին. Նո. 3-րդ գյուղի անվանակոչման մասին (զեկ.՝ Մ. Պողոսյան):
[Որոշեցին]. Նկատի ունենալով, որ 5-րդ տարին է, որ գոյություն ունի
մեր գյուղը, բայց չունի հիմնական անուն, ուստի գտնել անհրաժեշտ Նո.
3-րդ գյուղն անվանակոչել Սուրեն Սպանդարյանի անվան:

Խնդրել շրջսովետի գործկոմին հաստատելու:

Ժողովի նախագահ՝ Մ. Պողոսյան
Քարտուղար՝ Հ. Վարդանյան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, ք. 76: Պատճեն: Մեքենագիր:

N 10

**Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը
Երրորդ գյուղն անվանակոչելու մասին**

3 դեկտեմբերի, 1945 թ.

Լսեցին. Նո. 3-րդ գյուղն անվանակոչելու մասին (զեկ.՝ ընկ. Ա. Գրի-
գորյան)

Որոշեցին. Ընդառաջել Նո. 3-րդ գյուղի հասարակության ընդհանուր
ժողովի որոշմանը՝ Նո. 3-րդ գյուղն անվանակոչելու Սուրեն Սպանդարյա-
նի անունով:

Խնդրել Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետին հաստատելու:

Բերիայի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի
նախագահ՝ Ա. Գրիգորյան
Բերիայի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի
քարտուղար՝ Ա. Համբարձումյան

ՀԱԱ, ԵԶՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 25, ք. 93: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, ք. 79: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 11

**Երրորդ գյուղի ղեկավարների նամակը ՀԿ(Բ)Կ
Բերիայի շրջկոմի քարտուղար Բ. Գալստյանին՝
բնակավայրի ծանր վիճակի մասին**

24 փետրվարի, 1947 թ.

N 3-րդ գյուղի աշխատավորության գրեթե 70-80 %-ը այս տարի հունվարի 1-ից ուտելու ոչ մի գրամ հաց չունեն: Նրանք յուրա են գնում բացառապես ժմեխայով⁴, այն էլ ձեռք են բերում չափազանց դժվարությամբ, իսկ նրանց մի մասը գրեթե օրերով քաղցած են մնում: Կոլտնտեսության նախկին ղեկավարությունը ամբողջությամբ ծախսել է բոլոր ֆոնդերը: Այժմ պահեստում ոչ մի գրամ հացահատիկ չունենք, որպեսզի հնարավոր լինի օգնել աշխատող կոլտնտեսականներին (գոմապահներին):

Այս դրությամբ՝ զարման գյուղատնտեսական աշխատանքները հաջող կազմակերպել և պլանները կատարել ժամանակին և որակով հնարավոր չէ: Ելնելով դրանից և զարման գյուղատնտեսական աշխատանքների կարևորությունից՝ խնդրում ենք ի նկատի ունենալ մեր տնտեսական դրության վատթար վիճակը և միջնորդեք համապատասխան օրգաններին՝ մեզ օգնելու թեկուզ օտրուրով⁵ 30-40 տոննայի չափով, իսկ, եթե հնարավոր է, շրջանի մյուս կոլխոզներից փոխարինաբար այս տարի բերքահավաքին

⁴ Жмых – քուսպ, կոպտոն:

⁵ Отруби – թեփ:

վերադարձնելու պայմանով մեզ օգնեք 1-2 տոննա հացահատիկով, որպեսզի հնարավոր լինի որոշ չափով օգնել աշխատողներին աշխատելու՝ թեկուզ դաշտային սեղանի կազմակերպման միջոցով:

Հուսով եմք, ընկ. Գալստյան, մեր պահանջի օգտավետությունից ելնելով, կօգնեք մեզ, որպեսզի էլ ավելի կազմակերպենք մեր աշխատանքը և բարձրացնենք բերքատվությունը՝ այժմյան վիճակից դուրս գալու համար:

N 3-րդ գյուղի կուլ. վարչ. նախագահ՝ Գ. Սարգսյան
գյուղսովետի նախագահ՝ Գ. Մելքոնյան
պարտ. կազմակերպության քարտուղար՝ Մ. Մարգարյան

ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 1, գ. 206, ք. 7: Բնագիր: Ձեռագիր:

N 12

**Քաղվածք Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի
նախագահության հրամանագրից՝ Բերիայի շրջանի
երրորդ և Չորրորդ գյուղերն անվանակոչելու մասին**

10 ապրիլի, 1947 թ.

Переименовать следующие населенные пункты, сельские и поселковый советы Армянской ССР:

По Бериевскому району:

1. Село N 3 переименовать в село Спандарян.
2. Село N 4 переименовать в село Ахтанак.

Председатель Президиума Верховного совета Арм. ССР М. Папян
Секретарь Президиума Верховного совета Арм. ССР Г. Галустян

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, ք. 41: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում գյուղխորհուրդներ կազմակերպելու մասին

15 մայիսի, 1947 թ.

Լսեցին. Շրջանի Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում գյուղսովետներ կազմակերպելու խնդիրը (զեկ.՝ ընկ. Ա. Գրիգորյան):

Որոշեցին. 1. Հաշվի առնելով, որ վերաբնակեցման կարգով 1939–1940 թթ. կառուցված [են] Նո. 3–րդ և Նո. 4–րդ գյուղերը⁶, որտեղ և ստեղծվել են կազմկոմիտեներ:

1947 թ. մարտ⁷ ամսին Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի նախագահության հրամանագրով Նո. 3–րդ գյուղը անվանակոչվել է Սպանդարյան, իսկ Նո. 4–րդ գյուղը՝ Հաղթանակ: Ելնելով դրանից՝ խնդրել Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի նախագահությանը թույլատրելու Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում կազմակերպել գյուղսովետներ:

2. Նկատի ունենալով, որ Արարատ տրեստի Նո. 1–ին Թախրովի անվան սովխոզը իր վարչատնտեսական ապարատը և բազան, վերադասօրգանների որոշմամբ, Թախրովի ավանից 1946 թ. տեղափոխվել է Հաղթանակ գյուղից հարավ գտնվող Թախրովի անվան սովխոզի տերիտորիան, որն իր վարչատնտեսական տերիտորիայով մտնի է Հաղթանակ գյուղին, ելնելով դրանից՝ Թախրովի անվան Նո. 1–ին սովխոզի ազգաբնակչության սպասարկման գործը դնել Հաղթանակ գյուղի կազմկոմիտեի վրա:

3. Միաժամանակ հաշվի առնելով, որ Ներքին Չանգվի ջրանցքի կառուցման կապակցությամբ և նրա տակ եղած հողերի իրացման նպատակով կազմակերպվել է Նշի սովխոզը և Հայկական ՍՍՌ- [Գիտությունների] ակադեմիայի գեներալիայի ինստիտուտի փորձադաշտը, ելնելով դրանից այդ հիմնարկությունները և այդ տերիտորիա տեղափոխված ազգաբնակ-

⁶ Իրականում Երրորդ և Չորրորդ գյուղերը հիմնադրվել են 1940 թ.:

⁷ Պետք է լինի՝ «ապրիլ»:

շության սպասարկման խնդիրները ժամանակավորապես դնել Հաղթանակ գյուղի կազմկոմիտեի վրա:

Բերիայի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի
նախագահ՝ Ա. Գրիգորյան
Բերիայի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի
քարտուղար՝ Ա. Համբարձումյան

ՀԱԱ, ԵԶՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 27, ք. 88: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, ք. 72: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 14

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանը Բերիայի շրջանի Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում գյուղխորհուրդներ կազմակերպելու մասին

19 մայիսի, 1947 թ.

1. Во вновь образованных селах Ахтанак и Спандарян Бериевского района образовать Ахтанакский и Спандарянский сельские Советы.

2. Поручить исполкому районного Совета впредь до выборов в местные советы образовать в указанных селах оргкомитеты в составе председателя, заместителя председателя и секретаря.

Председатель Президиума Верховного совета
Армянской ССР М. Папян
Секретарь Президиума Верховного совета
Армянской ССР С. Гевондян

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, ք. 40: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 15

**Բերիայի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը Սպանդար-
յանի կոլտնտեսության հողն առհավետ օգտագործելու
համար պետական ակտ տալու մասին**

3 հունիսի, 1947 թ.

Լսեցին. Շրջանի Սպանդարյան գյուղի կոլխոզի հողն առհավետ օգտագործելու համար պետական ակտ տալու մասին (զեկ.⁸ ընկ. Թ. Կիրակոսյան):

Նկատի ունենալով, որ Սպանդարյան գյուղի կոլտնտեսությունը կազմակերպվել է 1941 թ.⁸ և մինչև օրս պետական ակտ չունի, որի համար Գործադիր կոմիտեն որոշում է.

Հաստատել Սպանդարյան գյուղի կոլխոզի 1947 թ. ապրիլի 3-ի ընդհանուր ժողովի որոշումը և կոլխոզի 705,4 հեկտար հողամասն առհավետ օգտագործելու համար տալ պետական ակտ: Կոլխոզին պետական [ակտով] ամրացված 705,4 հեկ. տարածության մեջ մտնում է.

1. Գերեզմանոց՝ 1,15 հեկ.,
2. Միջգյուղյա ճանապարհներ՝ 0,45 հեկ.,
3. Խճուղի՝ 2 հեկ.,
4. Ջրանցքի օտարացման շերտ՝ 2,78 հեկ.,
5. Բարձրավոլտ հոսանքի գծի տակ՝ 2 հեկ.,
6. Բարիանք՝ 2 հեկտար:

Ընդամենը՝ 10, 38 հեկտար:

Բերիայի շրջսովետի գործկոմի նախագահ՝ Ա. Գրիգորյան
Շրջսովետի գործկոմի քարտուղար՝ Ա. Համբարձումյան

ՀԱԱ, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 28, թ. 66: Բնագիր: Մեքենագիր:

⁸ Իրականում կոլտնտեսությունը հիմնվել է 1940 թ.:

N 16

ՀԿ(Բ)Կ Բերիայի շրջկոմի բյուրոյի որոշումը Դավիթաշենի, Անաստասավանի, Սպանդարյանի, Հաղթանակի կոլտնտեսությունները տնտեսապես ամրապնդելու մասին

25 մայիսի, 1949 թ.

Շրջկոմի բյուրոն նշում է, որ չնայած վերաբնակեցված Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան, Հաղթանակ գյուղերի կոլխոզներում հիմնված են 826 հեկտար խաղողի և պտղատու այգիներ, և ամռանկ հողերից իրացված է 1210 հեկտար հողամաս, հիմնականում ավարտված են Նոր Դավթայի ջրանցքի, ինչպես նաև նշված կոլխոզների դաշտերի ոռոգման ներքին ցանցի կառուցման աշխատանքները, սակայն այդ կոլխոզներում ոռոգման ջրի սակավության և հատկապես այգիների մշակության նկատմամբ ագրոտեխնիկական միջոցառումները լրիվ չկատարելու հետևանքով այգիների բերքատվությունը ցածր է: Համապատասխան տրակտորներ չլինելու հետևանքով այգիների մշակության ամբողջ աշխատանքը տարվում է ձեռքով:

Նշված կոլխոզներում հարկ եղած ուշադրություն չի դարձվել բանջարաբոստանային կուլտուրաների արմատավորման վրա, որը կնպաստեր կոլխոզների եկամուտները ավելացնելու համար, անբավարար է անասնապահության մթերատվությունը, որը հետևանք է անասունների թերի կերակրման:

Նշված կոլխոզները հարկ եղած ուշադրություն չեն դարձրել անասնակերի կայուն բազա ստեղծելու վրա: Թույլ են զարգացած թռչնապահությունը և մեղվաբուծությունը:

Կոլխոզների եկամուտները ցածր լինելու պատճառով այգեգործության համար ստացված վարկերը վերադարձված չեն:

Շրջկոմի բյուրոն վերաբնակեցված կոլխոզների պարտիական կազմակերպությունների և կոլխոզների վարչությունների կարևորագույն խնդիրն է համարում բարձրացնել այգիների ու ցանքերի բերքատվությունը, անասունների մթերատվությունը և դրանով իսկ ամրապնդել կոլխոզները տնտեսապես:

<...>

ՍՊԱՆԴԱՐՅԱՆԻ ԿՈՆԵՈԶՈՒՄ

1. Ճշտորեն կիրառելով ագրոտեխնիկական միջոցառումները՝ բարձրացնել մշակվող կուլտուրաների բերքատվությունը: Առանձնահատուկ ուշադրություն դարձնել խաղողի և պտղատու այգիները լիարժեք դարձնելու վրա: 1949 թ. խաղողի այգիների լրացում կատարել 60 հեկտար, 1950 թ.՝ 50 հեկտար, պտղատու այգիների՝ 1949 թ.՝ 50 հեկտար, 1960 թ.՝ 60 հեկտար:

2. Անասնակերի կայուն բազա ստեղծելու, հողերի ստորուկտուրան բարեփոխելու համար ընդարձակել խոտացանքերի, հատկապես առվույտի ցանքը: 1949 թ. կատարել 25 հեկտար, 1950 թ.՝ 50 հեկտար խոտաբույսերի ցանք: Միաժամանակ ցանել սիլոսային կուլտուրաներ, արմատապտուղներ և առանձին ցանքեր՝ անասուններին կերով ապահովելու համար:

3. Արմատավորել բանջարաբոստանային կուլտուրաները: 1949 թ. բանջարաբոստանային կուլտուրաների ցանք կատարել 15 հեկտար, 1950 թ. այն հասցնել 30 հեկտարի: Այժմվանից մախապատրաստել բանջարեղենի ցանքի համար համապատասխան հող:

4. Կոլխոզի եկամուտներն ավելացնելու նպատակով 1949 թ. կազմակերպել վաղահաս բանջարեղենի ջերմոցային տնտեսություն 100 շրջանակի ծավալով, 1950 թ. այն հասցնել 250-ի:

5. Մշակության տակ գտնվող ամբողջ հողերը մինչև 1950 թ. մաքրել կուտակված քարերից, որոնք զգալի տարածությամբ հող են զբաղեցնում և խանգարում են հողերի կանոնավոր մշակությանը:

6. Այգիների մեջ շարային տարածությունների մշակությունը կատարել ձիու կուլտիվատորներով և շրջվող գութաններով: Ձեռք բերել 4 հատ կուլտիվատոր, 4 հատ գութան:

7. Անասնապահությունից ստացվող եկամտաբերությունն ավելացնելու համար կոլխոզում զարգացնել ցեղական անասնաբուծությունը: 1949 թ. ձեռք բերել 10 հատ ցեղական անասուն, 1950 թ. այն հասցնել 20 հատի և մեկտեղացման միջոցով բարելավել անասունների ցեղայնությունը:

8. Կոլխոզում տարեցտարի զարգացնել թռչնաբուծությունը և մեղվաբուծությունը: 1949 թ. ունենալ մեղվի 50 ընտանիք, 1950 թ. այն հասցնել 100-ի: 1949 թ. ունենալ 500 հավ, 1950 թ.՝ 1000 հավ:

9. Ջարգացնել շերամապահությունը: Կոլխոզներում ընդարձակել շերամապահության բազան՝ ավելացնելով թթի ծառերի քանակը. 1949 թ.՝ 3000 հատ, 1950 թ.՝ 5000 հատ:

10. Կոլխոզի մշակվող հողերի բերրիությունը բարձրացնելու համար մինչև 1950 թ. ամբողջությամբ պարարտացնել հողերը օրգանական և որոշ չափով քիմիական պարարտանյութերով:

11. Մինչև 1950 թ. լիովին վերակառուցել ոռոգման ներքին ցանցի անկանոնությունները: Վերանորոգել և վերականգնել ջրատար առուները: Առուների ցեմենտապատման միջոցով վերացնել ջրերի խորտակումները:

12. Գյուղատնտեսական աշխատանքները սահմանված ժամկետներում կատարելու, այգիների և ցանքերի մշակությունը բարելավելու նպատակով կոլխոզում ստեղծել ամուր աշխատանքային կարգապահություն: Աշխատունակ բոլոր կոլխոզնիկներին ընդգրկել աշխատանքի մեջ, հասնել այն բանին, որ բոլոր կոլխոզնիկները կատարեն աշխօրերի մինիմումը:

13. Կոլխոզային աշխատավորության մեջ լայնորեն ծավալել սոցիալիստական մրցությունը: Մասսայական խրախուսանքի արժանացնել մրցության առաջավորներին և կազմակերպել նրանց աշխատանքի փորձի փոխանակում: Հասնել այն բանին, որ բոլոր կոլխոզնիկները կատարեն ստանձնած պարտավորությունները:

14. Ուժեղացնել կոլխոզնիկների մեջ կատարվող ագիտացիոն-մասսայական աշխատանքները: Սխտեմատիկ կոլխոզնիկների համար կազմակերպել քաղաքական, գիտական և հատկապես սովետական առաջավոր ագրոքիոլոգիայի մասին զեկուցումներ, զրույցներ և դասախոսություններ:

15. Պարտավորեցնել գյուղբաժնին սույն միջոցառումների հիման վրա կազմել կոնկրետ պլան՝ տեղերում նշված առաջադրանքները կատարելու համար:

16. Հանձնարարել շրջկոմի քարտուղար ընկ. Զ. Գալստյանին սույն որոշումը քննության առնել պարտիական և կոլխոզային ընդհանուր ժողովներում և ձեռնարկել կոնկրետ միջոցառումներ այն կենսագործելու համար:

<...>

ՀԱՏՈՒԿ

Խնդրել ՀԿ(բ)Պ կենտկոմին և Հայկական ՍՍՌ- մինիստրների սովետին.

ա) Վերաքնակեցված Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերի վարկերի վերադարձման ժամկետը երկարացնել 2-3 տարով, հետագայում այն մարել մաս-մաս 5 տարվա ընթացքում և 1949 թ. վարկավորել նշված 4 կոլխոզներին՝ յուրաքանչյուրին 100 հազար ռուբլով՝ գյուղատնտեսական կուլտուրաների հետագա զարգացման համար:

բ) Նկատի ունենալով, որ նշված կոլխոզները չունեն տրանսպորտ և չեն կարողանում դրսից անհրաժեշտ քանակությամբ օրգանական պարարտանյութ փոխադրել իրենց այգիներն ու ցանքերը պարարտացնելու համար, բաց թողնել յուրաքանչյուր կոլխոզին մեկական ավտոմեքենա:

գ) 1949 թ. կոլխոզների ոռոգման ներքին ցանցը վերանորոգելու ու ջրատար առուները ցեմենտապատելու համար բաց թողնել յուրաքանչյուր կոլխոզին 25 տոննա ցեմենտ:

դ) Նկատի ունենալով, որ նշված կոլխոզների հողերը զուրկ են ստորուկ-տուրայից, խիստ ցեմենտապատված են, և այդ կոլխոզները չունեն անհրաժեշտ քանակությամբ օրգանական պարարտանյութ, յուրաքանչյուր կոլխոզին բաց թողնել 15-ական տոննա ազոտական պարարտանյութեր:

ե) Խնդրել ՀԿ(բ)Պ կենտկոմին և Հայկական ՍՍՌ- մինիստրների սովետին 1950 թ. ռեսպուբլիկայի այգեպտղաբուծության զարգացման պլաններ հաստատելիս հաշվի առնել, որ 1948 թ. ընթացքում տնկված 136 հեկտար այգիներն ամբողջովին ցրտահարված են, և պետք է նորից տնկել, ինչպես նաև նախորդ տարիներին տնկված 320 հեկտար այգիների լրացում պետք է կատարել:

զ) Խնդրել ՀԿ(բ)Պ կենտկոմին և Հայկական ՍՍՌ- մինիստրների սովետին կոլխոզների այգիների մշակությունը մեխանիզացիայի ենթարկելու համար ՄՏ Կայանին բաց թողնել երկու հատ «Կիրովեց» սիստեմի տրակտոր:

ՀԿ(բ)Կ Բերիայի շրջկոմի քարտուղար՝ Զ. Գալստյան

ՀԱԱ, ֆ. 401, ց. 7, գ. 68, թ. 201-202, 206-208, 211: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 17

**Սպանդարյանի գյուղխորհրդի նստաշրջանի որոշումը
սևաբերդից վերաբնակիչներին գյուղի
հասարակության անդամ ընդունելու մասին**

30 հոկտեմբերի, 1952 թ.

3. Լսեցին. Ընթացիկ հարցեր (գեկ.՝ Լ. Ավետիսյան):

ա) Կոտայքի շրջանի Սևաբերդից վերաբնակեցված 24 տնտեսություններին հասարակության անդամ ձևակերպելու և ծխամատյանում անցկացնելու մասին:

Որոշեցին. Հանձնարարել գյուղսովետի գործող ապարատին ստուգելու Սևաբերդից եկած 24 տնտեսության շնչերի ծննդյան թվերը և անձերը հաստատող փաստաթղթերը ու գրանցել ծխամատյանում:

Սեսիայի նախագահ՝ Ս. Ենոքյան
Սեսիայի քարտուղար՝ Լ. Ավետիսյան

ՀԱԱ, ԵԶՄ, ֆ. 81, ց. 1, գ. 12, թ. 31 շրջ.: Բնագիր: Չեռագիր:

N 18

**Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը
Հաղթանակում և Սպանդարյանում վերաբնակված
ընտանիքներին ցուցաբերվող օգնության մասին**

5 մայիսի, 1953 թ.

Լսեցին. Հաղթանակի և Սպանդարյանի կոլխոզներում վերաբնակեցված տնտեսություններին ցույց տրված օգնության մասին՝ ելնելով վերաբնակեցման կապակցությամբ կոլխոզներին տրված արտոնություններից (գեկ.՝ ըմկ. Միմասյան):

Շրջսովետի Գործադիր կոմիտեն նշում է, որ Սպանդարյանի, Հաղթանակի կոլխոզների վարչություններն անբավարար օժանդակություն են ցուցաբերել վերաբնակեցված տնտեսությունների նկատմամբ, ժամանակին չեն ապահովել նրանց բնակարանով, հարկ եղած չափով ուշադրություն չեն դարձնում նրանց կուլտուր-կենցաղային պայմանները բարելավելու վրա, չեն ստեղծում նրանց համար բարեկամական մթնոլորտ և նրանց պահանջների ու կարիքների մասին չեն հոգում: Այս ամենը պատճառ է դառնում այդ ընտանիքների ետ դառնալու: Սպանդարյանում վերաբնակեցված 31 տնտեսություններից 4-ը և Հաղթանակից 44-ից 4-ը տնտեսություն ետ են դարձել:

Վարչության նախագահները մտահոգված չեն նրանց աշխօրերի հասույթը Կոտայքի շրջանի Սևաբերդ գյուղից տեղափոխելու մասին:

Վերաբնակեցվածներին պետությունից պարենհարկի ձևով տրվում է 3 ցենտներ հացահատիկ: Այս որոշումը ևս վարչությունն անբավարար է կատարում:

Կովագուրկ ընտանիքների համար նախատեսվում է վարկ՝ կով գնելու համար, սակայն մինչև օրս ոչ մի աշխատանք չի կատարված այդ կապակցությամբ:

Շրջսովետի գործադիր կոմիտեն որոշում է.

Հանձնարարել Հաղթանակի և Սպանդարյանի կոլխոզի վարչության նախագահներին.

ա. Մինչև սույն թվի մայիսի 15-ը գյուղատնտեսության մինիստրության միջոցով լուծելու Սևաբերդի կոլխոզից վերաբնակեցված տնտեսությունների կողմից Սևաբերդում վաստակած աշխօրերի հասույթի հարցը, որն ապօրինի կարգով չի վճարում Սևաբերդի կոլխոզը:

բ. Մինչև ս.թ. մայիսի 30-ը բանկի միջոցով ձևակերպելու վարկ և վերաբնակեցված տնտեսությունների ունեցած բնակարանները, որոնք ենթակա են վերանորոգման, վերանորոգել և կատարման ընթացքի մասին ոչ ուշ, քան հունիսի 1-ը գրավոր ինֆորմացիա ներկայացնել շրջսովետի գործադիր կոմիտեին:

գ. Մինչև ս.թ. մայիսի 15-ը գյուղբանկի միջոցով ձևակերպել անասնազնման վարկ և կովագուրկ վերաբնակեցված տնտեսությունների համար գնել կովեր:

դ. Հանձնարարել Հաղթանակի և Սպանդարյանի կոլխոզի վարչության նախագահներին ստուգել վերաբնակեցված տնտեսությունների ապրելու պայմանները և կարիքավոր տնտեսություններին ցույց տալ անհրաժեշտ օգնություն:

Ե. Յուրաքանչյուր ընտանիքի նկատմամբ համդես բերել անհատական մոտեցում, ուսումնասիրել նրանց պահանջները, կարիքները և համապատասխան օգնություն կազմակերպել:

Որոշման կատարման ստուգումը դնել գյուղ բաժնի վարիչ ընկ. [Ա.] Հովհաննիսյանի վրա:

Բերիայի շրջսովետի գործկոմի նախագահ՝ Թ. Կիրակոսյան
Շրջսովետի գործկոմի քարտուղար՝ Ա. Համբարձումյան

ՀԱԱ, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 50, ք. 12-14: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 19

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը Բերիայի շրջանը և Բերիայի անվան ավանն անվանափոխելու մասին

16 հուլիսի, 1953 թ.

Հայկական Սովետական Մոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Գերագույն սովետի նախագահությունը որոշում է.

Բերիայի անվան ավանը անվանել Շահումյանի անվան ավան և Բերիայի շրջանը՝ Շահումյանի շրջան:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության
նախագահ՝ Մ. Պապյան

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության
քարտուղար՝ Ս. Ղևոնդյան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, ք. 38: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը շրջանի Թաիրովի, Քաղցր Նուշի խորհտնտեսությունների և Գիտությունների ակադեմիայի միացյալ փորձարարական բազայի տարածքներում ավանային խորհուրդ կազմակերպելու մասին

8 ապրիլի, 1954 թ.

Գործադիր կոմիտեն արձանագրում է, որ մոտ ապագայում միացյալ գյուղական սովետներ կազմակերպելու կապակցությամբ Հաղթանակի և Սպանդարյանի անվան գյուղերը միացվելու են և կազմվելու են մեկ գյուղական սովետ, որի վարչական տերիտորիայի կենտրոնը հանդիսանալու է Սպանդարյան գյուղը: Հաղթանակ գյուղի վարչական տերիտորիայում են գտնվում Քաղցր Նուշի, Թաիրովի և ՀՍՍՌ-Գիտությունների ակադեմիայի միացյալ [էքսպերիմենտալ] բազայի տերիտորիաները, որոնք ունեն մոտավորապես 1600 ազգաբնակչություն, և տերիտորիալ տեսակետից Սպանդարյան գյուղը Քաղցր Նուշի սովխոզից գտնվում է 8 կմ հեռավորության վրա, Թաիրովի սովխոզը՝ 10 կմ և ակադեմիայի էքսպերիմենտալ բազան՝ 12 կմ: Այդ հեռավորության պատճառով հնարավոր չի լինի ամենօրյա կապ պահպանել Սպանդարյանի գյուղսովետի գործկոմի հետ: Բացի այդ՝ նշված օբյեկտները զարգանալու ավելի լայն հեռանկարներ ունեն: Ուստի՝ Գործադիր կոմիտեն որոշում է.

Խնդրել ՀՍՍՌ-Գերագույն սովետին թույլատրելու Շահումյանի շրջսովետի գործադիր կոմիտեին ՀՍՍՌ-Գիտությունների ակադեմիայի էքսպերիմենտալ միացյալ բազայի, Քաղցր Նուշի և Թաիրովի անվան սովխոզների վարչական տերիտորիաների ու ազգաբնակչության բազայի հիման վրա կազմակերպել ավանային սովետի գործադիր կոմիտե:

Շրջսովետի գործկոմի նախագահ՝ Թ. Կիրակոսյան
Շրջսովետի գործկոմի քարտուղարի պաշտոնակատար՝ Հազարյան

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 36, թ. 55: Վավերացված պատճեն: Մեքենագիր:

N 21

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը գյուղական խորհուրդների խոշորացման մասին

3 հուլիսի, 1954 թ.

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Գերագույն սովետի նախագահությունը որոշում է խոշորացնել Հայկական ՍՍՌ-ին տեղյակ գյուղական սովետները.

<...>

Շահումյանի շրջանում՝

1. Միավորել Անաստասավանի և Դավիթաշենի գյուղական սովետները և կազմել Անաստասավանի գյուղական սովետ՝ կենտրոնը Անաստասավան գյուղում՝ Անաստասավան, Դավիթաշեն և Ամո գյուղերի կազմով:

2. Միավորել Հաղթանակի և Սպանդարյանի գյուղական սովետները և կազմել Հաղթանակի գյուղական սովետ՝ կենտրոնը Հաղթանակ գյուղում՝ Հաղթանակ և Սպանդարյան գյուղերի ու Թաիրովի անվան սովխոզին կից ավանի կազմով:

3. Միավորել Նոր Արեշի և Շոռքուլաղի գյուղական սովետները և կազմել Նոր Արեշի գյուղական սովետ՝ կենտրոնը Նոր Արեշ գյուղում՝ Նոր Արեշ և Շոռքուլաղ գյուղերի կազմով:

4. Միավորել Շենգավիթի և Ներքին Չարբախի գյուղական սովետները և կազմել Շենգավիթի գյուղական սովետ՝ կենտրոնը Շենգավիթ գյուղում՝ Շենգավիթ և Ներքին Չարբախ գյուղերի կազմով:

5. Միավորել Նոր Կողբի գյուղական սովետը Շահումյանի ավանային սովետի հետ՝ կենտրոնը Շահումյան քաղաքային տիպի ավանը՝ Շահումյան քաղաքային տիպի ավանի և Նոր Կողբ գյուղի կազմով:

<...>

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության
նախագահի տեղակալ՝ Ս. Քարամյան

Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի նախագահության
քարտուղար՝ Ս. Ղևոնդյան

«Հայկական ՍՍՌ-Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1954 թ., N 5,
էջ 5, 20-21:

ՀԱԱ, ֆ. 207, ց. 60, գ. 35, թ. 34-35: Մեքենագիր պատճեն:

N 22

**Շահումյանի շրջխորհրդի գործկոմի որոշումը Դավիթա-
շենի, Անաստասավանի, Սպանդարյանի և Հաղթանակի
կոլտնտեսությունների ունեցած երկարատև վարկերի
դուրսգրման մասին**

3 փետրվարի, 1956 թ.

6. [Լսեցին]. Շրջանի Անաստասավանի, Դավիթաշենի, Սպանդարյանի և Հաղթանակի կոլտնտեսությունների ընդհանուր ժողովների որոշումները գյուղ բանկից ստացված երկարատև վարկերի դուրսգրման մասին (զեկ.՝ ընկ. Բղդյան):

Գործադիր կոմիտեն արձանագրում է, որ 1939 թ. և 1940 թ. Հայաստանի լեռնային շրջաններից վերաբնակեցում է կատարված Շահումյանի շրջանի տերիտորիայի խիստ քարքարոտ, ցեմենտացող և անմշակ հողերում (ղըռերում)՝ Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերում:

Նշված վերաբնակեցված գյուղերում, սկսած 1939 թ. մինչև 1953 թ. տնկված է խաղողի և պտղատու այգիներ 1710 հեկտար: Այդ աշխատանքները կատարելու համար Անաստասավանի, Դավիթաշենի, Հաղթանակի և Սպանդարյանի կոլտնտեսությունները գյուղ բանկից ստացել են երկարատև վարկ՝ 6364 հազար ռուբլի, սակայն անմշակ, խիստ քարքարոտ և ցեմենտացող հողերի առկայությամբ, ոռոգման ջուր պակաս լինելու և պատերազմի տարիներին աշխատավոր ձեռքերի սակավ լինելու պատճառով խիստ ցածր է եղել խաղողի և պտղատու այգիների կապողակառությունը, որի հետևանքով մինչև 1956 թ. հունվարի 1-ը շարքից դուրս են եկել խաղո-

ղի և պտղատու այգիներ՝ 1168 հեկտար, որից Հաղթանակի կոլտնտեսությունում՝ 303 հեկտար, Դավիթաշենի կոլտնտեսությունում՝ 252 հեկտար, Սպանդարյանի կոլտնտեսությունում՝ 279 հեկտար և Անաստասավանի կոլտնտեսությունում՝ 334 հեկտար:

Այսպիսով՝ վերը նշված կոլտնտեսություններում ոչ միայն պակասել են խաղողի և պտղատու այգիների տարածությունները, այլև, դրա հետ մեկտեղ, ցեմենտացող հողային պայմաններում այգիների քերթառու հասակին անցնելու ժամկետները խիստ երկարացվել են, որը բացասաբար է ազդել կոլտնտեսությունների՝ նյութական միջոցներ ստանալու, վարկերի և նրա տոկոսների մարելու վրա:

Հաշվի առնելով Անաստասավան, Դավիթաշեն, Սպանդարյան և Հաղթանակ գյուղերի կոլտնտեսությունների ներկա տնտեսական դրությունը և հնարավորությունները, նկատի ունենալով, որ մի շարք անգամ նրանց վարկերի մարման ժամկետները երկարացվել են և մեծ գումարների տոկոսներ են բարդվել,

Գործադիր կոմիտեն որոշում է.

Խնդրել Հայկական ՍՍՌ-ի մինիստրների սովետին դուրս գրել Անաստասավանի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1200,0 հազար ռուբլի, և վարկի տոկոսները՝ 325,0 հազար ռուբլի, Դավիթաշենի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1480,0 հազար ռուբլի, և վարկի տոկոսները՝ 351,0 հազար ռուբլի, Սպանդարյանի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1180,0 հազար ռուբլի, և վարկի տոկոսները՝ 281,0 հազար ռուբլի, Հաղթանակի կոլտնտեսության երկարատև վարկը՝ 1550,0 հազար ռուբլի, և վարկի տոկոսները՝ 320,0 հազար ռուբլի: Ընդամենը՝ չորս կոլտնտեսությունների երկարատև վարկը՝ 5410,0 հազար ռուբլի, և վարկի տոկոսները՝ 1277,0 հազար ռուբլի:

Շահումյանի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի
նախագահ՝ Թ. Կիրակոսյան

Շահումյանի շրջսովետի գործադիր կոմիտեի
քարտուղար՝ Ա. Գիգոյան

ՀԱԱ, ԵՔՄ, ֆ. 10, ց. 1, գ. 59, ք. 371-372: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 23

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության հրամանագիրը Հայկական ԽՍՀ Շահումյանի շրջանը վարչատարածքային կարգով Երևանի քաղխորհրդին ենթարկելու և Շահումյանի անվան ու Քանաքեռ քաղաքատիպ ավանները, ինչպես նաև Հայկական ԽՍՀ Շահումյանի ու Կոտայքի շրջանների մի շարք գյուղեր Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ մտցնելու մասին

21 օգոստոսի, 1958 թ.

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Գերագույն սովետի նախագահությունը որոշում է.

1. Հայկական ՍՍՌ- Շահումյանի շրջանը վարչա-տերիտորիալ կարգով ենթարկել աշխատավորների դեպուտատների Երևանի քաղաքային սովետին՝ Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ մտցնելով Շահումյանի անվան քաղաքային տիպի ավանի և Նոր Կողբ, Շենգավիթ, Նոր Արեշ, Անաստասավան, Դավիթաշեն և Ամո գյուղերի տերիտորիաները:

Այդ կապակցությամբ.

ա. վերացնել աշխատավորների դեպուտատների Շահումյանի ավանային սովետը և աշխատավորների դեպուտատների Անաստասավանի գյուղական սովետը:

բ. Նոր Արեշի գյուղական Սովետի կենտրոնը փոխադրել Շոթրուլախ գյուղ և Նոր Արեշի գյուղական սովետն այսուհետև անվանել աշխատավորների դեպուտատների Շոթրուլախի գյուղական սովետ: Շենգավիթի գյուղական սովետն այսուհետև անվանել աշխատավորների դեպուտատների Ներքին Չարբախի գյուղական սովետ:

2. Կոտայքի շրջանի Քանաքեռ քաղաքային տիպի ավանը և Ավան գյուղը մտցնել Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ՝ անջատելով Ավան գյուղը աշխատավորների դեպուտատների Ջրվեժի գյուղական սովետի կազմից:

Այդ կապակցությամբ.

ա. վերացնել աշխատավորների դեպուտատների Բանաքեռի ավանա-
յին սովետը:

բ. Կոտայքի շրջանի կենտրոնը բողմել Բանաքեռ ավանում:

3. Հանձնարարել Հայկական ՍՍՌ մինիստրների սովետին՝ աշխա-
տավորների դեպուտատների Երևանի քաղաքային սովետի, Շահումյանի
և Կոտայքի շրջանային սովետների գործադիր կոմիտեների մասնակցու-
թյամբ ճշտել Երևան քաղաքի և նրա շրջանների սահմանագծումն ու ներկա-
յացնել այն Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության հաս-
տատմանը:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության
նախագահի տեղակալ՝ Լ. Հովսեփյան
Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության
քարտուղարի պաշտոնակատար՝ Գ. Փսիկևանյան

«Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1958 թ., N 11, էջ 18:

N 24

**ՅԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության
հրամանագիրը Շահումյանի քաղաքային շրջանի որոշ
գյուղխորհուրդներ Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ
մտցնելու մասին**

7 ապրիլի, 1959 թ.

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Ռեսպուբլիկայի Գերա-
գույն սովետի նախագահությունը որոշում է.

1. Նոր Կյանք և Սովետաշեն քաղաքատիպ ավանների, ինչպես նաև
աշխատավորների դեպուտատների Թաղագյուղի, Նորագավթի, Ներքին
Չարքախի, Հաղթանակի, Գեղամիստի և Դուկասավանի գյուղական սո-

վետների տերիտորիաները մտցնել Երևան քաղաքի շրջագծի մեջ՝ թողնելով դրանք Շահումյանի քաղաքային շրջանի կազմում:

Այդ կապակցությամբ վերացնել աշխատավորների դեպուտատների Նոր Կյանքի և Սովետաշենի ավանային և Թագագյուղի, Նորագավթի, Ներքին Չարբախի, Հաղթանակի, Գեղանիստի, Ղուկասավանի գյուղական սովետները:

2. Հանձնարարել Հայկական ՍՍՌ միմիստրների սովետին՝ աշխատավորների դեպուտատների Երևանի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտեի մասնակցությամբ ճշտել Երևան քաղաքի և նրա շրջանների սահմանագծերը և դրանք ներկայացնել Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության հաստատմանը:

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության նախագահ՝

Շ. Առուշանյան

Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի նախագահության քարտուղար՝

Ս. Ղևոնդյան

«Հայկական ՍՍՌ Գերագույն սովետի տեղեկագրեր», 1959 թ., N 5, էջ 5-6:

N 25

**Հայկական ԽՍՀ միմիստրների խորհրդի
կարգադրությունը՝ Երևանի Շահումյանի շրջանի
գյուղական և ավանային խորհուրդների փոխարեն
լիազորություններ հիմնելու մասին**

28 հուլիսի, 1959 թ.

Բավարարել աշխատավորների դեպուտատների Երևանի քաղաքային սովետի գործադիր կոմիտեի միջնորդությունը և սահմանել Երևան քաղաքի Շահումյանի շրջանի սովետի գործկոմի հաստիքներում լրացուցիչ 8 լիազորի պաշտոն՝ Նորագավթ, Թագագյուղ, Նոր Կյանք, Սովետաշեն, Ղուկասավան, Հաղթանակ, Գեղանիստ և Ներքին Չարբախ բնակավայրերի գյուղական և ավանային սովետների լիկվիդացման կապակցությամբ:

Սահմանել, որ այդ լիազորները պետք է մշտապես գտնվեն վերը նշված բնակավայրերում ու զբաղվեն զինապարտների հաշվառման, ՋԱԳՍ-ի, հարկերի գանձման և բնակչության սպասարկման հետ կապված այլ աշխատանքներով:

ՀՍՍՌ- միմիստրների սովետի նախագահ՝ Ա. Քոչինյան

ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 70, գ. 501, ք. 8: Բնագիր: Մեքենագիր:

N 26

Քաղվածք Երևանի քաղաքային խորհրդի գործադիր կոմիտեի «Երևան քաղաքի մի շարք վայրերի, փողոցների և հաստատությունների անվանակոչության մասին» որոշումից

25 դեկտեմբերի, 1991 թ.

N 22/2

Հաշվի առնելով Երքաղխորհրդի նախագահության 13.12.91 թ. հ. 1/30 որոշումը և Երքաղխորհրդի գործկոմին առընթեր անվանակոչության հանձնաժողովի առաջարկությունը՝

Գործադիր կոմիտեն որոշում է.

<...> 6. Մաշտոցի շրջանի Սպանդարյան քաղամասը, ի պատիվ Հայաստանի Հանրապետության ռազմական գործիչ և ազգային հերոս, գորավար Մովսես Սիլիկյանի, կոչել Սիլիկյան քաղամաս:

Գործադիր կոմիտեի նախագահ՝ Հ. Գալստյան
Գործադիր կոմիտեի քարտուղար՝ Խ. Վարդանյան

ՀԱԱ, ԵԶՄ, ֆ. 1, ց. 15, գ. 280, ք. 22: Բնագիր: Մեքենագիր:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԳԽ – Գերագույն խորհուրդ

Գյուղխորհուրդ – գյուղական խորհուրդ

գործկոմ – գործադիր կոմիտե

ԵԶՄ – Երևանի քաղաքային մասնաճյուղ

Ժողկոմ – Ժողովրդական կոմիսար

Ժողկոմատ – Ժողովրդական կոմիսարիատ

Ժողկոմխորհ – Ժողովրդական կոմիսարների խորհուրդ

ԽՄԿԿ – Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցություն

խորհտնտեսություն – խորհրդային տնտեսություն

ԽՍՀՄ – Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունների
Միություն

կազմկոմիտե – կազմակերպական կոմիտե

կենտկոմ – կենտրոնական կոմիտե

կոլտնտեսություն – կոլեկտիվ տնտեսություն

կուսբյուրո – կուսակցական կազմակերպության բյուրո

կուսկազմակերպություն – կուսակցական կազմակերպություն

կուսշրջկոմ – կուսակցության շրջանային կոմիտե

ՀԱԱ – Հայաստանի ազգային արխիվ

ՀամԿ(բ)Կ – Համամիութենական կոմունիստական (բոլշևիկների)
կուսակցություն

Հայկական ԽՍՀ ՀԽՍՀ – Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական
Հանրապետություն

ՀԿ(բ)Կ – Հայաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցու-
թյուն

շրջխորհուրդ – շրջանային խորհուրդ

շրջկոմ – շրջանային կոմիտե

սկկ – սկզբնական կուսակցական կազմակերպություն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	3
ԳՅՈՒՂԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ	7
ԳՅՈՒՂԻ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՄԸ ԵՎ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆ	19
ՀԱՅՐԵՆԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	45
ՀԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ	73
ՆՈՐ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՈՒՄՆԵՐ ՄՊԱՆԴԱՐՅԱԼՆՈՒՄ	122
ՀԱՂԹԱՆԱԿ ԳՅՈՒՂԻ ՄԻԱՑՅԱԼ ԳՅՈՒՂԽՈՐՀՐԴԻ ԿԱԶՄՈՒՄ	129
ՎԵՐՋԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԵՆ (ԵՐԵՎԱՆ ՔԱՂԱՔԻ ԹԱՂԱՄԱՍԸ)	151
ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ՍԿԶԲՆԱԴԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	161
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	163
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ	172
ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ	204
ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ	205

Համո Կարենի Սուքիասյան
ԵՐՐՈՐԴ ԳՅՈՒՂԻՑ ՄԻՆՉԵՎ
ԵՐԵՎԱՆԻ ՍԻԼԻԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍ
(պատմության, տնտեսության, մշակույթի էջեր)

Амо Каренович Сукиасян
ОТ ТРЕТЬЕГО СЕЛА ДО
ЕРЕВАНСКОГО КВАРТАЛА СИЛИКЯН
(страницы истории, экономики, культуры)

Hamo K. Sukiasyan
FROM THE THIRD VILLAGE TO THE
SILIKYAN QUARTER OF YEREVAN
(pages of history, economics, culture)

Գեղարվեստական խմբագիր՝	Արա Բաղդասարյան
Շապիկը և էջադրումը՝	Գագիկ Սարոյանի
Սրբագրիչ՝	Սերժ Մելքումյան

Տպագրությունը՝ օֆսեթ
Չափսը՝ 60x84 1/16
Թուղթը՝ օֆսեթ
Ծավալը՝ 13 տպ. մանուկ
Տպաքանակը՝ 1000

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ**

ՀՀ, 0019, ք. Երևան, Մարշալ Բաղդամյան 24/4

Տպագրվել է «ԶԱՆԳԱԿ» հրատարակչության տպարանում

«ԶԱՆԳԱԿ» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ, 0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2
Հեռ.՝ (+37410) 23 25 28, հեռապատճեն՝ (+37410) 23 25 95
Էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայքեր՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am

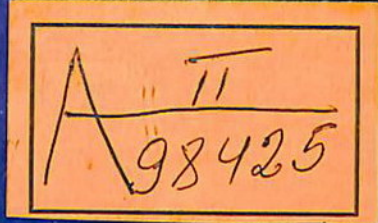

[2000pp.]

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0224625

Գիրքը նվիրված է Երևանի Սիլիկյան թաղամասի (նախկինում՝ Երրորդ գյուղ, Սպանդարյան) ամփոփ պատմությանը: Առավել մանրամասնորեն ներկայացված է բնակավայրի հիմնադրման ընթացքը, Հայրենական պատերազմի և հետպատերազմյան տարիների պատմությունը, Երևան քաղաքի թաղամասի վերածվելը: Բնակավայրի պատմությունը լուսաբանվում է Հայկական ԽՍՀ Շահումյանի (Բերիայի անվան) շրջանի, Երևան քաղաքի, հաճախ նաև Խորհրդային Հայաստանի պատմության համայնապատկերի վրա:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, Երևան քաղաքի ու նրա թաղամասերի պատմությամբ հետաքրքրվող ընթերցող լայն հասարակայնության համար:

